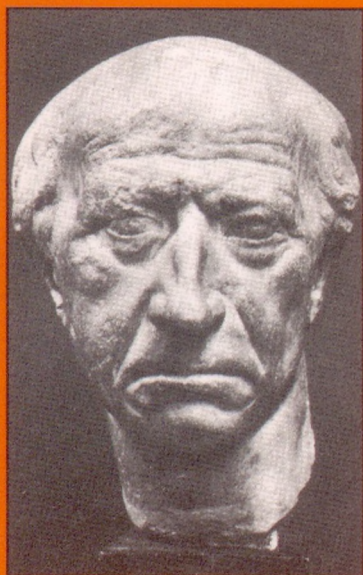

319.863

PARTES POPULORUM MINORES
ALIENIGENAE

9
2004/
2005

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

2004–2005/9

PARTES POPULORUM MINORES ALIENIGENAE

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

ÖREGEK A TÖRTÉNELEMBEN

Szombathely/2004–2005

 **MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA**

Felelős szerkesztő / Responsible editor

Mózer Ibolya

Kiadja / Issued by

Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszék
Berzsenyi Dániel College, Department of History
Szombathely
Károlyi Gáspár tér 4.
H-9700 Hungary

A kötet kiadását a
Berzsenyi Dániel Főiskola Tudományos Bizottsága
támogatta

ISSN 1219-5545

Szerkesztés: L^AT_EX 2_ε

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZVETLEN

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	5
VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN: Honvéd veteránok a szabadságharcról	7
ILON GÁBOR: Régészeti adatok a mai Magyarország területéről az öreg férfiak társadalmi státuszának kérdéséhez	47
HORVÁTH ANDREA: Cicero, Cato és az öregség	55
MÓZER IBOLYA: A korai principatus öregjei	79
BILKEI IRÉN: Egy köznemes hölgy végrendelete a 17. századból	111
POLGÁR MARIANNA: Életlehetőségek történeti példái és tanulságai a 17–18. századi Magyarországon	119
KRAJCZÁRNÉ ČIERNÁ ĽUBICA: „...megöregedtek a 18. században is.”	145

KATONA ATTILA: Az első nyugdíj szabályzat megalkotása
Szombathely rendezett tanácsú városban 165

CSÓKA TIBOR: A német félmúlt történeti elbeszélésének
változásai 181

Tartalomjegyzék

Magyar Tudományok Akadémiájának
Magyar Tudományok Intézetének, Budapesti Magyar Tudományok Intézetének

Kiadás: Budapest, 1981

Kiadás: Budapest, 1981

Kiadás: Budapest, 1981

Kiadás: Budapest, 1981

Kiadás: Budapest, 1981

Kiadás: Budapest, 1981

Kiadás: Budapest, 1981

Kiadás: Budapest, 1981

Kiadás: Budapest, 1981

Előszó

Amikor tanszéki sorozatunk újabb kötetét útjára bocsátom, elsőként azt szeretném kiemelni, hogy bár tematikailag egy megkezdett út folytatása ez a szám, amennyiben az öregek általában a társadalom periferiáján lévő, kisebbségi csoportot jelölnek, mégis ez a kötetünk rendhagyó.

Tiszteletadás és elismerés Varsányi Péter István kollégánknak, aki úgy döntött, hogy szellemi és fizikai ereje birtokában nyugdíjba vonul. Fenti döntése és a kötet megjelenése, melyben az ő tanulmánya is olvasható, egybeesett, így tiszteletreméltó kötelességemnek tartottam, hogy ha nem is a hagyományos születésnap köszöntéséhez kapcsolódó életpálya bemutatására vállalkozzam, de mindenképpen felhívjam Tisztelt Olvasóink figyelmét egy olyan kollégára, aki a mintegy negyven éves tanári pályájából egy negyedszázadot töltött a szombathelyi Berzsényi Dániel Főiskola Történelem tanszékén. Tanári, szakmai, kutatói ars poétikája nagymértékben meghatározta és meghatározza a tanszéken folyó munkát. Az általa képviselt módszer és stílus, nem csupán azért adott arculatot a tanszék munkájának, mert hosszú időn keresztül tanszékvezető volt, hanem azért is, mert a szakmai igényességén alapuló munkaszeretete is példaértékű.

Nem véletlen, hogy Varsányi Péter István alakjával, személyiségével kapcsolatban Cicero gondolatai sejlenek fel: „Az öregség leg-hatalmasabb védőfegyvere a tudományokkal való foglalkozás és az erények gyakorlása; ezek ugyanis, ha minden időben foglalkoztunk velük, miután sokáig és sokat élünk, bánulatos gyümölcsöket teremnek, nemcsak azért, mert soha cserben nem hagynak, [. . .] hanem azért is, mert a jól eltöltött élet tudata és sok szép tettekre való visszaemlékezés a legnagyobb öröm forrása.” Nyugdíjba vonulása nem a fentiek végállomását jelenti, csupán annyit, hogy a tempót csökkentve, az órák közül a kutató munkájához szorosabban kapcsolódó speciálkollégiumok területén kíván tanári tevékenységet kifejteni. A tudományos munka terén nem tart szünetet, számtalan tudományos munka, könyv, tanulmány, melyek a 19. századi magyar történelemhez kapcsolódnak, újabb munkákkal fognak kiegészülni.

Kötetünk választott témája: öregek a történelemben, nemcsak a hazai, de az egyetemes történetkutatásban is szinte fehér foltnak számít, az őskortól a 20. századig igyekeznek bemutatni az öregség társadalmi, történeti vonatkozásait. A kötet írói a Berzsényi Dániel Főiskola Történelem tanszékének tanárai, egy-egy korszak kutatói, oktatói. Az egyes tanulmányok mozaikszerűen és nem az egész történelmet átfogóan nyújtanak képet az öregek társadalmi, politikai státusáról, olykor régészeti leletek, kora középkori végrendeletek vagy korabeli visszaemlékezések, újságcikkek, irodalmi, filozófiai művek segítségével. A kronologikus rendet most, talán megérti az olvasó, megtörtük azzal, hogy elsőként szerepel a kötetben Varsányi Péter István tanulmánya. Az utána következő tanulmányokat tekintse kedves kollégánk a tisztelet és a szeretet szellemi virágainak.

A Szerkesztő

Varsányi Péter István

Honvéd veteránok a szabadságharcról

„Az öregségnek nincsenek határidői [...] Mintha víz partján ülne: szemléli maga körül az élet folyását, melyből ő már kikötött, de nem könnyel, nem is üres kíváncsiságból, vagy elmerengés okáért a régiek fölött az újak kisebbitésével.”

Garzó Imre

Bevezetés

A történelmi források sajátos válfaja az emlékirat. Az emlékirat (memoár) szerzőjének tollát – Ormos Mária akadémikus megállapítása szerint – a tisztázás, az igazság megjelenítése és az utókor okulásának elősegítése (esetenként az önigazolás és a felelősségáthárítás szándéka) vezeti.¹ A memoárok sokasodása több összetevővel indokolható: egyrészt a nagy történelmi időköt átéltek nemzedéknek „belső gyónáskényszerével” (Balogh Edgár); másrészt olyan olvasói

igénnyel, amely ezeknek a vallomásoknak közönséget teremtett és teremt. Nemcsak arról van szó, hogy egyesek „elég gyerekesek” egyszerű életüket, jelentéktelen személyüket a „világ eseményeinek keretébe” foglalni, így kívánva maguknak szobrot emelni (Jósika Miklós); inkább arról – miként azt a későbbiekben látjuk –, hogy az emlékiratírók érzéseiket, élményeiket, gondolataikat nem hagyhatták veszendőbe menni.

A maga nemében értékesebb napló és a nélkülözhetetlen emlékirat kifejezetten szubjektív műfaj. Az előbbiek esetében is azok a becsebbek, amelyeket utólag nem korrigáltak („Márpedig sok napló szenvedte el a későbbi megvilágosodásnak köszönhető betoldásokat, átírásokat” – jegyzi meg Ormos Mária²). Az emlékiratoknál viszont – főleg a magasabb politikát vagy hadvezetést illető kritikai észrevételek esetében – az a veszély fenyeget, hogy azokban fellelhetők a későbbi olvasmányok, majdani következtetések visszavetítései. Nem is lehetett könnyű dolog ragaszkodni ahhoz, hogy ne akarjanak, ne tudjanak hozzátenni egy mondattal se többet ifjúságuk tapasztalataihoz; ne engedjenek az utólagos okosság csábításának.

Dolgozatunkban a magyar történelem időben nem túl terjedelmes szakaszával, az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc korával kívánunk foglalkozni. „Az 1848–49-i önvédelmi harcnak számtalan oly emlékezetes mozzanatai vannak, melyeket minden szem- és eseménytanúnak méltó volna feljegyezni” – írta az egyik résztvevő.³ A mintegy másfélszáz ezres honvédsereg, a többszáz ezres nemzetőrség tagjainak csak egy töredéke írta le élményeit; a többség fejében annak a gondolata fel sem merült. Ők azok, akik „kapáltak, öltek, öleltek, tették, ami kell”. A tollforgatók, az emlékirat-íróink mégiscsak megörökítettek valamit abból, amit mások is néztek, de „nem láttak” (József Attila). Az emlékirat – Mikó Imre szerint – az öreg emberek műfaja. A vizsgálódásunk körébe került emlékirat-szerzők is már túl jártak életük delén, amikor szabadságharcos élményeiket papírra vetették: Hetvényi István például 54, Major István és Garzó Imre

egyaránt 69 éves volt. A többség azért határozta el a vele történetek megörökítését, hogy a tanulságokat gyermekeikre hagyományozzák; megjelentetésére csak Garzó Imre gondolt. Bizonyításként érdemes néhány szemelvényt emelni ki a visszaemlékezéseket motiváló megjegyzésekből.

A szegedi Kováts Istvánt (1822-?) megvallása szerint nem a hiúság (az „elég gyerekesség”) vagy az ügynevezett dicsvágy ösztönözte, hanem az a szándék, hogy „felvilágosítsa” leszármazóit.⁴ Karsa Ferenc (1827–1912) sem történelemírássra adta a fejét, csupán egykori élményeit akarta lejegyezni, hogy azok „[. . .] olykor-olykor megújulhassanak lelki szemei előtt”, valamint megjelenjenek azok a halmok és erdők, „[. . .] hová a honvéd saját vérével írta föl a magyar név halhatatlanságát, dicsőségét”.⁵ A győri születésű, de Dél-Magyarországhoz számtalan szállal kötődő Major Istvánt (1819–1890) gyakorlati indíték vezette az emlékirat-írásra: a volt honvédeknek járó, a kiegyezés után folyósítható nyugdíj elnyerése céljából igyekezett igazolni a szabadságharcban való részvételét.⁶ Garzó Imre (1827–1914) visszaemlékezését 1896-ban Hódmezővásárhelyen, későbbi életútja tapasztalatait a Szatmár megyei Szaniszlón, az 1900-as évek elején vetette papírra. „Írásomat – írta 1913-ban készített végrendeletében – Mária tudja olvasni, ezért ajánlom, hogy ezeket az utóbbi darabokat ő olvassa fel Szeremleinek, ki azután tanácsolni fogja, hogy mit tegyetek azokkal.” A jeles történetíró, Szeremlei Sámuel (1837–1924) azt tanácsolta, hogy egyelőre helyezték el a hódmezővásárhelyi református főgimnázium – amelynek egykoron Garzó igazgatója is volt – könyvtárában. Az emlékiratról a port 1978-ban sikerült letörölni, az abban foglaltakat közkinccsé tenni.⁷

Gyakran előfordul, hogy az emlékező a múltra saját korának viszonyait, későbbi kor véleményét vetítik rá; esetleg azokat úgyszólván számon kéri rajta. (Ez a veszély a történészeknél is fennáll: ők tényszerűen mindig többet tudnak, mint amit az általa vizsgált korban bárki is tudhatott, hiszen ismeri a folytatást). Sajátos ellentmondás:

minél inkább távolodunk az adott kortól, annál bőségebb adatmennyiséggel rendelkezhetünk; ugyanakkor az adatok alapján kialakítható „[...] reális kép megalkotása egyre nehezebbé válik, mert minél régebbi, annál nehezebben felidézhető a korabeli ember világa”.⁸ Az emlékezés akkor a legsikeresebb, ha a memoár hiteles részleteket tartalmaz, ügyesen jelenít meg mellékes motívumokat.

Most ilyen szempontból közelítünk néhány idős ember – valamikori honvédek – emlékirataihoz. Arra leszünk kíváncsiak, hogy a forradalom és szabadságharc egy-egy jelentős momentuma miképp maradt meg emlékezetükben. S ha már öregemberekről van szó, az sem lehet érdektelen számunkra, hogyan alakult életük sora a világsosi kapituláció után.

Görgei Artúr a honvédek emlékezetében

1. 1848. június 13-án új kiképző kapitányt neveztek ki a győri toborzási központú 5. honvédszászlóaljhoz. Az eseményt az egyik honvéd emlékiratában emígy örökítette meg: „Egy pár hét alatt kaptunk tiszteket [...] a második század kapitánya volt Görgey Arthúr [...]”. Az emlékirat szerzője, Hetvényi István azonban beleesik abba a hibába, amelyet bevezetőnkben is említettünk: egy későbbi felfogást vetít vissza a múltra, pontosabban: Görgei Artúr (1818–1916) százados megítélésében prejudikál. Az idézett mondat befejezése: „[...] a második század kapitánya volt Görgey Arthur, aki Világosnál hazáját elárulta [...]”. Továbbá: „Mintha most is látnám Görgeyt, amint szemüvegével a nagykaszárnya udvarában százada előtt állt és azt vezényelte [...] Ekkor még senki sem gondolta, hogy ebből lesz ama híres Görgey tábornok, aki a magyar hazát elárulja”.

Hetvényi ellenérzésének formálódásában némi személyes konfliktus is közrejátszhatott. Egyik alkalommal a kapuőrzésre (inspectio) kirendelt szerzőnket Görgei kioktatta a szolgálati mihez tartás kérdé-

sében. A Görgei századából kivezényelt őrtársát Hetvényi – indokkal vagy anélkül – elküldte. „Néhány perc múlva jött vele Görgey egyenesen hozzám ezen szavakkal: Ön parancsoljon a maga embereivel – ripakodott rá –, de ne az enyimekkel.”⁹

Maga Görgei – öngazolásnak is szánt – emlékiratában a következőképp emlékezett győri kinevezésére, az ott töltött néhány hétre, konfliktusoktól sem mentes helyzetére: „Mint egykori osztrák cs. kir. főhadnagyot azonnal századosi minőségben osztottak be az 5. honvédszászlóaljba [...] Győrött, mikor odaérkeztem, a zászlóaljnak egy nálam rangban idősebb századosa már századának szervezésével volt elfoglalva¹⁰ [...] Milyen szolgálatokat várhatott az ország háború idején egy olyan embertől, kinek észbeli képességei a békeszolgálat igényeinek sem tudtak megfelelni?” A kritikai érzékkel jócskán megáldott Görgei a zászlóalj parancsnokát, Horváth Dániel (1796-?) századost sem kímélte: „Említett idősebb bajtársam csupán szellemi tekintetben volt képtelen helyét betölteni, de a zászlóalj parancsnoka erkölcsileg is az volt [...]”. Ilyen „kínos szolgálati viszonyok közt” örömmel üdvözölte a miniszteri rendeletet, amely Görgeit a zászlóalj-tól más, önállóbb munkakörbe szőlította. Az 5. zászlóaljjal sohasem találkozott.¹¹

Érdekes ellentmondást vélünk felfedezni Hetvényi visszaemlékezésében. Amíg Görgei Győrben szolgált, egy jó szava nem volt róla; távozásakor viszont ezeket írja: „Görgey nem soká volt az 5-ik zászlóaljnál. Még Győrből elment. E végett egyszer este Győrben a nagykaszárnnyában tüntetés is volt. A második század meghallván azt, hogy Görgey a századtól eltávozik, elkezdett zúgni és forrongani, s a kaszárnnyában még bent volt egy tiszthez kérdést intéztek, hogy igaz-e miszerint Görgey a századtól eltávozik. Amire a tiszt iparkodott a lázzangókat megnyugtatni, s azt mondta, hogy Görgey fegyvereket faszolni¹² megy, s amint küldetését bevégzi, ismét vissza fog jöni. De bizony nem jött ő vissza soha többé.”¹³ Mindehhez két megjegyzés kívánkozik: először is nem véletlen, hogy a „második”, vagyis Görgei

százada vette rossz néven parancsnokuk távozását. A jelenséggel a későbbiekben még találkozunk. Amiért nem tért vissza az 5. honvédszászlóaljhoz, az – a történelem ismeretében – megmagyarázható.

Az emlékiratíró Hetvényi azonban nem tudott szabadulni a Görgei jelenségtől. Amit viszont papírra vet, az vagy másodkézből kapott (nagy részt ellenőrizetlen) információ, vagy a későbbi olvasmányainak visszavetítése. Egy volt honvéd utászkapitány, bizonyos Eisenhut György mérnöktől¹⁴ hallott valami dehonesztáló értesülést Görgei múltjából: „Görgey az osztrák hadseregénél főhadnagy volt; később a prágai egyetemen, minthogy igen nagy chemikus, segédtanár (assistens) volt. Itt el akarta venni egy tanárnak a leányát, de kosarat kapott, erre bosszújában elvett egy szakácsnét”. A pletyka ízű értesülésnek némileg ellentmond az, hogy Görgei Artúr felesége, a francia származású Adel Auboin a kémiában valóban jeleskedő katonatiszt professzoránál, Josef Rendtenbacher házában volt társalkodónő. Az 1822-ben született hölgyet Görgei 1848 tavaszán vette feleségül.¹⁵ Ilyen intimitással foglalkozni történelmi emlékiratban, egy tekintélyes katonai vezetővel kapcsolatban – kisszerű attitűdnek minősül.

Ugyancsak szóbeszéd révén jutott Hetvényi egy másik – a lejáratásra szintűgy alkalmas – értesüléshez. Jó szokása szerint annak mindjárt hitelt is adott (ezért tartotta érdemesnek a megörökítésre). Bizonyos Szabó nevű káplár szolgált vele – besorozott katonaként – a Don Miguel ezredben. Elbeszélése szerint a tábornok egy megfutamodó honvéd fejét vágta ketté, egy másikat a káplárral lövett agyon. „Azt mondta ezen káplár, hogy ritka csata volt, ahol Görgey egynehányat a maga embereiből le nem vágott volna. Voltak esetek, hogy a vezér erőszakkal kényszerítette a hátrálni akaró hadsereget a győzelem kivívására.”

Kétségtelen, az elintézés ez utóbbi módjára akadt példa a szabadságharc folyamán. Idézet egy másik emlékiratból: „Az előretolt monostori sáncok legkülső erődjénél az ellenség tartós öldöklő küzdelem után betört, s állásukból kivert csapataink összezavarodva úgy

futásnak eredtek, hogy a segítségökre előre nyomuló zászlóalj előtt is nemhogy megállottak volna, sőt ezek ennek útjában is akadályul szolgáltak: ekkor [...] a futókkal szemben két ágyú dördült el, melytől eszökre térve egyszerre megfordultak, s néhány további perc múlva már kitakarodott az ellenség erődeinkből [...] Történetek pedig ama lövések a fővezér parancsára”.¹⁶ Az esetet megtaláljuk Görgei visszaemlékezésében is: megítélése szerint sikert – a fellépésétől – csak addig remélhetett, amíg a menekülők a Duna és Monostor közötti szorosban megállíthatók és megfordíthatók. E célból „[...] hamar a tartalékból elővett két ágyút neki szögeztem a szorulat torkának és aztán visszatértem a Monostorra [...] Elszántan megadtam a jelt az azt leső tüzértisztnek, az útszoros torka felé szegzett két ágyú parancsnokának.”¹⁷ Az a hadvezér vesse rá az első követ, aki – háborúban – még nem folyamodott hasonló, kétségbeesett megoldáshoz. Mi sem jellemzőbb: Hetvényi a nála kedvezőbb színbe állított tisztelnél még ezt is elfogadhatónak tartotta. „Guion Brányicskónál – írta –, amidőn egyik hátrálni akaró hadseregnek közibe lövetett, amire kénytelen volt ez visszafordulni az ellenség ellen, s a győzelmet ki is vívta. Amiről Guiont a brányicskói hősnek neveztek el [...]” Görgei azért rosszabb Guyon Richardnál, mert ő, mint vezér, egyesek meggyilkolásánál „személyesen vállalja magára a hóhér szerepet”. Guyon és Görgei tettehez hasonlót olvashatott Bemről is, bár az erdélyi hadvezérnek elég volt a megfutamodó székely zászlóalj felé fordítani az ágyúkat, hogy azok megforduljanak és ismét támadásba lendüljenek. „Ezt lehet azután hősi tettnek nevezni – fogalmazta meg szentenciáját Hetvényi –, míg ellenben Görgey hóhéros magaviseletétől utálattal fordul el az ember.”¹⁸ Görgei tábornok valóban végeztetett ki dezertőröket, kémeket; de arról, hogy személyesen ölt volna – mondjuk retiráló honvédeket –, egyetlen hiteles forrás sem tesz említést.

2. Amennyiben Görgei Artúr további pályafutása érdekelne bennünket, más emlékirathoz kellene nyúlnunk. Garzó Imre – mint említettük – 1896-ban kezdte írni visszaemlékezéseit. Ő azok közé tarto-

zik, akik a szabadságharc folyamán több alkalommal találkozhattak a feldunai hadtest – immár tábornokká lett¹⁹ – parancsnokával. Őt találkozás, s ahogy szerzőnk megjegyezte: „[...] mennyire különböző alkalmak voltak azok”.

Az ellenforradalom második, immár Windischgrätz vezérelte támadása következtében Görgei kénytelen volt Győrt is feladni (1848. december 27.). Az ellenség a Görgey Kornél őrnagy (1819–1897), a tábornok unokatestvére által vezetett utóvéd dandárán ütött rajta december 28-án hajnalban Bábolnánál. Franz Ottinger vezérőrnagy vértesei megfutamították a huszárokat, s csak a sorezredi zászlóaljnak köszönhetően sikerült a magyar tüzéséget megmenteni.²⁰ Garzó Imre, a hadtest egyik tüzére így élte át a bábolnai összecsapást: „Amint mi is erre a gerincre fölhajtottunk [...], ott láttuk az úttól nem messze állani Görgeit, a fővezért, csekély számú kísérettel, mely nyugodtsággal nézett el a mögöttünk maradt térségen [...] távolabb látható volt a szintén nekiterült csatarendben előretörő osztrák lovasság. Ekkor láttam először Görgeit, és így látva őtet, az a szorongástól sem ment izgatottság, mely az egészen váratlanul beállott helyzeteknek válsággal fenyegető volta miatt elfogott, egyszerre eltűnt, s azt a bizalom világa váltotta föl. Azonnal lemozdonyoztunk, s néhány lövéssel tüzeltük meg az osztrákok merész lovasságát, mely azután szintén megfordult és eltűnt szemeink elől [...] És Görgeinek amaz itt látott alakja vésődött az én emlékezetembe kitörölhetetlenül [...]”.²¹

A további visszavonulás Bicske – Buda és Pest irányában történt. A kiürített fővárosban vált el Garzó egysége (a „II-ik 12 fontos üteg második fele”) Görgei közvetlen parancsnokságától. Emlékiratírónk nem volt résztvevője a híres felvidéki hadjáratnak, őket a Tisza mögé vonták vissza: Szolnok – Karcag – Tiszabő, majd vissza Ceglédre, onnan Tiszalök – Miskolc – Tornalja – Kálkapolna a vonulásuk útvonala. Az 1849. február 26–27-én dúló kápolnai ütközetnek – mint a tartalékban hagyott egység tagja – csak szemlélője lehetett. Az

összecsapást követő napot, február 28-át Mezőkövesd alatt táborban töltötték. Március 1-jén indultak útnak a Heves megyei Poroszló felé, akkor látta másodszor Görgeit. „A talaj föl volt ázva, s néhány tüzér könnyíteni akarván magán, fölült az ágyútalpra. Ezeket piringatta le a mellettünk ellépett vezér, s a benyomás, melyet ekkor gyakorolt reám, nem csökkentette az elsőt.”²²

Büntető szankció, nem szólva katonák kivégzése, minden hadseregben alkalmazott, előforduló eljárás volt. A honvédség köreiből is. Csakhogy amiket Garzó leír, az nem másodkézből kapott értesülés, hanem közvetlenül szerzett élmény volt. A tápióbicskei ütközet (1849. április 4.) után voltak, amikor is a dandárjukat felsorakoztatták. A Schwarzenberg-gyalogság egy szakasza két szökevényt, egy altisztet és egy közlegényt vezetett elő. Görgei ítélete: „Ezt a két kutyát agyonlövetem, mert ilyen két gyáva jobban megingatja egy csapat bátorságát, mint akármilyen támadó ellenség”. Másnap a tápiószecsői papot lőtték agyon, mert mint mondták, „[...] az ellenséggel cimborált és árulkodott”.²³ „Eddig háromszor láttam Görgeit – jegyzi meg Garzó –, s mennyire különböző alkalmak voltak azok.”²⁴ A közlés kimért, tényszerű; szerzőnk tartózkodott minden olyan megnyilatkozástól, amely későbbi ismeretei nyomán kialakult véleményének, ítéletének előrevetítésének tűnhet.

A további két találkozás már ismertebb, valóban sorsdöntő történelmi események alkalmával történt. 1849. július 2-án zajlott Komárom szomszédságában az úgynevezett ácsi ütközet. A Haynau vezette császáriak célja az lett volna, hogy döntő csatát kényszerítsenek ki a Duna jobb partján; s ha lehet, elvágni a magyarok visszavonulási útvonalát. A magyar főszereg túlnyomó része a monostori sáncokban állomásozott; attól balra foglalt állást a VII., a Garzó Imrécék hadteste. Benedek Lajos támadó dandárját ennek, s a VIII. hadtestnek kellett volna megállítania. A magyar balszárny vezényletét Klapka György, a jobbszárnyét Görgei Artúr vette át.²⁵ A váltakozó sikerrel folyó harc közben „[...] megjelent mellettünk az országúton Görgei

törzskarával [...] – írta Garzó –, feljött az emelvényünkre, s miután egy tekintettel szétnézett a harctéren: egy ágyúcsövön gyorsan írt egy lapocskára, melyet [...] sietve egy segédtisztnek adott, ki azzal a mutatott útegek felé vágatott Đorđe [...]”. Este, a szálláshelyükön a velük szomszédos úteg parancsnoka még mindig izgatottan mesélte, hogy mi volt Görgei üzenete, s annak hatására „[...] milyen lelkesedéssel fordultak újból támadására az ellenségnek”: „Miért hátrálni, miért nem előre nyomulni, hát már nincs magyar, ki halni tudna a hazáért?” Az eredmény nem is maradt el: a honvédsereg visszaverte a császáriak támadását; Haynau főszerege kénytelen volt kiüríteni minden olyan pontot, amelynek addig birtokába jutott. Ami viszont beárnyékolta a sikert, az az, hogy – Garzó megörökítésében – „Ugyanakkor vettük a hírt, miszerint a vezér megsebesült”.²⁶

1849. augusztus 13-a, Világos. Az akkor és ott történeteket Görgei Artúr emígy örökítette meg: „[...] visszatértem kísérőimmel a csatorna hídjához és e helyről [...] intéztem az egymásután érkező csapatoknak tömegidomban, a malom-csatorna és Szöllős helységek közti térségen, arccal a Zarádnál álló orosz hadzöm felé, két harcélben való felvonulását [...], az első harcél a III. és VII. hadtestek, a második harcél pedig az I. hadtest képezték [...]”.²⁷ Mint láttuk, Garzó Imrécék útege akkor a VII. hadtest része, parancsnokuk akkor Poeltenberg Ernő tábornok volt. A nemzeti tragédiát személyesen is átélő honvéd tüzér ekként őrizte meg emlékezetében a velük történeteket: „És jött a magyar és orosz tábornoki kar, vezetve Görgei által, kinek fejszét még kötés jelezte, végig lovagoltak a hadsorok előtt, hol az ágyúk elhagyatva, a másnemű fegyverek rakásokba hányva feküdtek, s a világosi fegyverletétel és seregátadás végre volt hajtva [...]”.²⁸

Két visszaemlékezőt idézünk. Egyikük ott volt Világosnál, a másik a fegyverletételről csak hallomásból szerzett tudomást. Garzó első érzése: „Körültünk végtelen semmi, amelyben támoogytunk, s előtünk beláthatatlan üresség, amelynek nekimentünk”.²⁹ Major István:

„[...] gyorsan jött a hír Vécsey tábora felül, hogy Görgey Világosnál a fegyvert letette. Ez a lesújtó hír a houvédeket utolsó reményüktől fosztá meg, szidták és átkozták Görgeyt mint hazaárulót.”³⁰

Nem szükséges feltétlenül ragaszkodnunk az eredeti, a „korhű” gondolatok, vélemények elszámoltatásához. Most mi is szakadjunk el ettől! Emlékiratok írásakor mindkét szerzőnk értékelte – természetesen utólag – magát a világosi kapitulációt, benne Görgei tábornok személyét és szerepét. Vörösmarty Mihály elhíresült átka köszön vissza Major István megjegyzésében: „Szomorú és véres története ez a magyarnak, könnyes szemekkel fogja ezt olvasni az utókor, s átkozni fogja a hazaáruló Görgeyt és a kamarillát [...]”³¹ Garzó Imre szerint viszont a világosi fegyverletétel „[...] nagyobb történelmi fontosságú s Ausztriára végzetesebb lett, mint akkor már kivívhatott bármely ütközet”. Ő ezt az 1850-es években „bekövetkezett” orosz-osztrák „meghasonlásban”,³² mint következményben látta. Az idők folyamán a szabadságharc „minden dicsősége” egészen Kossuthé lett, Görgeinek maradt a „folytonos árulás”. „Ez a hit találtatott szükségesnek a nemzeti önbizalom fenntartására és a Kossuth iránt táplált bizalom határtalanságának megóvására.”³³

Görgei Artúr személyének és szerepének megítélésében kétféle álláspontot figyelhetünk meg. Az egyik oldalon egymagában áll Garzó Imre Görgei tiszteletével; a másikon Hetvényi István és Major István a köztudatba sulykolt tévhittel. A köztük lévő és eltérő vélemény nem a véletlen műve. Hármuk közül egyedül Garzó Imre szolgált közvetlenül, annak katonájaként Görgei parancsnoksága alatt. Nem csodálkozhatunk, hogy közöttük nem terjedt el az „áruló” mítosza, az árulás „tündérmeséje” (Jászi Oszkár).

3. A kitűnően képzett és tapasztalt Garzó Imre – a jelek szerint – nagyon jól tudta, hogy mi a különbség az emlékirat (*Életem és abból merített gondolatok*) és egy tudományos feldolgozás, tanulmány között. Amikor memoárját írta, szigorúan ragaszkodott megőrzött élményeihez, nem fűszerezte azokat későbbi ismereteivel, nem enge-

dett az utólagos okoskodás csábításának. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne foglalkozott volna az átélt, végigharcolt önvédelmi harc, az abban szerepet vállalt politikusok és katonai vezetők utólagos megméretésével.

1906-ban jelent meg a Franklin-társulat gondozásában *A magyar nemzet történetének új alakulása* című könyv. Szerzőként „Öreg Pór Imre” van feltüntetve, akiről a Görgei-kérdéssel foglalkozó jeles szakirodalom³⁴ sem tudatosította azt, hogy e név mögött tulajdonképpen Garzó Imre rejtőzik. Már emlékiratának lezárásakor is utalt koráról alkotott véleményére („Még néhány szó a szabadságharcról”).³⁵ A magyar társadalom újabb történetéről (a 19–20. század fordulójáról van szó) Pór Imre – Kosáry Domokos szerint „konzervatív szempontból” – lehangoló képet fest; annak hanyatló, „vezéreszme nélküli” voltát emlegette. Ámbár a szabadságharcra visszatekintve, Görgeit Szeremlei Samu és Görgey István nyomán, tisztánlátó, egyenes jellemnek ábrázolta, és az áruló vádat elutasította.³⁶

Pór (Garzó) Imre könyvének ajánlása: „Az 1848 november 1-től 1849 augusztus 13-ig betelt idő emlékezetére ötvenhat év múltával”. A dolgozat nyilvánvalóan a szabadságharc honvédtábornoka védelmében íródott. „Ma [. . .] annyi adatot vethetünk egybe kétségbevonhatatlan tényekből és egymásnak ellentmondó véleményekből, ítéletekből, s annyira ismeretesek mindezen ítéletek forrásai, hogy ezek nyomán elfogultságtól, úgy részrehajlástól is szabadon érthetjük s ítéelhetjük meg Görgeyt mind egyéniségében, mind tetteiben.”³⁷

Garzó-Pór Imre történeti visszatekintésében az egyik, Somssich Pálnak írt Kossuth-levélből idéz: „Kicsinyhitűek! nem ismeritek a szabadság varázshatását: erősebb az, mint a nemzetiség, a vallás, a vér- és baráti rokonság, melyeket mind egyesíteni képes a hazafiságban”. Azt már nem ismeri fel, hogy ez az az illúzió, amely a magyar reformkor, majd pedig a forradalom és szabadságharc liberális nemzedékét tévútra vitte. Azokról van szó, akik szentül hittek ebben az

ideában; a rideg valóság viszont egészen mást produkált. Mindenesetre Garzó szerint Kossuth ebben bízva indította el a „[...] magyar nemzet létét kockáztató véres harcot”.³⁸

Abban az órában, amikor a haza, a forradalom ügye a „fegyverek élére állított”, a döntés feladata a hadseregre szállt. Itt kerül a képbe e hadsereg egyik vezetője, Görgei Artúr. A fiatal tábornoknál kezdetben mutatkozó „nagy önmegtagadásra valló készség” Garzó szerint azzal a hittel magyarázható, hogy ő Kossuthtal „a katonai ügyekben egyetértve” tud és fog intézkedni.³⁹ A helyzet azonban az idő haladtával kiéleződött: a hadseregnek „nagy oka” volt, hogy a maga fejével gondolkodjék, s ne fogadja el feltétel nélkül Kossuth elképzeléseit és terveit, „még kevésbé annak avatatlan hadvezetési rendelkezéseit”.⁴⁰ Ettől számítva lett nyilvánvalóvá Kossuth és Görgei ellentéte (aminek bizonyítéka a híres váci nyilatkozat). Görgei Artúr volt katonájának, Garzó Imrének szilárd meggyőződése volt, hogy egykori tábornoka joggal érezte magát hadvezérnek, „egy nemzeti hadsereg parancsnokának”. Ez a hadsereg jól szervezett, jól fegyelmezett, merészen vállalkozó, s vezérét mindenhová követni kész sereggé volt idomítható.⁴¹ E vonatkozásban tartja bizonyító erejűnek a téli felvidéki hadjáratot. A kemény tél, a gyenge felszereltség ellenére a hadjárat végére az újoncok kész katonává értek. Ez is Görgei érdemei közé sorolható. Addig folyton a szabad ég alatt táborozó honvédek nem érintkeztek a „polgári világgal”, nem olvastak újságot, nem tudtak sem országgyűlésről, sem Honvédelmi Bizottmányról; „[...] csak vezéroket követték tántoríthatatlan bizalommal annak mind hazafiúi hűsége, mind vezéri tehetségei iránt, egyedül a vágytól égve: győzni a hazáért.”⁴²

1849 után olyan jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek rendszerint követik a levert függetlenségi küzdelmeket. A magyarság „álomszerű múltja” anélkül záródott be olyan gyászosan, hogy „jelenlává lett volna”. A forradalom és szabadságharc hősei és eseményei iránti kegyeletet igyekeztek elnyomni a szívekben. A nép természetes élet-

ösztöne mintegy kárpótlásként „babonás rajongással engedi át magát esetleg kínálkozó, képzeletet izgató reménységnek”. Amint hírt vette Kossuth „személyes diadalainak és honmentő törekvéseinek” az emigrációban, „e név által képzelte el megdicsőülve a múltat és föltámadva az eljövendő megváltót”. A „turini remete” mellett szerepel Türr István és Garibaldi neve is. Sokan, köztük Kossuth is, előbb az olaszok, majd a franciák fegyveres segítségével bíztak. Garzó Inre azonban azzal is tisztában volt, mit is jelent egy nagyhatalom „önzetlen” felszabadító segítsége. „Szörnyű csak elgondolni is – írta 1905-ben, negyven évvel az említett események után –, hogy abban az időben s az akkori nemzetközi és nemzetiségi aspirációk között, egy olasz vagy egy francia, vagy éppen mindkétféle megszálló sereggel miképpen éretett volna el a magyar nemzet egysége s hova lett volna Magyarország épsége?”⁴³

Márpedig azzal, hogy a közvélemény a szabadságharc leverése után érzelmileg az emigráns Kossuth irányába fordult, mintegy értelemszerűen utasította el Görgei korábbi szerepét, következőképp elképzeléseit, tetteit és személyét.

A szabadságharc forгатagában: ütközetről ütközetre

1. Az általunk vizsgált emlékiratok írói eltérő időben, s eltérő módon léptek a honvédség kötelékébe. Volt, aki nemzetőrből lett e fegyveres testület tagja (Kováts István), más az első toborzáskor, 1848 júniusában csapott fel katonának (Hetvényi István). Az 1848 szeptemberében kibontakozó szabadságharc küzdelmeibe is más-más időben és más-más helyen kapcsolódtak be. A tűzkeresztségen legkorábban, az úgynevezett „kis szabadságharcban” Hetvényi esett át (Szenttamás, 1848. szeptember 21.), bár Major István ott volt Pákozdnál (szeptember 29.), ütközetben csak Schwechatnál vehetett részt (ok-

tóber 30.). Ugyanott, de egy másik üteg tüzére volt Garzó Imre. Kováts István ellenséges erőkkel csupán 1849 késő telén (február–március) találkozott, mint az Aradot és Temesvárt ostromló sereg tüzére. Emlékirataikban mindannyian kísérletet tettek egy-egy átél-
tűközet, csata leírására, ezek közül viszont csak néhányat emelünk ki. Nem törekszünk az összecsapások részletes bemutatására sem, arra kitűnő szakmunkák állnak rendelkezésünkre.⁴⁴ Azt szeretnénk meg-
vizsgálni, hogy ezek – a nem magas beosztású és rangú – katonák mit őriznek meg évek múltával, idős korukban is egykori élményeikből.

1848. május végén, júniusban sorra alakultak az Alföld déli részén a szerb felkelők táborai (Karlóca, Perlasz, római sáncok, Szenttamás). A táborokban gyülekezők többségét határőrök, szerb inszurgensek és a szerb fejedelemségből érkező önkéntesek (szerviánusok) alkották.⁴⁵ Szenttamás (ma: Srbobran), az egyik felkelési központ, 1848-ban mintegy nyolcezer lélekből álló, többségében szerbek által lakott község a Tisza és Újvidék közötti fontos stratégiai helyen. A település szerb lakosai – Đorđe Stratimirović (1822–1908) szerint „bátorságukról és harciasságukról ismert emberek” – készséggel álltak a felkelők oldalára; a magyarok viszont a szomszéd magyar községekbe (Feketehegy, Szeghegy, Kishegyes) menekültek.⁴⁶

A megerősített község (tábor) elfoglalására a magyar katonai vezetés három alkalommal tett kísérletet: 1848. július 14-én, augusztus 19-én és végül szeptember 21-én. Bennünket most ez az utóbbi érdekel.

A második ostrom sikertelensége után a szerb felkelők ellen összevont csapatok parancsnoka, Philipp von Bechtold báró (1786–1862) altábornagy lemondott a posztjáról. Helyét átmenetileg Mészáros Lázár (1796–1858) hadügyminiszter vette át. A közvélemény nyomására ő is a szenttamási tábor elfoglalását és felszámolását tűzte célul. A terv szerint a támadást három oszlopban indítanák Eder és Bakonyi vezérőrnagyok, illetve Aulich Lajos alezredes vezetésével.⁴⁷

A magyar csapatok felvonulása 1848. szeptember 21-én éjfél után

kezdődött. Hetvényi meglátása szerint ez sem volt problémamentes. A honvédség kötelékében szolgáló osztrák (német) tüzérek ugyanis vonakodtak a parancsot teljesíteni: „Azt mondták többen, hogy a rácok a császár mellett harcolnak a magyarok ellen; ők is a császár katonái [...]”⁴⁸ A magyar forradalom egyik ellentmondása: a magyar király katonái szembetalálták magukat a császár katonáival.

A 12 fontos lövegek – állásaikat elfoglalva – kora reggeltől délután fél ötig folytonosan tüzeltek. A tüzérségi párbajban viszonzásul érkező szerb lövedékek emberben, lóban egyaránt tettek kárt. Szerzőnknek sapkáját „csúsztta” meg egy golyó: „Amint a földre lecsaptam magamat, az ágyúnál mondta egy német tüzér: Dieser ist schon weg /Ennek már vége/. Nagy csudálkozásukra azonban én felugrottam”⁴⁹ Bakonyi vezérőrnagy hadoszlopa kétszer is eljutott a szenttamási sáncokig, de a ködben saját társaik (egy magyar zászlóalj) ellenségnek véelve őket, közibük lőttek. A másik oszlop akciója (Aulich) sem járt sikerrel, akárcsak Kollowrat ezredes lovasainak rohama. Az ostromlottak időközben Csurogról felmentő segítséget kaptak, ami eldöntötte a magyar támadás sorsát.⁵⁰

„Mi elfoglalt állásunkból tüzeltünk, távolról meghallottuk az előnyomuló gyalogságtól a dobszót – olvasható Hetvényi visszaemlékezésében. Én folytonosan figyelemmel kísértem a dobszót, hogy nem verik-e a takarodót, mert ez retirálást jelent. Ordinaire marsot /rendes menet/ vertek. Ez előnyomulást jelent. Mindég bíztam, de hiába volt. Délután láttuk Mészároost. Szomorúan ült a lován. Végre mintegy négy vagy fél öt tájban, megkezdtük a visszavonulást [...]”⁵¹ A sikertelen ostromot Hetvényi István különösebben nem minősítette. Annál inkább Mészáros minisztertársa, Kossuth Lajos: egyenesen ámulással vádolta meg a sikertelenségért a hadügyér tábornokot, s állítólag úgy kiáltott fel, hogy „Nincs senki, ki agyonlője Mészároost?”⁵²

Az ellenforradalom első támadásának lendületét Pákozdnál sikerült ugyan megtörni, de a jelentősebb ütközetre – hosszú hezitálás után – csak a Schwechat folyócskánál került sor 1848. október 30-án.

Az összecsapás Mannswörth falu megtámadásával kezdődött, majd Görgei nyitott tüzet Schwechat községre. A folytatásra egy másik honvédveterán, Major István úgy emlékezett, hogy „[...] a tábor csatavonalba fejlődve [...] ért Schwechat alá, hol előőrseink az ellenséggel találkoztak, s elkezdődött a csata”. Ő úgy tudta, hogy Kossuth is jelen volt, de „látva, hogy minden jól megy”, 9-10 óra táján kocsiján távozott. Délután 2-3 óra között a honvédsapatok már olyan közel voltak Schwechathoz, hogy csak a rohamparancsra vártak.⁵³

Az ütközet másik résztvevője, Garzó Imre útege – ők a tartalék dandár részét képezték – déltájt foglalta el kijelölt állását. Az újdonsült katona első benyomása: „Előttünk több ezer lépésnyi távolban egy falu égett [...], irányában és körülötte füstfellegek között ágyúdörgésnél és puskaropogásnál ide-oda mozgó tömegek; ezen iránytól jobbra kisebb, balra még nagyobb távolságon hasonló jelenségek közt dulakodó tömegek; közben eme pontok irányában előrenyomuló kisebb-nagyobb csapatok és minden irányban száguldó egyes lovasok. Hát ez a csata.”⁵⁴

Emlékiratában Garzó nem foglalkozott katonai felettesei minősítésével, Major István annál inkább. Különösen két tábornokkal nem tudott megbékélni: Móga János (1785–1861) altábornaggyal és Franz Holsche (1777–1862) vezérőrnaggyal, a hadtest, illetve az egyik magyar hadosztály parancsnokával.⁵⁵ Szerinte ugyanis Móga szándékosan vezette a honvédeket az ellenséges ágyúk torkába.⁵⁶

Délután két óra táján az ellenfél egyik útege tüzet nyitott Görgei balszárnyára, mire a még tapasztalatlan nemzetőrökből álló egység (gömöriek és hontiak) megingott, majd a többiekkel (pestiek és nőgrádiak) megkezdték a visszavonulást. Egy óra múlva már a császári királyi tüzérség vette ösztűz alá a magyar csapatokat: „[...] borzasztó golyó-, gránát- és kartácszapor közt” találták magukat. A fejlemény – Major István szavaival – „E nem várt eset nagy zavart okozott, a honvédek gyorsan hátráltak, az önkéntesek és nemzetőrök megfutottak”.⁵⁷ Garzó is említi, hogy a kaszás, vagy éppen fegyver-

telen nemzetőrök mellettük szaladtak hátra, majd fegyvelmezettebb csapatok követték őket. „Mi kiszögezett ágyúkkal és égő kanóccal vártuk, hogy mi következik, de ellenségnek színét se láttuk, s mire sötétedni kezdett, mi is parancsot kaptunk helyünk elhagyására.”⁵⁸ A visszavonuló, illetve menekülő csapatokat csak a Fischa patak mögött tudták úgy-ahogy rendezni. A balszárnyon Répásy dandárjának sikerült az ellenség átkaroló hadműveletét megakadályozni. Az ütközet után, a magyarok küzdését látva, még Windischgrätz herceg is elismerte: „Ez nem egy szedett-vedett lázadócsorda. Ez egy hadsereg.”⁵⁹

A schwechati csata két részvevője egymástól eltérő módon értékelte az átélt eseményt. „Itt igazolva láttuk Nagy János kapitányunk Győrben tartott beszédjét – írta Major István –, hogy fegyelmetlen néppel csatázni nem lehet. De a magyar főtisztek is tanulhattak ebből, mint kell hinni és bízni a német generálisokban: hisz nem mi – de ők veszítették el a csatát. E veszített csata után a két német generálist többé nem láttam; hogy hová mentek, arról tudomásom nincs.”⁶⁰ Garzó Imre számára egészen más tanulsággal szolgált élete első ütközete: „[. . .] éreztem, miként halmozódnak érzéseimre és lelkemben a benyomások, amelyeket soha addig nem is sejtett irányzatú hangulatok keltenek, amelyek néhány perc alatt egész korszakkal tesz érettebbé az ember eszmélkedését, s amelyeknek foglalatja egész életre szolgált az elmének anyagot logemelkedettebb eszmetársítási munkájához.”⁶¹

A főváros, Pest-Buda bevétele után a császári hadvezetés számára következő feladatként mindenképpen az új székhely, Debrecen elfoglalása kínálkozott. Windischgrätz 1849. február 19-én csapatait Gödöllő térségében összpontosította, hogy onnan induljanak meg a Hatvan – Hort – Gyöngyös – Kápolna útvonalon. E hadmozdulatnak kettős célja volt: megakadályozni a magyar hadsereg összevonását, másrészt felvenni a kapcsolatot a Pétervására térségében álló Schlik

hadtestével.⁶² A császári-királyi haderő, s a magyar honvédsereg találkozására Kápolnánál került sor február 26–27-én.

A VII. hadtest Poeltenberg-hadosztálya február 26-án bevonult Feldebrőre. Ők a délután folyamán Colloredo vezérőrnagy dandárával, míg az I. hadtest (Máriássy vezetésével) Wyss vezérőrnagy dandárjával keveredett harcba. Aznap kénytelen volt mindkét magyar egység visszavonulni. „Néhány perc múlva a mi négy lövegünk a parton kiszögezve állott az út mellett – emlékezett az üteggel helyszínre érkező Garzó Imre. – Itt vártuk be, míg a csapatok mind elvonultak, amikor mi is parancsot kaptunk, hogy vonuljunk vissza.”⁶³ Itt figyelhetünk fel arra a ritka esetre, amikor emlékiratírónk „kilép” a bemutatandó korból, s a későbbi történet prizmáján bocsátja át korábbi emlékeit.

„Éjszakára pedig a falu mögött ugyancsak az országút és azon magas domb között szállottunk meg – írta –, amely dombon a vendégfogadó volt. Út és domb között ezen a helyen van ma a kápolnai csaták emlékoszlopa.”⁶⁴ 1894-ben ugyanis, fia házasságára készülve, Garzó a nászával a Detk melletti Lakpusztára kocsizott. A már élete hetedik évtizedében járó Garzó Imrét a déjã vu érzése kerítette hatalmába: ismerősnek találta a tájat. A helységnevek, tereptárgyak azonosítása után ébredt rá, hogy 45 év után ismét a kápolnai csataterre vetette a sors.⁶⁵ Emlékiratait szerzőnk két év múlva, 1896-ban kezdte írni; friss élménye így fonódhatott 1848–49-es események szövetébe. A csata másnapján, február 27-én az üteggállást a Feldebrő felőli domboknál jelölték ki: „[. . .] a mi megtámadtatásunk késett, s ennek megfelelően a mi tüzelésünk később következett be”. Így aztán – nem először a hadjárat során – szerzőnk nyugodtan szemlélhette az ütközet érdekes mozzanatait. „Közben annak a szép jelenetnek voltunk tanúi, amiut előttünk az úton elől egy pap, abban a díszben, amellyel gyónni óhajtó betegekhez szoktak menni, kezében az ezüst feszülettel, mögötte egy őrnagy lóháton, s ennek mögötte a Zánini zászlóalj vonult el gyors léptekkel, erősítésére a falut megszállva

tartott magyar honvédseregnek. Tüzéreink lelkesülten üdvözölték e vértanúságra indult papot, és ezeket az olaszokat, mint a világszabadság hőseit; s azt az illúziókat csak idővel rontotta le a hír, melyből megtudtuk, hogy ezek a hősöknek vélt olaszok néhány óra múlva átmentek ellenségeinkhez; de azért az az illúzió akkor valóság volt, s mint ilyen hatott reánk az eszme fenségével.”⁶⁶

Mindmáig vitatott kérdés, hogy tulajdonképpen mi is történt ezzel az olasz legénységű zászlóaljjal. Mednyánszky Cézár báró (1824–1857) törzslélekész visszaemlékezése: „Körutamban megláttam a melénk állott olasz Zanini-ezredet. Feléje tartottam, majd Psotta alezredesnek följánlottam, hogy én is vezetem az olaszokat. Leszálltam a lovamról, a katonákhoz néhány szót szoltam, majd előretörtünk.” Állítása szerint kartácstűz verte szét az olaszokat. Dembińsky altábornagy (1791–1864) szerint a Zaniniak kartácstűzben benyomultak ugyan a helységbe, de Wyss öt zászlóalja körülvette őket, s nagy részük fogságba esett.⁶⁷

Ezen a napon, február 27-én már a császáriak voltak a kezdeményezők, a támadók. Ezek egy részét Aulichnak sikerült visszaverni, a fővezér, Dembińsky utasítására azonban megkezdődött a visszavonulás Mezőkövesdre.⁶⁸ Garzóék közvetlenül a napnyugta előtt kerültek tűzbe, de ez már nem tartott sokáig, mert naplemente előtt „[...] az egész vonalon megszűnt az ágyúzás”, a magyarok mindenütt visszavonultak, „[...] sehol sem üldöztetve ellenségtől”.⁶⁹

Fent és lent: Buda és Világos

1. „Az 1848–49-i önvédelmi harcnak számtalan oly emlékezetes mozzanatai vannak, melyeket minden szem- és eseménytanúnak méltó volna feljegyezni” – adja tudtunkra véleményét egy másik volt honvéd, Rónay János.⁷⁰ Ilyennek tekinthető Budavár ostroma és bevétele 1849 májusában. Az abban résztvevők azonban idővel nem-

csak azért ragadtak tollat, hogy kizárólag emlékeik megörökítésére gondoljanak, hanem a történetek képét a korral ráarakódó tévedésektől, babonáktól, legendáktól megtisztítsák. Rónay, az egykori tüzér főhadnagy megítélése szerint a hírlapokban előálltak olyanok, akik „[...] mint szemtanúk egész határozottsággal, de bizony csak képzeletből terjesztenek” elő történeteket. Ő konkrétan Hentzi végperceinek körülményeire gondolt. Memoárjában nem kisebb auktorokkal vitatkozik, mint Horváth Mihály és Vargyas Endre.⁷¹ Major István nem érzett ugyan erőt és tehetséget értékes memoár írásához, amiért mégis megpróbálkozott azzal, arra a hírhedt „[...] Jánszky- és Henczy-ügy adott okot és alkalmat” (vagyis Hentzi cs. kir. tábornok budavári szobrának megkoszorúzása 1886. május 21-én, ami a kortársak nemzeti érzéseit felettébb sértette).

Budavár ostroma 1849. május 4-én kezdődött. A tábori lövegeket a várat környező magaslatokra (Gellérthegy, Naphegy, Kis Sváb-hegy és a Kálvária-hegy) telepítették Garzó Imre ütegével a Gellérthegyre került: „Főadatunkat abban találtuk, hogy a várőrséget lövéseinkkel a védelemben akadályozzuk és amint lehet, pusztítsuk”.⁷² Május 8-án érkeztek meg Komáromból a tizennyolc fontos ostromágyúk, Garzóék néhány lövegét ezek védelmére osztották be („[...] hogy a várfokról ezeket a réstörő ágyúkat háborgató s hátráltató lövegek zavarásában és elnémítására segítségökre legyenek”).⁷³ A másik tüzér, Major István a Sváb-hegyre telepített ütegnél szolgált, onnan vezényelték át őket a Bécsi kapu közelébe. „Nemsokára megkaptuk a bombákat, s megkezdtuk a várat lőni – írta –, de különösen a vár nyugati sarkán lévő ágyútelepre dobáltam bombáimat, mert az ott lévő ágyúk ellen kellett folyton küzdenem.”⁷⁴

Az ostromlövegek május 16-án kezdték meg a falak töretését; a rá következő éjjel történt az első, de sikertelen támadási kísérlet. A május 21-i döntő rohamot viszont mindkét emlékezőnk megörökítette. „Lestük az óramutatót az égő kanóc világánál – írta Major István. – Az utolsó, de dicső végpercet mi, tüzérek szorult kebelrel vár-

tuk, midőn az első jellövés eldőrdült, s utána az összes ostromágyúk és mozsarak borzasztó dörgése, golyók süvítése, a rohanó honvédek fegyverei ropogása közül kihallatszottak az előrenyomuló honvédek folytonos 'előre! előre' kiáltásai.⁷⁵ Ugyanez Garzó emlékeiben: „Május 21- ikén hajnal előtti 3 órakor, a vár ostromlására felállított összes ágyúink eldőrdültek. Azután hallottunk távoli vihar zúgásához hasonló morajt, melyet a fölfelé kúszók sokasága szótalan küzdésével támaszt”.⁷⁶ Reggeli 5 órakor Nagysándor József honvédeknek kilenc zászlóalja már a várban volt, 7 órára – a császári parancsnok, Hentzi tábornok eleste után – a vár magyar kézre került.⁷⁷

A várnegyed, s benne a királyi vár ostrom utáni állapotáról, soráról a legtöbb visszaemlékező szót ejtett. Amit a védők meghagytak, amit a tűz nem emésztett fel, azt az ostromlók tekintették zsákmánynak és hordtak szét: „[. . .] látni lehetett honvédeket tükröt, képeket, csillárokat hordani kezeikben, itt egy másik honvéd egy tisztí lovat vezetett, amott egy harmadik az általa leölt tisztnek csákójával s kardjával kérkedék”. Prédává vált Fejérváry Gábor numizmatikai gyűjteménye (háromezer régi aranypénz) a budai takarékpénztárból, a palota könyvtára és a levéltár is.⁷⁸ Az örömittas honvédek az utcákat járták, fegyvereiből üdvlövéseket adtak le; mindez tartott addig, amíg Görgei fel nem tűnt katonái között. „Mikor a hős honvédek meglátták Görgeyt, eget rázó szünni nem akaró 'éljen!' kiáltással fogadták, kinek szavára és kértére megszűntek az örömlövések.”⁷⁹

Garzó Imre és bajtársai a sikeres ostrom után – „új benyomásoktól áthatott lélekkel” – folytatták rendes táborozásukat. Major Istvánra viszont örömteli fejlemény várt, amiről Hajnik rendőrfőnök jelentéséből is tudhatunk: „Ma délután ismét átmentem Budára. Görgey éppen akkor osztá ki az érdemjeleket a magukat ma kitüntetett mintegy 24 honvéd közt”.⁸⁰ Az esemény Major István megörökítésében: „Görgey kiléptekor a zászló előtt megállt, és szalutált, ezután néhány szót váltott a zászlótartóval s annak tisztjével. Ekkor segéd-tisztjéhez fordult, kitől az érdemrendet átvette, és feltűzte a zászló-

tartó mellére. A még hátralévő legénység egyenkint két-két aranyat kapott.”⁸¹

Azt, hogy katonapolitikai szempontból helyes volt-e Komáromtól visszafordulni Budavár ostromára; vitatták akkor is, bizonyos körökben ma is. Sokáig tartotta magát az a nézet, miszerint ezzel a döntéssel játszotta el a honvéd hadvezetés a győzelem lehetőségét. A vizsgálatunk körébe vont két honvédtüzér ezzel a kérdéssel nem foglalkozott. Ők tették, amit a helyzet megkövetelt. A közkatonák véleményét legplasztikusabban Karsa Ferenc hadnagy fogalmazta meg: „Nem ítélekem én afölött, helyén volt-e Budavár ostroma; nem szölok ahhoz, Kossuth, vagy mint némely bárgyú ember mondja, a Kossuth asszonyainak királyi rezidenciára való vágyása, vagy Görgey katonai hiúsága ostromoltatta Buda várát, mert hát a három közül úgy sem igaz egyik sem; az én katonai rangom olyan alacsony fokon volt, hogy onnan a torony tetején sütkérező hadászati avagy politikai szünyogokat meg sem láthattam.”⁸²

2. A szabadságharcnak volt egy olyan momentum, amely az abban résztvevők emlékezetében kitörölhetetlen faktor maradt. Ez pedig a vég, a megadás, a fegyverletétel. A négy emlékező honvédünk más-más időben és különböző helyen esett át e gyászos aktuson.

A sikertelen ostrom és a katasztrofális temesvári vereség⁸³ után Kováts István egységével Lugos irányába hátrált. A Krassó-Szörény vármegyei helység határában még szemlélője lehetett a Kossuth részvételével, a szabad ég alatt tartott „utolsó haditanács”-nak. „Lugos volt a szomorú elválás sötét éje – írta emlékiratában –, a bizonytalan jövő kiindulópontja. Még ellenség kezében nem voltunk, de védőnk, kormányzónk sem volt.” Az ugyancsak oda érkező Bem tábornok és Kossuth török földre távozott, Kováts és bajtársai – hogy később jussanak ellenséges kézre – a Kolozs megyei Zám felé vette az irányt. Lippánál fogták körbe őket a császári katonák (a tény lakonikus tömörséggel: „Észrevettem, hogy foglyok vagyunk”). A lefegyverzett

honvédeket Lippáról Aradra kísérték, onnan szökött meg – korábbi kapcsolatai felhasználásával – Kováts István.⁸⁴

1849. augusztus elején Nagybecskerekéről Temesvár falai alá indították azt a hadosztályt is, amelynek tűzereként szolgált Hetvényi István. Mint tudjuk, Temesvár ostroma nem járt sikerrel. A világosi fegyverletételt követően még hat napig fegyverben voltak a Vaskapu szorosnál. Egy balsikerű kitörési kísérlet után, augusztus 19-én szánták rá magukat a fegyverletételre. „Egy falun kellett keresztülvonulnunk, s azon túl volt az osztrákok tábora” – emlékezett az 1880-as évek elején a sorsdöntő napra és eseményre. Az előőrséget az út mentén merev vigyázzban álló lengyel dzsidasok képezték; „[. . .] a falun túl már talákoztunk osztrák katonasággal, akik mindenféle ocsmány szavakkal illettek és szidalmaztak bennünket”. A táborba érve fegyvereiket elvették, „[. . .] s mi fájdalom! – szakad fel belőle harmincegy-néhány év távolából – az osztrákok foglyai lettünk 1849. augusztus 19-én”.⁸⁵

Egy nappal később, az erdélyi hegyek között kerültek választás elé Major István és katonatársai. Az őrnagyuk választás elé állította őket: akarják-e magukat védeni, „akkor vezetni foglak benneteket”; de ha a megadás mellett döntenek, akkor rakják gúlába a fegyvereiket. Tekintve, hogy élelmük elfogyott, tovább nem tarthatták magukat: „A legénység összeállította fegyverét. annak jeléül, hadd lássa az ellen, hogy megadjuk magunkat”. Először a császári katonákat vezető románok kutyái jelentek meg, majd a gazdáik és az ellenség katonái is. (Nálunk akkortájt tűnt fel a nem éppen dicséretes jelző: „muszkavezető”; jó lenne tudni, hogy valami hasonló ismeretes-e a románság körében.) A császári katonák három irányból közeledtek felvont fegyverekkel. „Mikor meglátták a kitűzött fehér kendőt s a gúlába rakott fegyvereket, szuronyt szegezve, gyors léptekben vettek körül, és foglyok lettünk.” A hegyekből Lugosra vezették őket, ahonnan augusztus 27-én sikerült megszöknie.⁸⁶

A négy emlékezőnk közül először a fegyvert Garzó Imre tehetette

le. Mégis azért foglalkozunk vele itt, s kissé részletesebben, mert ez tekinthető – ha úgy tetszik – a „klasszikus példának”. Az Arad megyei Világos határában vagyunk: „Augusztus 13-ikán a szőlősi határnak egy csatorna által hasított sík térségén állíttatott föl a Görgei vezérlete alatt működött egész honvédsereg, fegyvernemek szerint”. Görgei altábornagy memoárjában mindez így szerepel: a malom csatorna és Szőlős helysége közötti térségbe vonult fel a III. és a VII. hadtest, egy másik „harcélt” az I. hadtest képezte; „[...] közbül a két harcél között valamennyi ütegeink sorakoztak; a hadi társzekerek leghátul”.⁸⁷ Történelmünkben azóta is a szabadságharc zárókövének számító esemény Garzó tömör megfogalmazásában és szavaival: „És jött a magyar és orosz tábornoki kar, vezetve Görgei által, kinek fejsebét még kötés jelezte, végig lovagoltak a hadsorok előtt, hol az ágyúk elhagyatva, a másnemű fegyverek rakásokba hányva feküdtek, s a világosi fegyverletétel és seregátadás végre volt hajtva”. Az első „nehéz érzést” az a mozdulat váltotta ki, amellyel a honvédek a helyszínt és az ágyúikat elhagyták: „Körültünk végtelen semmi, amelyben támoogytunk, s előttünk beláthatatlan üresség, amelynek nekimentünk”.⁸⁸ Véget ért a szabadságharc legendája.

A megtorlás

A lefegyverzett honvédek kényszerbesorozása a fegyverletétel utáni retorzió amolyan „enyhébb” formája volt. „Majd egy délután egy őrnagy több tiszttel és egy század gyalogsággal jött hozzánk lobogó zászló alatt, parádében és elmondván, hogy az egyetemes katonakötelezettség alapján az osztrák hadseregbe soroztatunk” – írta visszaemlékezésében Garzó Imre.⁸⁹

Az eljárás „jogi alapját” az adta – a császári hadvezetés szerint –, hogy 1848 márciusa óta a magyar kormány nem teljesítette a rá kirótt katonaaállítási (mint láttuk: egyetemes hadkötelezettség) obligót. A kérdést oly módon oldották meg, hogy a fogságba esett

honvédeket – századosi rangtól lefelé – közkatonaként sorozták be a császári-királyi serezekbe. Ez hozzávetőlegesen 44-45 ezer férfi sorsa lett, az ismertebbek közül Vajda János költőé, Podmaniczky Frigyes báróé. A büntetésből letöltött évekről viszonylag kevesen emlékeztek meg,⁹⁰ így szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy erre emlékirat-íróink közül ketten is vállalkoztak.

A katonai összeomlás után – mint láttuk – a memoárok írói közül ketten, Major István és Kováts István egyszerűen megszöktek. Az előbbi még a fegyverletétele helyszínéről, az erdélyi hegyek közül; az utóbbi már az aradi fogolygyűjtőből. Garzó Imre 1849. augusztus 13-án, szervezett formában, Világosnál tette le a fegyvert. „Az első nehéz érzést az a mozdulat költötte föl – írta –, amellyel a tért és ágyúinkat elhagytuk: minden cél és foglalkozás nélkül és hová?”⁹¹ A szökés lehetséges lett volna, különösen éjjel, mivel az örökdő oroszok hajlandók voltak szemet hunyni. Garzó szerint azonban bármi sors is várt rájuk, „[...] amazz minden körülmények között emelt fővel viselhettük”⁹² Hetvényi István társaival hat nappal később – mivel Világosig nem sikerült eljutniuk – a Vaskapunál adta meg magát. Még fogalmuk sem volt arról, mi is történik a világos-szőlősi síkon, de egyik tisztjük már megfogalmazta a szentenciát: „Mi nem adtunk el (benneteket), hanem veletek együtt mi is el lettünk adva”.⁹³ Garzót Aradon sorozták be a Ferenc József nevét viselő sorsgyalogezredbe, Hetvényit Temesvárotra a 39. Don Miguel gyalogregimentbe.

Az emlékiratok között nemcsak forrásértékük, hanem a megfogalmazás színvonala, mívéssége szerint latolgatva is látunk különbséget. Vegyünk két olyan idézetet, amelyek a fogságba esés első érzéseit adják vissza! „Kis Vince őrnagy néhány honvédtiszttel fel s alá lovagolt lassú lépésben a táborban. Lová többször ágaskodott. 'Ne köszöntgess édes lovam – így szólt ő – nincs kinek köszöntgetni'.”⁹⁴ Garzó és társai az indulásig a „kaszárnyánál is silányabb helyiséggé” átalakított görög templomban töltötték idejüket. „Hanem itt elevenség és változatosság uralkodott kivált az esti órákban, [...] volt szavalás,

magánbeszéd és éneklés.” Volt közöttük egy hegedős, kinek játékát hosszan és áhítattal hallgatták, „[...] de semmi szó sem volt elmúlt s bevégzett dolgainkról, valamint jelen helyzetünkről sem, miként a gyászolók tartózkodnak halottjuk emlékének és azzal saját fájdalmuknak fölüjtitásától”.⁹⁵

A besorozott honvédek az utat a kijelölt garnizonjaikba többnyire gyalog, Marburgtól (Maribor) egy szakaszon már vonaton tették meg. Ez a helyőrség Garzó esetében az itáliai Firenzében, Hetvényiében pedig Prágában volt. Aradtól és Temesvártól Eszékig – a szorosán vett magyar királyság területén – az útvonaluk nagyjából azonos lehetett, miképp az élményük is: felperzselt falvak, gyűlölködő román és szerb lakosság. Az általuk tapasztaltakról csupán egyetlen mozzanatot emelünk ki, mégpedig Garzó leírásából. Marburgból Grazon, a Mura menti Bruckon, Laibach (Ljubljana) érintésével érkeztek Görz (Gorizia) városába. Valahol a közelben, az egyik horvát faluban – a sok szegényes ház között – feltűnt egy nagy, emeletes épület. A pihenő katonák arra lettek figyelmesek, hogy az ablak mögül zongora szólal meg, majd magánének és kettős következik olasz nyelven, olasz dalokból. „Igazi hangverseny volt ez, amelyet két fiatal nő rögtönzött egy sereg magyar honvédtiszt lelkének fölemelésére.” Az így kifejezésre juttatott együttérzés fordulatot jelentett emlékezőnk lelkiállapotában, amely – Világos után – „Teljesen a szenvedőlegesség állapota volt”. Ennek sivárságába „[...] lövelt fényt ez az egyenesen nekünk szóló éneklés: ez az állapot nem tarthat örökké, s ennek végeztével ismét be kell töltenem, ismét betölthetek egy emberhelyet”.⁹⁶

A kényszerkatonáskodás éveivel részletesen nem kívánunk foglalkozni. Mindketten igyekeztek maguknak elviselhető körülményeket biztosító elfoglaltságot találni. Garzó művészettörténeti és történelmi ismereteit gyarapította (Machiavellit, Carlo Bottát, Guaccardinit olvasott, templomok építészeti csodáival ismerkedett), Hetvényin – miközben Prágában a lemondott V. Ferdinánd lakosztályát vigyázta – a zenében, a zenei oktatásban találta meg a vigasztalót. Később

Innsbruckban Miksa bajor hercegnek, s leányának, Erzsébetnek, a későbbi osztrák császárnénak adtak zenét. A külföldi garnizonokban (Firenze, Prága stb.) az ország legkülönbözőbb vidékeiről, a honvédsereg más és más csapataitól hozta össze a bajtársakat a közös sors „[...] szigorú felügyelet alatt és szabad cselekvés teljes kizárásával”. Ilyen körülmények között az ismerkedés nehezebbnek bizonyult, a „bizalmaskodás” nagyobb kockázattal járt, mint egyéb körülmények között.⁹⁷ Garzó felmérte a helyzetét, levonta a tanulságot: a szabadságharcunk „bevégzett tény” volt, azt sem folytatni, sem újra kezdeni nem lehet. Ami velük történt, azt az „előzmények természetes következményének” tekintette; ami ugyan „egy állapotban” nem maradhat, a változást ellenben nem ők irányítják, nem is siettetetik. Amit a sors rájuk osztott, azt igyekeztek a legjobb tudásuk szerint, kötelességtudóan megtenni. Ennek is köszönhető, hogy parancsnokaik – leszerelésükkor – a továbbszolgálat lehetőségét kínálták fel mindkettőjüknek: Garzó mérnöki végzettségének megfelelő beosztást, Hetvényi Nagyváradon, egy katonai nevelőintézetben zenetanári állást kaphatott volna. Azonban mindketten a polgári életet választották: Garzó Imre 1851-ben, Hetvényi István egy évre rá. „S mikor az osztrák katonai egyenruhát levettem – jegyezte fel Garzó –, reám nézve tulajdonképpen akkor ért véget a szabadságharc regéje.”⁹⁸

Itt és ezzel nem zárhatjuk le a kényszerkatonáskodás – eddig kevésbé feltárt – történetét. Garzó Imrét az azáltal és akkor szerzett „élmény” élete végén sem hagyta nyugodni; a velük történtek tanulságait 1906-ban foglalta írásba.

A volt honvédek besorozása – mint láttuk – büntetésből történt; továbbá abból a számításból, hogy ezeket a „forradalmi hadfiúk”-at, nehogy otthon a közhangulatot pusztá jelenlétükkel is befolyásolhassák, minél messzebbre távolítsák. De a számításból kimaradt az, hogy a deportált honvédek megaláztatásukat nyugodt türelemmel, jellemükből, műveltségükből folyó, korábbi állásuknak olyan megfelelő méltósággal viselték, hogy „[...] sorsuk iránt érdeklődést keltettek

durva környezetükben is". A császári tisztek között többen gondolkodóba estek a magyar szabadságharc felett, s valamilyen úton („nem ugyan a besorozottaktól”) annak keletkezéséről és lefolyásáról tudomást szerezni igyekeztek. A parancsnokok figyelmét az sem kerülte el, hogy – különösen olasz földön ezek a tisztek „[...] egyenruhájuk dacára is, némely polgárok előtt ismeretesekké s figyelem tárgyaivá lettek”. Garzó szerint ennek is köszönhető, hogy két év után megengedték „500 pengő forint díjért” a megváltást (az sem mellékes, hogy ezen a réven a kincstár néhány millió forintos bevételeire szert tehetett).

A hazatért katonák, tisztek itthon különös helyzetbe kerültek. Tisztességes szolgálat ide, leszámolt megváltási díj oda, a hatóságok őket is, házukat is szemmel tartották. De figyeltek a szomszédok is; nem rokonszenvből, hanem puszta kíváncsiságból: „[...] mit mivel az ilyen rováson tartott ember, hova jár, kikkel érintkezik, mit beszél”. Az eredmény nem is maradt el. A két-három év válságai, dicsősége vagy éppen megaláztatása között „öreggé érett fiatalemberek” igyekeztek minél kevésbé észrevehetővé válni; mindenekelőtt hallgatni honvéd múltjukról, viselt dolgaikról. „Öntudatukat, mintha bűnösök lettek volna, nyomta az a sors, melyre a nemzetet a forradalom juttatá s noha önérzetükben büszkék voltak a kivívott diadalra s kiállott szenvedésekre, mégis, rossz véget érvin azok, csak ezt érezték és legalább példát mutattak zúgolódás nélkül viselni a csapást.” Ezek a férfiak – jegyzi meg Garzó – „emelt fővel s hajthatatlan lélekkel” szemlélték a „dühöngő hatalom erőszakoskodásait”, melynek „oktalanságaiban” látták („egyedül”) a kedvező fordulat elmaradhatatlanságának zálogát.⁹⁹ Az pedig a kiegyezés, melynek igenléséig – nem éppen egyenes és sima úton haladva – Garzó is eljutott.¹⁰⁰ Aki olyant meg tud fogalmazni, hogy szabadságharcunkat „sem folytatni, sem újra kezdeni nem lehet”,¹⁰¹ az más következtetésre, mint a békés kiegyenlítőds, nem juthatott.

Epilógus

A szabadságharcban részt vevők életútjára minden mondható, csak az nem, hogy az egyhangúra sikeredett. A harcok során meg kellett tanulni és szokni a kimerítő, hosszú meneteléseket;¹⁰² túl kellett élni az öldöklő küzdelmeket; akárcsak a győztes hatalom megtorló intézkedéseit (kivégzések, bebörtönzés, kényszerbesorozás stb.). Majd pedig meg kellett találni helyüket – nem egyszer megbélyegzetten, „krétáshátúan” – az önkényuralom, 1867 után a dualizmus korában.

Mint említettük, emlékirat-íróink közül ketten váltották fel – nem jószántukból – a honvéd egyenruhát a császári mundérral. Ketten viszont, vállalva a veszélyeket, a menekülést, bujdosást választották. Major István a fegyverletétel után Szegedre menekült, ahol egyik győri ismerőse rejtegette. Az 1850-es évek elején végleg a Dél-Alföldön telepedett le, győri kereskedők megbízottjaként meglehetősen szép vagyonra tett szert. 1877-ben még Torontál vármegye törvényhatósági bizottságának is tagja lett. Azon a napon hunyt el, amikor Aradon felavatták a vértanúk emléksobrát. 1890. október 6-án.

Az összeomlást követően ugyancsak Szegeden keresett menedéket Kováts István. Személyével azokat példázza, akik 1848–49-es reményeik ellehetetlenítése után elfordultak a politikától. Emlékiratában írja: „[. . .] annyira elment a kedvem a politikától, hogy még azt sem akartam tudni, hogy micsoda fán terem. Beláttam, hogy nem hoz a konyhára semmit”.¹⁰³ Kőművesmester lévén, az új Magyarország felépítésében találta meg a helyét – a szó elvont és konkrét értelmében egyaránt. Az utóbbira a kapitalizálódó alföldi vidék korlátlan lehetőséget kínált: ekkor alakult ki a magyar parasztvárosok (Hódmezővásárhely, Sentes stb.) jellegzetes képe; s ott volt a nagy árvíz (1879) utáni szegedi újjáépítés kihívása. Az így gyűjtött vagyonának egy részét szakmunkák, helytörténeti művek (pl. Szeged történetének feldolgozása) mecenatúrájára fordította.

Érdekes módon a császári hadseregből leszerelő mindkét volt tüzér az oktatói állást választotta. Képességeiknek megfelelő helyen és szinten. Hetvényi István hazatérve egy ideig a győriek régi foglalkozásával kereste meg a kenyerét: hajózásból élt, úgynevezett burcsellás volt. 1855-ben hívták első ízben segédtanítónak Kispécre. 1856–1858 között Győrújfalú evangélikus iskolájának, 1858-tól – nyugdíjazásáig – a Győr megyei Enese rendes tanítója. Oktató-nevelő munkája mellett három éven át havonként megjelenő iskolai lapot szerkesztett *Tanodai közlöny a Győr megyei evang. tanítók körében* címen. 1860-ban – az akkor már két éve működő – soproni evangélikus tanítóképzőben szerezte meg a hivatalos tanítói oklevelét. Az 1864-ben kötött házasságának eskető lelkésze az a Haubner Máté (1794–1880) szuperintendens volt, aki 1848-as körleveleiért Kufstein várbörtönét is megjárta.¹⁰⁴ Nyugdíjas éveit Sopronban élte, e városban hunyt el 1904. április 3-án.¹⁰⁵

Változatosabb életpályán gyümölcsöztette tehetségét a tüzér hadnagy Garzó Imre. A polgári életben – rövid földmérő munkálkodás után – a tanári pályával próbálkozott. 1854-ben azonban azért vált meg a kecskeméti katedrától, mert „[...] a tanári tanácskozások jegyzőkönyvei német vagy latin nyelven íródtak, a felsőbb osztályokban pedig a történelem és a földrajz németül taníttatott”.¹⁰⁶ 1862-ben – pályázat útján – foglalhatta el az éppen főgimnáziummá szervezett hódmezővásárhelyi „nagytanoda” tanári állását. Egy tanítási évben (1867–1868) a nagy hírű iskola igazgatói teendőit is ellátta.

Az egykori honvédtiszt Garzó eszmerendszerében kezdetben még a Habsburg-ellenesség volt túlsúlyban; 1849-ben is olyan érzés uralkodott el rajta, miszerint „[...] én oly nemzetből valék, melynek temetője akkora volt, mint országa, s halottjainak nevei se valának följegyezve, nemhogy sírjaik megjelölve”.¹⁰⁷ A kiegyezés küszöbén tiltakozó cikket írt Jókai Mór *A hon* című lapjába („Egy hang a vidékrül”). Az a hiedelem készítette írásra, hogy a kiegyenlítődést a magyarok nyakára akarják erőltetni. 1867 után fordulat követke-

zett be felfogásában: „Ez a rendszer az – írta 1870-ben –, mely nem avulhat el soha, mert ezen intézmény (az önkormányzat) az, mely a társadalom minden elemeinek szabad forgalmat, szabad emelkedést enged”.¹⁰⁸ 1872. október 16-án Szél Sámuel lelkész temetésén elhangzott szavai: „[...] ilyenkor inkább, mint bármikor szükség, hogy legyenek újkori Pálok”;¹⁰⁹ páfordulatára ideológiát is alkotott: „Nemzetek sorsában is állanak be mélyreható változások, a melyek következtében azoknak mind hazai, mind nemzetközi hivatásuk. Úgy megváltoznak, miszerint szükséges, hogy világnézetök, vezéreszméik, aspirációik, a kormányzásban és országlásban követendő alapelveik szintén átalakuljanak”.¹¹⁰

Egészségének megrendülésével felhagyott a tanítással, de nem vonta ki Hódmezővásárhely közéletéből. 1867-től református presbiter, a város törvényhatósági bizottságának tagja; folyóirat- és lapszerkesztő (*Hód-Mező-Vásárhelyi Szemle*, 1870.; *Heti Lapok*, 1880.), népbank és a vöröskereszt helyi szervezője, a belvízszabályozás irányítója. Talán nem mellékesen: néhány tankönyv írója (például a *Mennyiségtan gymnasiumi használatra*, 1864.). Élete utolsó éveit a Szatmár megyei Szaniszlón töltötte, ott hunyt el 1914. szeptember 8-án.¹¹¹ Még megérte az első világháború kitörését.

Négy férfi, négy különböző életút. Ami mégis összefogja őket, az a közösen megélt múlt. Az, amit legtalálébban Garzó Imre foglalt szavakba: „Ki a XIX. század negyvenes éveiben élte ifjúságát, s benne küzdött az egy évig se tartott szabadságharcban, annak, bár megérte legyen a XX. század ötödik esztendejét is, érzései, gondolkodása, jelleme mindvégig csak ama kor benyomásaitól nyertek irányt, lendületet, következetességet és állhatatosságot.”¹¹²

A szerző a témával kapcsolatos publikációi

- Egy százestendős reformterv. *Köznevelés*, 1973. 1. sz. 11.
- Tíz hónap a haza szolgálatában. Egy 48-as honvédtiszt kiadatlan emlékiratából. *Tiszatáj*, 1974. 8. sz. 67–77.
- Garzó Imre pedagógiai nézetei. *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve*, 1974. 10–24.
- Garzó Imre. Bevezető tanulmány az *Életem és abból merített gondolatok* című kiadványban Budapest, Magvető Kiadó. 1978. 5–25.
- Részletek Hetvényi István 1848-as honvéd emlékiratából. Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből VI.* Szeged, 1983. 199–211.
- Hetvényi István emlékirata. Részletek egy 1848-as honvéd visszaemlékezéséből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1983. 3. sz. 468–489.
- Gondolatok a 'hátrányos sorsú' emlékiratokról. Hetvényi István: Honvédemlékek 1849-ből. *Új Írás*, 1984. 9. sz. 48–59.
- Hetvényi István: Emlékirat (Egy 1848-as honvéd visszaemlékezéséből). *Arrabona*, 24–25. 1988. 117–133.

Jegyzetek

- ¹Ormos Mária: *A történelem és a történettudományok*. Budapest, 2003. 36.
- ²Uo.
- ³Rónay János: A budai várres bevétele és Hentzi tábornok halála. In Katona Tamás (szerk): *Budavár bevételeinek emlékezete 1849*. Budapest, 1989. 149.
- ⁴Kováts István: *Egy szegény pórfiú önéletrajza*. Budapest, 1981. 17. /Tények és tanúk/
- ⁵Karsa Ferenc: A körültem és velem 1848. és 1849. évben történt események. In Katona i. m. 185.
- ⁶Major István: *Honvédelményeim*. Budapest, 1973.
- ⁷Garzó Imre: *Életem és abból merített gondolatok*. Budapest, 1978. 25. Az egykori főgimnázium ma: Református Bethlen Gábor Gimnázium.
- ⁸Ormos i. m. 25.
- ⁹Hetvényi István: Emlékirat. *Arrabona*, 24–25. 1988. 124–126.
- ¹⁰Koroda Dénes (1815–1849), volt nemesi testőr, nyugalmazott főhadnagy. 1848. június 13-tól százados az 5. honvédszászlóaljnál. A csurogi ütközetben (1849. május 6.) halt hősi halált.
- ¹¹Görgei Artúr: *Életem és működésem az 1848. és 1849. évben*. Budapest, 1911. I. 138–139. Horváth Dánielt, őrnagyi rangban – saját kérésére – 1848. novemberben nyugdíjazták. A császári hadbírótság felmentette.
- ¹²Faszol, német, katonai – fassen: megfogni, megragadni; itt: vételezni, átvenni.
- ¹³Hetvényi i. m. 133.; Görgei i. m. 2.: „Pesten, hová rendelték, azon utasítás várt reám, hogy Smyrnában és Konstantinápolyban lévő fegyverekészletek megvásárlását s mielőbb Pestre szállítását eszközöljem.”
- ¹⁴Eisenhut (Vaskalap) György (1822–1900) gyakornok volt a magyar kincstári víz-építési főigazgatóságnál. 1848 nyarától nemzetőr tiszt, majd hadnagy a 14. hon-

védzászlóaljnál, parancsőr tiszt a feldunai hadtest vezérkaránál. 1849. január 19-től százados. Vö. Bona Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, 1988. 190.

¹⁵Hetvényi i. m. 132.

¹⁶Garzó i. m. 88.

¹⁷Görgei i. m. II. 188–189.

¹⁸Hetvényi i. m. 124–126.

¹⁹1848. november 1-jén kelt a tábornoki kinevezése, vagyis a schwechati csatavesztés, Móga altábornagy leköszönése után.

²⁰Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, 2001. 187.; a bábolnai ütközet leírása Görgeinél: i. m. I. 265–266.

²¹Garzó i. m. 63–64.

²²Uo. 72. Megjegyezzük, hogy az ilyen fővezéri gesztus nem ismeretlen a hadvezetés történetében. Hasonló példát mutatott, s követelt meg tisztjeitől, katonáitól Napóleon az 1799-ben végrehajtott szíriai hadjárata során. Csakhogy ő – tudunkkal – a szavaknál meggyőzőbb eszközt használt: a lovaglövesszőjét. Vö. A. Z. Manfred: *Napóleon*. Budapest, 1981. 153.

²³A ceglédi lelkészi gyülekezet két pap (az említett és a kókai plébános) kivégzéséről tudott. Egy vizsgálóbizottság kiküldését, a tények nyilvánosságra hozatalát kéri. *Közöny*, 140. szám, 1849. június 24.

²⁴Garzó i. m. 74.

²⁵Hermann i. m. 345–350.

²⁶Garzó i. m. 88–89. Görgei a sebesüléséről: „Merőn a felém közeledő huszárokra szegzett szemmel igyekeztem kiolvasni mozdulataikból, vajon értik-e a veszélyt rejtő pont felé való mutogatásomat: egyszerre csak erős ütést kaptam, és éreztem, hogy meg vagyok sebesülve”. i. m. II. 222.

²⁷Görgei i. m. II. 430–431.

²⁸Garzó i. m. 94.

- ²⁹Uo.
- ³⁰Major István: *Honvédelményeim*. Budapest, 1973. 92.
- ³¹Uo. 129.
- ³²Krími háború 1853–1856.
- ³³Garzó i. m. 248–249.
- ³⁴Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. Budapest, 1994. 123–124.; 140.
- ³⁵Garzó i. m. 248.
- ³⁶Kosáry i. m. 140.
- ³⁷Öreg Pór Imre: *A magyar nemzet történetének új alakulása*. Budapest, 1906. 116. A kiemelés tőlem – V. P. I.
- ³⁸Uo. 113.
- ³⁹Uo.
- ⁴⁰Uo.
- ⁴¹Uo. 117.
- ⁴²Uo. 121.
- ⁴³Uo. 258.
- ⁴⁴Bona Gábor: Szabadságharc 1848–49-ben. In Liptai Ervin (főszerk.)–Borus József (szerk.): *Magyarország hadtörténete* I. Budapest, 1985.; Hermann i. m.
- ⁴⁵Olchváry Ödön: *A magyar függetlenségi harc 1848–49-ben a Délvidéken*. Szabadka, 1902. 16–17.
- ⁴⁶Stratimirović, Đorđe: *Was ich erlebte*. Wien–Leipzig, 1911. 38.
- ⁴⁷Hermann i. m. 114.
- ⁴⁸Hetvényi István emlékirata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1983. 3. sz. 476.

- ⁴⁹Uo. 477.
- ⁵⁰Hermann i. m. 114.
- ⁵¹Hetvényi 1983. 478.
- ⁵²Szokoly Viktor (közreadja): *Mészáros Lázár Emlékiratai*. Pest, 1867. I. 190.; Urbán Aladár: Mészáros Lázár a Batthyány-kormányban. In Kőhegyi Mihály–Merk Zsuzsa (szerk.): *Mészáros Lázár emlékezete*. Baja, 1993. 32.
- ⁵³Major i. m. 23.
- ⁵⁴Garzó i. m. 60.
- ⁵⁵Többek közt nekik tulajdonítja azt, hogy nem sikerült Bécsset felmenteni: „Az időben Moga és Holcse, e két német generális, kik a magyar hadsereg parancsnokai voltak, úgy akarták, hogy megkésve induljunk Bécs felmentésére, mi nekik sikerült is.” Garzó i. m. 22.
- ⁵⁶Major i. m. 23.
- ⁵⁷Uo.
- ⁵⁸Garzó i. m. 60.
- ⁵⁹Hermann i. m. 155.
- ⁶⁰Major i. m. 24. Moga másnap, november 1-jén szabadságoltatta, majd nyugdíjaztatta magát. 1849 januárjában a császári hadbíróóság megfosztja rangjától és ötévi várfogságra ítélte; Holsche tábornokot a császári hadbíróóság 1850-ben megfosztotta rangjától, 1862-ben rehabilitálták. Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49*. Budapest, 1983.
- ⁶¹Garzó i. m. 60.
- ⁶²Hermann i. m. 236.
- ⁶³Garzó i. m. 70.
- ⁶⁴Uo.

- ⁶⁵Egres Jenő: Negyvenöt év után ismét a csatatéren. *Heves megyei nap*, 1995. február 25.
- ⁶⁶Garzó i. m. 71.
- ⁶⁷Báró Mednyánszky Cézár az 1848/49. évi honvéd-hadsereg főpapjának emlékezései és vallomásai az emigrációból. Budapest, 1930.; idézi: Borus József: *Dembinszky fővezérsege és a kápolnai csata*. Budapest, 1975. 227.
- ⁶⁸Hermann i. m. 242.
- ⁶⁹Garzó i. m. 72.
- ⁷⁰Rónay i. m. 149.
- ⁷¹Vö. Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. Genf, Pest, 1865., 1871.; Vargyas Endre: *Magyar szabadságharcz története 1848–1849*. Pest, 1867.
- ⁷²Garzó i. m. 79.
- ⁷³Uo. 82.
- ⁷⁴Major i. m. 45.
- ⁷⁵Uo. 47–48.
- ⁷⁶Garzó i. m. 82–83.
- ⁷⁷Hermann i. m. 295–299.
- ⁷⁸Hajnik Pál rendőrfőnök jelentése Szemere Bertalan miniszterelnöknek 1849. május 21-én. In Katona i. m. 517.; Ezekre az anomáliákra Vajda János költő is utalt emlékiratában: *Egy honvéd naplójából*. Budapest, 1981. 79.
- ⁷⁹Major i. m. 52.
- ⁸⁰Hajnik i. m. 518.
- ⁸¹Major i. m. 55. Itt – megítélésünk szerint – cserbenhagyta Majort az emlékezete. Idézzük: „E nap emlékére a Görgey tábornoktól kapott két német aranyat áldoztam fel, mert utáltam a németet, ha aranyból volt is [...]. Abban az időben az

igazi magyar ember nem tűrte zsebében a német pénzt". Ez a pénz nyelvében német nem lehetett, a dukátok mind latin feliratúak voltak (kivéve az 1848-ban vert úgynevezett Kossuth-dukátokat). A kapott jutalom-arany esetleg osztrák veret lehetett.

⁸²Karsa i. m. 186.

⁸³Jellemző, hogy Ferenc József bécsi lakosztályában, a császári palota úgynevezett Konferencia-termében ott „díszlett és díszlik” Anton Adam festménye a temesvári csatáról.

⁸⁴Kováts i. m. 290–292.

⁸⁵Hetvényi 1983. 484.

⁸⁶Major i. m. 101., 110.

⁸⁷Görgei i. m. II. 385–386.

⁸⁸Garzó i. m. 94.

⁸⁹Uo. 97–98.

⁹⁰Jellemző módon Vajda János is ennél a pontnál hagyta abba naplója írását. Vö. i. m.

⁹¹Garzó i. m. 94.

⁹²Uo. 95.

⁹³Varsányi Péter István: Hetvényi István emlékirata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1983. 3. sz. 484.

⁹⁴Uo. Kiss Vince (1825–1864): 1848. júniustól hadnagy a 8. honvédszászlóaljnál; 1849. májustól őrnagy, a 128. honvédszászlóalj parancsnoka.

⁹⁵Garzó i. m. 97.

⁹⁶Uo. 102–103.

⁹⁷Uo. 131.

- ⁹⁸Uo. 141.
- ⁹⁹Pór i. m. 256–258.
- ¹⁰⁰„1861-ben egészen a felirati párttal éreztem, de a törekvések és remények meg-
hiúsulása után a balközép várákozásában osztoztam [...]. Midőn megjelent a
kiegyezés feltételeit s esélyeit magyar részről fejtegető hűsvéti cikk [...], abban
a vélekedésben, hogy ezt a kiegyezést a magyarok nyakára akarják tolni [...], A
Honban közzétett néhány sornyi felszólalásban megtámadtam ezt a törekvést.”
Garzó i. m. 180.
- ¹⁰¹Uo. 110.
- ¹⁰²Vajda János írta a nagy menetekről: „[...] ez egy előny, a nagyobb járképesség,
magában elegendő, hogy ügyes vezér kezében a győzelmet biztosítsa – föltéve
természetesen, hogy a fegyver minőségében valami lényeges nagy különbség ne
létezzék”. i. m. 40.
- ¹⁰³Kováts i. m. 10.
- ¹⁰⁴Ma mindketten, egymástól néhány méterre, nyugszanak a soproni evangélikus
temetőben.
- ¹⁰⁵Hetvényi 1988. 118–119.
- ¹⁰⁶Garzó i. m. 149.
- ¹⁰⁷Uő.: Emlékezés florenczi napjaimra. *Koszorú*, 1865. 16. sz. 378.
- ¹⁰⁸Uő.: Kiindulás. *Hód-mező-vásárhelyi Szemle*, 1870. 1. sz. 3.
- ¹⁰⁹Uő.: *Emlébeszéd néhai Szél Sámuel úr, h.-m.-vásárhelyi lelkipásztor fölött*. Sze-
ged, 1872. 12.
- ¹¹⁰Uő.: *A magyar hazafiság ellentétei*. Hódmezővásárhely, 1897.
- ¹¹¹Kőszegfalvi Ferenc (szerk.): *Hódmezővásárhelyi életrajzi lexikon*. Szeged, 2002.
81–82.
- ¹¹²Garzó 1978. 249.

Ilon Gábor

Régészeti adatok a mai Magyarország területéről az öreg férfiak társadalmi státuszának kérdéséhez

Az idős ember nagy élettapasztalattal rendelkezik, így járatosabb többek között a társadalmi konfliktusok kezelésében, hosszabb távon vannak ismeretei az élet dolgairól. Legyen ez utóbbi akár a közösség történetével, az időjárás változásaival illetve periódusaival, akár betegségekkel, netán mások viselkedésével összefüggő. Ezért a közösség, amelyben él, megkülönbözteti a csoport más tagjaitól, azaz társadalmi státusa eltér másokétól. Márpedig a különbséget külsőségekben is szokás kifejezni. Ezek egy része (pl. testfestés, tetoválás, több és színesebb madártoll, ruházat) régészeti szempontból megfoghatatlan, mások (pl. szervesanyagból készített extra tárgyak) viszont az archeológus vizsgálatának tárgyát képezhetik.

Éltesebb korban is előfordulhatott azonban olyan eset, amikor hibát követett el az egyén. A közösség – pontosan a mintakövetés miatt – ezt sem hagyhatta megtorolatlanul. Ilyen esetek is feltételezhetők régészeti adatok alapján. Ezek köréből lentebb csak egyet említünk.

Az idős, öreg kifejezés használata esetén persze tudnunk kell: a régebbi korokban fiatalabb egyének számítottak korosnak, mint ma. De tudjuk, ma sem ugyanolyan korúakat tekintenek öregnek a Föld más és más országaiban. Így nem kell meglepődnünk az alábbiakban szereplő egyének biológiai életkor adata esetében.

A kérdés vizsgálatára elsősorban a temetkezések alkalmasak, ugyanis a települések adatai ilyen szempontból indifferensek. Ehhez azonban – lehetőség szerint – teljes temetőre vagy temető teljes sírcsoportjára, továbbá antropológiailag feldolgozott mintára van szükség. Az idős elhantolt temetőn belüli helyzete és mellékleteinek minősége (pl. különlegessége, egyedisége) vagy a sírjában megfigyelt „abnormális” jelenségek utalhatnak ugyanis az élő társadalomban elfoglalt társadalmi státusára (pl. vezető funkció, megbecsültség), de legalábbis régészetiileg ilyen következtetések levonását is megkockáztathatjuk.

Nézzük, hogy konkrét esetekben vajon igaz-e ez a hipotézis? Szihalom Sóhajtó (Heves m.)¹ elnevezésű határrészén Szabó J. József régész vezetésével 1995–1997 között a középső rézkori bodrogkeresztúri kultúra késői szakaszába (i. e. 3800 körül) sorolható temetőrészletet, annak 56 sírját tárták fel. A 183. számú (a területen több korszak jelenségei kerültek elő, ezzel magyarázható a sírszám) sírban egy a jobb oldalára, felhúzott lábakkal (zsugorítva), fejjel keletre tájoltan eltemetett 48-54 éves – a csontjain semmilyen elváltozás, vagy különlegesség nem volt megfigyelhető² – férfi nyugodott. Sajnos temetőn belüli pozícióját a teljes közlés hiányában nem ismerjük. Mellékletét két darab retusált penge (obszidián és hidrokvarcit), két darab réz ár, cserép köcsög és tál, valamint egy mészke (?) buzogány képezték. Vitathatatlanul rangjelző tárgyként, hatalmi szimbólumként értelmezhető a gömb alakú, csiszolt buzogány, amelyet a bal keze ügyében helyeztek el. A kultúra temetőiből hitelesen mindössze négy esetben ismerjük e meglehetősen ritka tárgytípust, amely már a megelőző kora rézkori tiszapolgári kultúrában és a késői neolitikumban

is előfordul. Klasszikus esettel van tehát dolgunk: a jogar őse egyértelműen a koros férfi magas társadalmi státuszára vall.

A zsenyei (Vas m.) kavicsbányában³ a kora bronzkor végére, a középső bronzkor elejére (i. e. 2000 körül), a Gáta-Wieselburgi kultúra időszakára keltezhető temetőt 2002–2003-ban sikerült feltárunk. A 22 sír egy É–D-i irányú, kettős csónak alakot formáz. A közösség legrangosabb halottai az 1. (géppel szétdült, bronztárgyak töredékeivel), a 13. (korabeli bolygatás, bronztörrel) és a 15. sírban (bronz törrel, két bronz nyakperccel, arany ékszerekkel és egy edénnyel) nyugodtak a temető D-i szárnyán. A temető közepén a 16. sírba mindössze egy edénymelléklettel temettek el egy idősebb férfit. A közvetlen mellette – hozzá tartozó? vele kapcsolatos? – ástott gödörbe (17. számú objektum) azonban tíz edényt helyeztek. Ez a szituáció és a sír térbeli helyzete netán az ő különleges helyzetére utalhat.

E szerint a 13. sír elhunytja egy (számított testmagassága 169,3 cm) 30-40 éves férfi, nem igazán nevezhető idősnek, inkább középkorú. Helyzete legfeljebb egy kisebb csoportban betöltött kiemelkedő szerepet sejtet. A 15. sír halottja ugyan öreg (50-60 éves, számított testmagasság 164,1 cm) férfi, és mellékletei is igazolják rangos voltát, de temetőn belüli státusa mégsem a legfrekvenciáltabb. Az utóbbi szempontból centrális helyzetben vitathatatlanul a 16. sírban nyugvó, az átlagosnál magasabb (számított testmagasság 173,1 cm) 48-54 évesként meghatározott idős férfinak volt. Miután a 15. és 16. sír eltemetettjének egymáshoz viszonyított korát (egy időben éltek vagy részben átfedéssel, s ha ez utóbbi igaz: ki előbb?) nem tudjuk, így nem dönthető el, hogy ki volt a csoport (falutelepülés lakossága) korábbi, majd későbbi vezetője. Az mindenesetre bizonyosnak tűnik – nem voltak szuperpozíciók a temetőben – a temetkezés rendjét szigorúan szabályozhatták, azaz az élő közösség előre meghatározta a halott temetőn belüli helyét. Így került a temető legelőkelőbb pontjára a 16. sírba elhantolt. Temetésének különlegességére, halotti torra

vagy egy későbbi alkalommal bemutatott ital és/vagy ételáldozatra utal a közvetlenül mellette, tőle északra ásott gödörbe elhelyezett tíz ép edény.

Emőd Istvánmajor (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)⁴ területén 1995-ben B. Hellebrandt Magdolna egy késő bronzkori, a Halomsíros kultúrába (kb. i. e. 1300) sorolható temető 114 hamvasztásos és 5 csontvázazs sírját tárta fel. A temető legmélyebbre ásott és még a saját korában kirabolt temetkezését a 116. számú csontvázazs sír 60 éves vagy annál idősebb férfié⁵ jelentette. Két edénye, bronz ékszerei és bronz csipesze nem igazán jeleznek eltérést a szokványostól. Annál inkább feltűnő és egyedi jelenségként észrevételezte az ásató régész, hogy az öreg férfi alsó állkapcsának mindkét oldali hatodik, azaz az M1 foga helyére egy-egy kifelé ívelődő sertés kan agyart illesztettek. Röntgenvizsgálattal megállapítást nyert, hogy a jobb oldali M1 fogat kiüttették, míg a másik foghely szépen gyógyult. Másként: emberünk e „műtéteket” követően élt. A fogorvosi vizsgálat azt is megállapította, hogy a hátsó fogak kopásfelülete kifelé lejt, s ez valamilyen tárgy folyamatos ráhatására alakulhatott csak ki. A szájban ezekkel az agyarakkal sem beszélni, sem táplálkozni nem – legfeljebb inni – lehetett.

Hogyan értelmezhető ez a jelenség? Azt hiszem joggal, inkább csak több lehetséges alternatíva felvillantására vállalkozhatott a publikáló. Először is megállapíthatjuk: a sertéshez kapcsolódó hiedelmek az újkőkortól szinte napjainkig léteznek. Mindig voltak olyan nagy „tudású” emberek, akik képesek voltak állatalakot öltetni. Ilyen állatbőrbe öltözött embereket ismerünk már a barlangi festményekről, de a foggal született táltosokhoz fűződő elképzelések is közismertek.

Az eset kapcsán a totemizmus kérdése is felvethető. Az európai folklórban a disznó a gabonaszelleim megtestesítője. A természeti népeknél a sámán a szertartáson állatalakban (ez esetben disznó) jelenik meg. Az elbitangolt lelket kantárral, zablával lehetett megfékezni (halottunk furcsa fogkopása). Sok esetben a sámán táplálékát csak

folyadék pl. tej jelentette a 116. sír öreg férfiya tehát, aki e szerepkört felnőtt korában (fogkitörés időpontja) nyerte el, akár a közösség sámánja is lehetett. Életkorából eredő tapasztalatai és a szertartásokon elért sikere a közösség számára nem lehetett közömbös. Vagy valami egészen másra kellene gondolnunk?

Bakonytamási (Veszprém m.) Hathalom elnevezésű határrészén Mithay Sándor (1972) és e sorok írója végzett feltárást (1994), melynek során egy a 7. század utolsó harmadára keltezhető avar kori temető részletét (15 sír) tártuk fel. A 15. sírba eltemetett matus korú (53-57 éves) europid-nordikus nő⁶ bőr vagy textil tarsolyában 23 darab kvarcit kavics és kova töredék volt. Feltételezzük – a keleti (zsuan-zsuan, heftalita-hun) párhuzamok alapján, hogy – a kora miatt is? – időjárásjóslásra, időjárás varázslásra is vállalkozhatott.⁷ E „tudása” akár pozitívan is befolyásolhatta a faluközösségben elfoglalt helyét, tekinthették persze e miatt boszorkánynak is.

A letkési (Pest m.) Téglavető I. honfoglalás kori temetőben⁸ Bakay Kornél 94 halott maradványait találta meg. A mellékletei (hajkariák, övcsat, vas kés, íj, tegez és nyílhegy, edénytöredék a marokban) alapján vitathatatlanul a legrangosabb az 59. sírba fektetett 40-45 éves B vércsoportú, gracil-cro-magnoni férfi. (Nála csak egyetlen idősebbnek meghatározott eltemetett került feltárássra.) Az 59. sírban nyugvó a temető I. és II. időrendi csoportjában (ez az eltemetettek felét jelentő, azonos időintervallumban elhantoltak körét jelenti), azaz az ezredforduló táján lehetett a közösség vezetője. Helye a legyező alaprajzú temető középtengelyének északi legszélén volt.

Nem feltétlenül a közösségben elfoglalt pozitív státuszt jelez az átlagostól, általánostól eltérő régészetileg megfogható jelenség idős férfi esetében sem. A Karoling-kori (9-10. századi) Esztergályhorvátialsóvárándpusztai temető 317 sírjában 321 egyén csontvázának maradványait 1981-82-ben tárták fel. A 224. sírba (a temető egyik szélén) fektetett 49-53 éves férfi bal lábfejét levágták,⁹ de az elhantolás-kor mellé helyezték. Az antropológiai megállapítás szerint a csonkí-

tásból eredő fertőzés miatt halt meg. A halálos kimenetelű büntetést lopással magyarázza az ásató régészek egyike, Müller Róbert.

Mindezek után és ellenére is tudnunk kell, és el kell fogadnunk: az életkor előre haladottsága (idős), neme (férfi), a vezető szerep és a temetőn belüli helyzet egyetlen korban sem általánosítható. Másként: nem mondhatjuk ki, hogy mindig és mindenütt csak idős férfiak tölthettek be vezető szerepet és kerültek a temető legelőkelőbb helyére. Utóbbi egyébként is befolyásolhatta például a temető helyzete és fekvése, továbbá előttünk örökre az ismeretlenség homályában maradó egyéb szempontok.

Rövid – kiragadott példákra épített – tanulmányunkkal tehát szemléltetni akartuk, hogy az öregember nem feltétlenül magatehetetlen, vén ember (akár nő is lehet), aki évezredek óta mellőzhetően meghatározó szerepet tölt be az emberi civilizációban.

Jegyzetek

- ¹ Marton Tibor–Patay Róbert: Középső rézkori temetkezések Szihalomról. In Ilon Gábor (szerk.): *ΜΩΜΟΣ. Őskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés*. Bozsok–Szombathely, 2002. október 7–9. Szombathely, 2004. 293–304.
- ² K. Zoffmann Zsuzsanna: Néhány embertani lelet a bodrogkeresztúri kultúra szihalmi lelőhelyeiről. In Ilon i. m. 305–307.
- ³ Ilon Gábor: Őskori temetkezések az utóbbi évtized Vas megyei ásatásain. Adatok a mellékletek és az eltemetett nemének kérdéséhez. In Ilon i. m. 211–242.; Ilon Gábor–Tóth Gábor: Előzetes jelentés a Zsennye-kavicsbányában végzett régészeti feltárásról. *Savaria*, 28. 2004. 255–263.
- ⁴ B. Hellebrandt Magdolna: Halomsíros temető csontvázas sírjai Emőd-Istvánmajorból. In Ilon i. m. 185–205.
- ⁵ Kővári Ivett–Marcsik Antónia: Különleges melléklettel eltemetett késő bronzkori csontvázlelet vizsgálata. In Ilon i. m. 207–209.
- ⁶ Pintér Tímea: A bakonytamási és kemeneshőgyészi avar kori sírok antropológiai feldolgozása. In Ilon Gábor (szerk.): *Válogatás a Berzsenyi Dániel Főiskola régésztechnikusainak és a József Attila Tudományegyetem régész hallgatóinak tanulmányaiból*. Szombathely, 2000. 323–335. /Panniculus Ser. B. 5./
- ⁷ Ilon Gábor: Újabb avarkori sírok Bakonytamásiból. *Pápai Múzeumi Értesítő*, 5. 1995. 63–137.
- ⁸ Bakay Kornél: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén*. Szentendre, 1978. /Studia Comitatus 6./
- ⁹ Tóth Gábor (szerk.): *Karoling-kori emlékek. Régészet és antropológia. Esztergályhorvátai-Alsóbárándpuszta 9-10. századi temetője*. Szombathely, 2004.

Horváth Andrea
Cicero, Cato és az öregség

„[...] az öregség, amelyet mindenki szeretne megérni, de ha elérte szidalmazza”

Cicero

Az ókori Rómában az életkor ismerete, számontartása, az életút egyes szakaszai csak bizonyos szempontokból bírtak jelentőséggel. Az életkor ismerete inkább az emberélet korai szakaszában volt fontos. Elsősorban a hivatali élet és jogok gyakorlása miatt volt szükséges azt tudni, hogy ki milyen korú.¹ Egy bizonyos életút eltelte után a kor mint jogi, politikai kategória elveszítette a jelentőségét.² Talán ezért is van az, hogy a meglett, idős korról a forrásaink tulajdonképpen csak egy szempontot figyelembe véve tudósítanak. Mégpedig arról, hogy kik éltek meg feltűnően, kiugróan magas életkort, és mennyi ezen évek száma.

A római politikus és szónok Cicero viszont egy viszonylag terjedelmes filozófiai munkában foglalkozott az öregkor kérdésével. A szerző késői alkotása a *Cato maior*, illetve a *Cato maior de senectute*

címet viseli (Az idősebb Cato, illetve Az öregségről).³ A mű elemzése, problémafelvetésének vizsgálata előtt azonban elengedhetetlen egy tömör párhuzamos pályakép felvázolása Catoról és Ciceróról.⁴

Marcus Porcius Cato a római történelem és irodalomtörténet legendás alakja méltán érdemelte ki az ellentmondásos szigorú, erkölcsös, konzervatív jelzőket. A késő köztársaságkor embere számára azonban a „régí köztársaságot”, a dicső régmúltat testesítette meg. Többek között ezért is választotta az öregségről szóló műve beszélőjéül Cicero.

Cato i. e. 234-ben született Tusculunumban, és a római korban szokatlanul magas életkort ért meg. (i. e. 149-ben halt meg, 85 éves korában.) A szabin területen fekvő apai birtokról 17 évesen távozott katonai szolgálatra⁵ Hannibál ellen. Katonai, politikai pályáján igen gyorsan haladt előre, annak ellenére, hogy (Ciceróhoz hasonlóan) ő is „homo novus” volt. I. e. 214-ben már katonai tribunus volt Szicíliában, 207-ben pedig kitüntette magát a Metaurus melletti csatában. Lucius Valerius Flacchus, aki birtokszomszédja volt, arra bízta, hogy lépjen politikai pályára. A tanácsot megfogadta, i. e. 204-ben már quaestor, 199-ben aedilis plebis, 198-ban praetor lett Szardínián.⁶ Erről az útról hazatérve hozta magával Enniust, a költőt Rómába, akitől egyes források szerint görögül tanult. I. e. 195-ben, 39 esztendősen consul lett, barátjával Valeriusszal. Consuli provinciaként Hispaniát kapta, ahol egyrészt erős kézzel lépett fel a helyi közösségekkel szemben, tömeges kivégzések is történtek hivatali ideje alatt. Másrészt a tartomány vas- és ezüstbányáinak jövedelme segítségével az államkasszáát is sikerült feltöltenie. Így aztán hazatérte után triumphust szavaztak meg neki. I. e. 191-ben a III. Antiokhos elleni háborúban vett részt, és többek között Görögországban, Athénben is szónoklatokat tartott. A beszédek elmondásával az volt a célja, hogy a Róma-ellenes hangulatot enyhítse, esetleg megfordítsa, emellett diplomáciai feladatokat is teljesített.⁷ A Thermopülai melletti csatában azzal, hogy az ellenség hátába került, eldöntötte az

ütközet kimenetelét. Politikai pályája csúcsát azonban mindenképpen az jelentette, hogy i. e. 184-ben censorrá választották. Bár már a 190-es évektől szerepelt nagy jelentőségű perekben vádlóként, de censorként lépett fel a luxus, a mezőgazdaság elhanyagolása, az állami földek és víz magáncélú felhasználása ellen. (Személye így nem volt az arisztokrata körökben közkedvelt, számos pert is indítottak ellene.) Minden bizonnyal ezért kapta „Censorinusi” melléknevet. Cato közel ötvenévesen jutott el katonai és politikai pályája csúcsára, és személye mintegy a köztársaság egyik meghatározó alakja is lett.

Marcus Tullius Cicero i. e. 106-ban született Arpinumban, tehetsős, lovagrendi családból.⁸ Katonai pályája jóval szerényebb volt, mint Catoé, tanulmányai, jogászai tevékenysége, filozófiai érdeklődése azonban szerteágazóbb, jelentősebb, mint nagy elődjéé.

A Cicero apjának jó összeköttetései⁹ és az a tény, hogy távoli rokoni kapcsolat is összefűzte őket a szintén arpinumi Gaius Mariussal,¹⁰ lehetővé tették a fiatalember számára, hogy Rómában tanuljon. Mivel ügyvédi pályára szánták, elsősorban a görög retorikával és a római fórumon fellépő szónokok technikájával ismerkedett.¹¹ Mestere a jogtudós és augur Mucius Scaevaola¹² volt, s már ekkor filozófiai tanulmányokba kezdett. Rómában tartózkodott (I. e. 88-tól) a szkeptikus filozófus larisszai Philón,¹³ annak halála után pedig a sztoikus Diodotos, akivel Cicero olyan baráti kapcsolatba került, hogy saját házukba is meghívta.¹⁴ Csekély katonai szerepvállalására i. e. 89-ben került sor, amikor a szövetséges háborúban vett részt.

Bár az idő a véres politikai események¹⁵ miatt nem kedvezett egy fiatalember pályakezdésének,¹⁶ sikeresen szerepelt első bírósági ügyekben. Jogászai hírnevét i. e. 81-ben, 25 évesen, egy magánjogi perben nyújtott teljesítményével alapozta meg.¹⁷ Politikai indulása a következő évhez és a Roscius-ügyhöz kötődik. Ebben a perben ugyanis olyan védenc mellett állt ki, egyébként sikeresen, akit Sulla egyik kegyence vádolt be. Ragyogó védőbeszéde és a felmentés nagy port vert fel. Akkorát, hogy feltételezzük ezért távozott hirtelen Cicero Gö-

rögországba. Bár életrajzában¹⁸ a távozás okaként az szerepel, hogy egészségi állapotának megromlása miatt kellett elutaznia. Bármelyik variáció is igaz, a görög földön töltött két év igen fontos volt pályája szempontjából (i. e. 79–77). Továbbfolytatta filozófiai tanulmányait az új-Akadémia vezetőjénél,¹⁹ majd Rodoszra ment. Egy újabb filozófus, Poseidonios mellett a rodoszi jeles rétor Apollónios Molón előadásmódjával is megismerkedett.²⁰ Még egy fontos hozadéka volt ennek az utazásnak. Athénban találkozott, és tulajdonképpen életre szóló barátságot kötött Titus Pomponius Atticusszal. (Atticus számos későbbi Cicero-levél címzettje, és neki ajánlotta a *Cato maiort* is.) Hazatérésekor már jó nevű ügyvéd volt. Családot alapított, feleségül vette Terentiát, akitől két gyermeke is született. Tullia lánya i. e. 76-ban, Marcus fia i. e. 65-ben. Nemcsak emiatt fordulópont a görögországi út vége, hanem mert ettől kezdve ível felfelé a szónokpolitikus pályája, s tartott egészen a 60-as évek elejéig. I. e. 76-ban quaestor, ezzel együtt a szenátus tagja is lett, családjában elsőként, azaz mint „homo novus”. Szicíliában, Lilybaeumban teljesítette nagy buzgósággal hivatali kötelességét. Szolgálati ideje leteltével pedig továbbfolytatta ügyvédi ténykedését, elsősorban a lovagrend érdekében. Talán a leghíresebb ügye ebben az időben (i. e. 70) a szicíliai propraetor, Verres elleni per. A jogtalanságai miatt hírhedt hivatalnok ellen olyan nagy mennyiségű bizonyítékot gyűjtött össze, hogy öt beszéd született meg az anyagból, bár csak az első hangzott el valójában.²¹ I. e. 69-ben aedilis, majd i. e. 66-ban praetor lett.²² Ekkor mondta el az első, valóban politikai beszédét. Témája a Mithridatés elleni háború fővezérének támogatása.²³ Pompeiust, annak a Pompeius Strabonak a fiát javasolja erre a feladatra, akivel 89-ben részt vett a szövetséges háborúban. I. e. 64-ben consullá választották, ami valóban a politikai pályája csúcsa, s ezt a hivatalt „suo anno”,²⁴ a legkorábban viselhető életkorban kapta meg. Anyagi biztonságát, megbecsültségét,²⁵ és ügyvédi karrierjét is tekintve ez az időszak valóban kiemelkedő életében. Betetőzte a consuli tevékeny-

ségét az is, hogy az ekkor oly nagy visszhangot kiváltó Catilina-féle politikai megmozdulást Cicero hathatós közreműködésével számolták fel. Mindezekért Marcus Catónak, az idősebb Cato fiának javaslatára a „haza atyja” címet is megszavazta a szenátus neki.

Cicero eljutott tehát negyvenes éveinek közepére karrierjének arra a pontjára, amelyre Cato néhány évvel idősebb korában. Sikereiből azonban semmiképpen nem tarthatjuk, hiszen a Catilina-féle összeesküvés felszámolásában játszott szerepe miatt (elsősorban a kivégzések következményeképp) el kellett hagynia Rómát, és száműzetésbe kellett vonulnia (i. e. 58-ban). Házát lerombolták, tusculunumi villáját megrongálták, javait elkobozták. A nehéz időszakot Thessalonikében és Dyrrhachiumban töltötte. (A bonyolult és szövevényes Catilina-ügy hátterében ott állt Caesar, és a körülötte kiformalódó politikai csoportosulás, akiknek útjában állt Cicero.²⁶)

Catóról azt mondhatnánk, hogy tökéletes köztársaságkori államférfi volt, egyenes ívű pályával, s e ponton a Ciceróval való párhuzam akár sántíthatna is. Van azonban néhány olyan elem működésében, amely mégis ellentmondásossá teszi személyét. És itt nem elsősorban magánéletének részleteire kell gondolnunk. Arra, hogy felesége (Aemilius Paulus lánya) halála után egy fiatal rabszolganővel folytatott viszonyt,²⁷ és idős korában, a nála jóval fiatalabb lánnyal²⁸ kötött házassága miatt romlott meg gyermekével a kapcsolata. Az is inkább csak érdekesség, hogy idősebb fiát²⁹ 82 esztendőskorában vesztette el, s ez talán Cicero számára is fontos jelentőséggel bírt. Sokkal inkább a görög filozófusok elleni fellépésére (i. e. 155), amellyel elérte, hogy elhagyják Rómát. (A rómaiak túlzott figyelmét és odaadását akarta elvonni Cato a görög filozófus küldöttségéről azzal, hogy a követek mielőbbi távozását sürgette.³⁰) Ellenezte a rodosziak elleni háborút, legendássá vált szállóigéjében folyamatosan Karthago elpusztítását követelte. Nem annyira katonai erejétől tartva, sokkal inkább gazdasági hatalmától féltette Rómát.

A száműzött Cicero élete ugyan kedvező fordulatot vett, egy év

múlva visszatérhetett,³¹ s folytathatta ügyvédi tevékenységét, de politikai szerepét nem nyerte vissza. Alkotói pályáján viszont ez a legjelentősebb időszak. Legkiemelkedőbb írásai, mesteri beszédei születtek meg ekkor.³² Ügyvédként viszont alkalmazkodnia kellett a megváltozott viszonyokhoz, és néha megalázó helyzetbe is került.³³ Ügytűnt, eredményesen simult a hatalmon levőkhöz, hiszen augurrá (i. e. 53.), majd i. e. 51-től egy évig Kilikia kormányzójává is kinevezték.³⁴ Caesarral szemben azonban Pompeius mellé állt, s bár nem vett részt a pharsalosi csatában (beteg volt éppen), Caesar kegyére szorult.³⁵ I. e. 46-ban egy beszédben³⁶ kifejtette, hogy reménykedik abban, hogy Caesar uralma alatt helyreáll a törvényes rend. Ugyanebben az évben elvált feleségétől, akivel harminc évig élt házasságban, és feleségül vette gyámleányát, Publiliát (Cicero ekkor már túl volt 60. életéven). I. e. 45 februárjában elveszítette szeretett lányát, aki gyermekágyban halt meg, s ezt követően második feleségétől is elvált. (Ügy ítélte meg, hogy ifjú hitvese nem érezte át elég mélyen gyászát.) Ez az időszak a politikától való teljes visszavonulás ideje is egyben. Caesar halála után Antonius ellen fordult a híres *Philippicáiban*, abban reménykedve, hogy sikerül visszaállítani a köztársaságot. A politikus azonban kiegyezett Caesar örökösével, Octavianusszal, aki már consulként elfogadta Antonius javaslatát arról, hogy kiket állítsanak félre. Így került Cicero neve is a proskripciók listára, és menekülés közben, i. e. 43. végén megölték.

Kétségtelen, hogy politikai szereplése sok ellentmondást rejt, és eltérő megítélést váltott ki a kutatókból, a későbbi korok olvasóiból. Az azonban mindenképpen vitathatatlan, hogy irodalmi munkásságának értékelésénél nem fukarkodik a szakirodalom a dicsérő jelzőkkel (talán az egyetlen kivételt költeményei jelentik).³⁷

Feltétlenül szólni kell röviden arról a párhuzamról Cato és Cicero között, ami irodalmi munkásságukban is fellelhető. Catónak egyetlen műve maradt csupán ránk, a többit egy-két töredékből, idézetekből ismerjük. Csaknem 150 beszéde Cicero korában még biztosan meg-

volt, és Cicero ismerte is ezeket, *Origines* című öregkori, hét könyvből álló történeti művét is többen említik.³⁸ Ez a munka a római történetírás első prózai alkotása, mely latinul íródott.³⁹ A *Carmen de moribus* csupán egyetlen sora Gelliusnál maradt meg, míg egy jogtudományi művére Cicero utal.⁴⁰ A *Híres mondások gyűjteménye* rendkívül ismert lehetett.⁴¹

Az az alkotása, ami ránk maradt, egy négy részből álló enciklopédia egyik tárgyköre volt, a mezőgazdaságról (*De agricultura*), melyet fiának állított össze. (A hiányzó témakörök: orvostudomány, hadtudomány, retorika.) A praktikus tanácsokat Cato a parasztgazda csaknem valamennyi földműves tevékenységére kiterjesztette. A piacra termelő, rabszolgamunkával dolgoztató, korszerű termelést folytató középbirtokosok kézikönyve ez.⁴²

A cicerói életmű jóval gazdagabb, osztályozása két fő szempont alapján fordul elő az irodalomban: műfaji-tartalmi és időrendi csoportokba szedve (alkotói periódusokba sorolva). A műfaji csoportosításban a retorikai, filozófiai művek, illetve a levelek alkotják a fő kategóriákat. Ez utóbbival együtt említik meg a költeményeket, amelyekből csak igen kevés maradt meg. Míg a levelek csaknem az egész életutat átfogták többféle besorolásuk is elfogadott. (Négy levélgyűjteménybe és ezen belül könyvekbe sorolva.⁴³) Összesen 931 levél ismert (ebből 70-et nem Cicero írt).

Retorikus írásai és beszédei három nagy alkotói periódusába oszthatók. A korai művei i. e. 81–80, a középső periódusban keletkezettek i. e. 55 táján, míg a későiek a i. e. 46-ot követő időben jöttek létre.⁴⁴ A retorikus művekhez sorolt beszédek 10 rövidebb időrendi csoportja ebbe a hármas felosztásba beilleszthető.

Számunkra jelen esetben a filozófiai írások elhelyezése a legfontosabb.⁴⁵ Talán itt a leginkább egyértelmű a kutatás álláspontja. Cicero életének derekán, azaz az 50-es években kezdte el ezen művek megírását (második alkotói periódus). Ekkor született meg az igen jelentős *De re publica*, és nem sokkal később a *De legi-*

bus című műve. Az összes többi filozófiai munka keletkezése az i. e. 45 utáni időre tehető. Ezen több mint tíz alkotás között található a *Cato maior* is. A témák, amelyeket ezen művek boncolgatnak etikaiak, teológiai-vallási jellegűek, illetve az ismeretelmélet kérdéseit járják körül. Ezeket az írásokat csaknem harminckönyvnyi terjedelemben, szűk két év alatt alkotta meg.⁴⁶ Valamennyi általam ismert kutató, illetve szakmunka kiemeli a két esszét (a *Cato maior*t és egy másik művet, a *Laelius de amicitia* címűt), amelyek filozófiai, erkölcsi tartalma, az emberi értékek dicsérete, csiszolt formai megoldásai miatt még a „himmusz” elnevezést is kiérdemelték.⁴⁷

A *Cato maior* keletkezési idejét Caesar diktatúrájának korára teszik,⁴⁸ és valószínűleg Cicero be is fejezte még március idusa előtt.⁴⁹ A mű a Cicerótól megszokott dialógus formában készült el.⁵⁰ Egy fiktív beszélgetés keretében Cato és két fiatalabb kortársa (Scipio Africanus minor és Caius Laelius) vitatják meg az öregség kérdését. Tulajdonképpen azonban inkább csak Cato fejt ki nézeteit, aki a beszélgetés idején 84 esztendő volt. Cicero egy fiktív időpontba helyezi a dialógust, i. e. 150-re, a helyszín pedig Cato maior háza.⁵¹ Miért pont ezt a beszélőt és helyszínt választotta Cicero?

Nyilvánvaló tehát, hogy Cato magas életkora, a köztársaság korának politikai, irodalmi, katonai életében betöltött szerepe és Ciceróval rokon irodalmi működése mellett személyes életbeli párhuzamok miatt is szinte kínálta magát az öregségről szóló párbeszéd szereplőjének.⁵²

... és az öregség

A *Cato maior de senectute* (a későbbiekben az egyszerűség kedvéért. *de senectute*) tehát fiktív dialógus, mégpedig az öregkor, a késői évek védelmében. Cicero a művet kedves barátjának, Atticusnak ajánlotta, aki ekkor már szintén idősnek minősült. (Három évvel öregebb Cicerónál, tehát 65 éves volt.) Úgy tudjuk, hogy a bölcs ba-

rát nagyra értékelte a művet, s a szerző két levélben meg is köszönte neki az elismerést.⁵³

A keretes szerkezetű dialógust bevezetés nyitja meg, amelyben Catót megkéri két beszélgetőtársa, hogy tárja fel nekik az öregség elviselésének legkönnyebb módját. Kifejezik csodálatukat az idős politikusnak, hogy ő milyen bölcsen viszonyul a meglett életkorhoz.⁵⁴ A bevezetés⁵⁵ végén elhangzik az a négy súlyos vád az öregség ellen, aminek cáfolata adja a munka szerkezetét.⁵⁶ Azaz a későbbiekben négy szerkezeti egység⁵⁷ különül el a műben, s végül egy rövid befejezés zárja.

A vádpontok cáfolására Cicero többféle eszközt vett igénybe. Leggyakrabban példákat alkalmaz, amelyeket vagy a görög kultúrából, vagy a római történelemből merít (ezek lehetnek Cato kortársai köréből vettek, illetve a korábbi történeti időkből származóak, konkrétak, vagy elvontak). A másik lehetőség a logikai eszközök felvonultatása. (Az állításával ellentétes érv cáfolása, a tagadás-tagadása vagy egyszerűen súlyos ellenérv, egy nagy tekintélyű személy szájából elhangzó „axióma” felvonultatása.) Az első vád az öregség ellen az, hogy akadályoz a közéleti tevékenységben. A viszonylag világos gondolatmenet a következők szerint írható le. A kor csak abban akadályoz, amit fiatalos hévvel kell végezni, (rohanás, szökellés, dárdahajítás, hadviselés), s a nagy dolgokat egyébként is nem testi erővel végzik, hanem megfontoltsággal, tekintéllyel, ítélőképességgel. Így aztán az öregek, ha nem is végzik ezeket a tevékenységeket, mégsem lanyhák és tétlenek. Tulajdonképpen ugyanazt a tevékenységet folytatják, mint korábban, csak tanácsukkal, tanításukkal segítik az államokat. A külföldi országokat gyakran veszedelmes helyzetbe sodorták a fiatalok, az öregek pedig helyreállították ezen államok helyzetét.

Az idős kor tehát leginkább a szellemi foglalatosságé. (A tanulásé, Szókratész például lantot pengetni tanult idős korában.) Két ponton azonban a sorok mögül előbukkannak olyan az öregség hátrányaként számon tartott vádpontok, amelyek valószínűleg Cicero

korában közismertek lehettek. Egyrészt az, hogy mások, elsősorban a fiatalok részéről megvetés sújthatja az időseket, másrészt hogy a meglett korrjal jár az emlékezet gyengülése. Mindkét esetben csak gyenge ellenérvet tud felvonultatni Cicero. Még nem hallott olyan öregről, aki elfelejtette volna, hogy hová rejtette a kincsét.⁵⁸

Rendkívül izgalmasak történeti, filozófiatörténeti példái. A felvonultatott római történeti személyekről külön kívánok majd szólni, így most csak a többiről. Általánosan említi a hajókormányost és a spártai tisztségviselőket, ők tanáccsal segítenek. A parasztok, bár öregen már nem dolgoznak, nélkülük munka nem kezdődik el, s a kései utódaiknak ültetik fáikat. Az ebben a szerkezeti egységben (VII. 23.) felsorolt görög személyiségek (filozófusok, szónokok és költők⁵⁹) vizsgálatánál Bollók János mutatta ki azt, hogy Cicero forrásként egy *Makrobioi* címen fennmaradt művet is felhasznált. A Lukianosznak tulajdonított munka hellenisztikus kori változata a hosszú életű személyiségek felsorolását tartalmazta.⁶⁰ Ezek egy részét emelte be itt a szerző, tulajdonképpen a hadvezérek és királyok kivételével. Az ilyen jellegű példáit ugyanis szívesebben vette a római történelemből. A második vád az öregséggel szemben az, hogy elgyengíti a testet. Kevésbé áttekinthetőek, viszont annál színesebbek Cicero ellenérvei. Logikailag három csoportba gyűjthetőek. Nem kell vágyakozni (ahogyan Cato sem vágyik) a fiatalok erejére, hanem azzal kell élni, amivel ki-ki rendelkezik, ezt azonban jól kell felhasználni. Másodsorra, szól arról is, hogy az erőtlenséget a fiatalkori kicsapongás okozza, hiszen attól elgyengül a test. Ez ellen lehet tenni, mégpedig gyakorlással, erkölccsel, fegyelemmel, mértékletességgel. Harmadiként pedig mintegy feleslegessé teszi az eddig felhozottakat, hiszen azt bizonygatja, hogy tulajdonképpen nem is várják el az öregtől a testi erőt. Az életkorokkal járó jelenségek pedig természetesek, bármely életszakaszban jár is az ember.

Hosszú életű öregeket is megnevez, Nesztört (három emberöltőt élt, kb. 90 évet) magát, Catót 84 évével, illetve a numídiai királyt

Masinissát, aki 90 évesen is, ha elhatározza hogy gyalogol, akkor nem ül lóra, ha pedig úgy dönt, hogy lovon megy valahová lováról le nem száll, fejét pedig nem fedi be.⁶¹ Cicero ezen példája talán nem humor nélkül való, s nem annyira a numídiái király szívósságára, hanem időskori makacsságára világíthat rá.

Amit pedig a szónokok hangjának időskori gyengüléséről ír, azt a saját bőrén érezhette a szerző, „zengzetességével azonban tündököl” – teszi hozzá. Foglalkozásukat tekintve a példaként felhozott személyek elsősorban politikusok és katonák.

A harmadik vád az öregség ellen az, hogy nélkülözi az élvezeteket. Az ellenérvek egyszerűek, az élvezetek károsak, a kéjvágy mindenféle bűn okozója és a lélek világosságát is kioltaná, ha nem lenne az öregség. Az élvezetek nemcsak erkölcsi szinten ártanak, hanem testi kint is okoznak: részegséget, gyomorrontást, álmatlanságot. A szerelemről pedig annyit jegyez meg, hogy aki jóllakott vele, annak kellemesebb ezt nélkülöznie. Ahogyan Szophoklésszel mondatja ki szellemesen, hogy a szerelem gyönyöreitől szívesen szökött meg, mint egy goromba, dühös gazdától. Az öregkor, az öregember, tehát másféle öröm felé fordul. Asztali beszélgetés, a magas méltóságnak és tekintélynek kijáró tisztelet, ismeretei gyarapítása okoznak neki gyönyörűséget. (Tartsák meg az ifjak a labdát, az időseknek pedig hagyják meg a kockát és játékkövet.)

A mű talán legmegragadóbb részlete a földben gyönyörködő gazda és birtokainak leírása.⁶² A magok és hajtások növekedése, a teli pince és olajtárolók említése tanúskodnak arról, hogy Cicero alaposan ismerte a mezőgazdasági szakirodalmat. Ebben a részben találkozunk a mű egyik legidősebbként megemlített személyével (a 100 esztendőös M. Valerius Corvinusszal, és itt említi meg a szerző a hivatalos pályafutás végét (45 év), amely azonos az öregkor kezdetével.⁶³ A történeti szereplők idős korukban a földművességhez visszatérő politikusok, tekintélyükért tisztelt hivatalnokok, vénségükben hévvel tanuló szónokok.

Az utolsó vád a legsúlyosabb, ami az öregség ellen felhozható: a halál közeledése. Ez a fejezet arra nyújt lehetőséget Cicerónak, hogy filozófiai felkészültségét, olvasottságát, szintetizáló képességét csillogtassa. A lélek vagy halhatatlan ugyanis, és akkor nincs miért tartania a haláltól, hiszen barátokkal, elhalt szeretteikkel lehet majd találkozni. Ha viszont a lélek halandó, s a halál után már semmit nem lehet érezni, akkor nem kell félni attól, (s itt újra felcsillan Cicero humora) hogy a régen élt (aprócska) filozófusok ezen tévedéséért kinevetik a beszélőt.

A természet az, amely megszabja az élet határát, az elme és érzékszervek épségét, magát a művet is a természet bontja szét, isteni parancs nélkül nem szabad távozni az élet őrhelyéről. Az élet elvesztése a fiatalokat is fenyegeti, a betegségek őket is sújthatják. Sőt, gyógyulásuk nehezebb, és szenvedésük súlyosabb. Ezért nincs mitől félni. Sok halált megvető római, fiatalon elhunytat hoz fel példaként, illetve olyan jeles személyeket, akik abban a reményben cselekedtek erőn felül, hogy tisztelet övezi majd az utókor által őket. Megemlíti a Gadesban élt Arganthoniust, aki 120 évig élt. Cato azonban kifejti, nem az élet hossza az érték, hanem a minősége. Hosszan idéz Xenophón művéből, a *Kürosz neveltetéséből*,⁶⁴ és a kiválasztott részlettel is a lélek tulajdonságaira világít rá.

Zárógondolatként Cato könnyű öregségéről beszél, reményéről, hogy halála után fiával találkozhat. Az élet mértéke a természet, az öregség pedig egy színdarab utolsó része, zárja le Cicero a művet.

Az bizonyos, hogy Cicero bőségesen támaszkodhatott a mű megírásakor előképekre, néhányat maga is említ, különösen Xenophón, Poseidonios, Platon, a sztoikusok és a peripatetikusok műveit, elveit építette be.⁶⁵ A munkáját mégsem tartja a kutatás másolatnak, átvételnek, még akkor sem, ha elveit Cicero korábbi műveiben már felfedezhetjük, néhány forrását pedig szinte fordítói hűséggel emelte be. Sajátosan római attól lesz az alkotás, hogy rómaivá gyúrta a szerző azzal, hogy az öregség „jó” példaképeit (és néhol a negatívakat is)

a római történelemből válogatta. Kik is ezek a személyek?⁶⁶ A kb. 30 értékelhető személy a római történelem jeles alakjai. (Nem szerepelnek a számban a legendás alakok, a görög történelem szereplői, illetve a Bollók János által említettek és kihagytam a statisztikából azokat is, akik csak mint consul említettek és csupán korhatározó szerepet töltenek be.) Azt már első pillantásra láthatjuk, hogy néhányan többször is szerepelnek. S az is kitűnik, hogy Cicero egy körből merít példaképeket.

Először természetesen magát Catót kell megemlíteni, akiről erősen idealizált képet rajzol,⁶⁷ Két beszélgetőpartneréről kevesebbet tudunk meg a műből, de kiválóságuk és kultúrájuk kitűnik.⁶⁸

A Laeliusok nemzetsége Tiburból származott, s a Scipiók családjával ez az eredet tulajdonképpen megalapozta a kapcsolatukat. A görögök alapította várost ugyanis erőteljesen pártfogolta, különösen a két Scipió Africanus. Caius Laelius, aki a műben Cato egyik beszélgetőtársa, valódi történeti kapcsolatban állott a másik szereplővel, az ifjabb Scipióval. Alvezére, barátja is volt, consulként (i. e. 140-ben) Scipiót támogatta. Filozófiai műveltségével kiérdemelte a „Sapiens” melléknevet, törvényszéki és halotti beszédei alapján (barátjának, Scipio minornak a temetésén ő tartotta a *laudatio funebris*) kiváló szónoknak tartották. Cicero Laelius két lányát is megemlíti, mint jó szónoki képességgel rendelkezőket.⁶⁹ Laelius a főszereplője Cicero barátságáról írott művének (Laelius, *De amicitia*⁷⁰).

Ifjabb Scipio, (teljes nevén Publius Scipio Africanus minor Numantinus) a beszélgetés harmadik szereplője. Bár nem volt a Scipio familia vér szerinti tagja, hiszen az idősebb Scipió fia fogadta őt örökbe, katonai tetteivel méltóvá lett családjára. 17 évesen vett részt a Pydnai csatában, Hispániában, Africában harcolt, és 146-ban ő volt, aki leromboltatta Karthagót. i. e. 147-ben, majd 134-ben consul, viselte az aedilisi hivatalt és volt censor is. Példaképének az idősebb Catót tekintette. Szoros kapcsolatot ápolt kora szellemi életének vezetőivel, elsősorban a görög filozófia polgárjogra emelkedését

és egy tudós „kör” kialakítását kapcsolták nevéhez. Való igaz, hogy Polybios, Panaitios, Terentius, Lucilius, Furius Philus, Rutilius Rufus és Laelius is barátai, mesterei közé tartoztak, ma azonban már a Scipió-kör létezésével szkeptikus a szakirodalom.⁷¹ A munka három beszélője tehát számos ponton és szállal kötődik egymáshoz, valamennyiükről elmondható azonban, hogy a második század első felének kiemelkedő személyiségei.

A mű bevezetésében szereplők közül két consul viselt személy (Salinator és Spurius Albinus, Cato kortársai) panaszkodik az öregség miatt.⁷² A pozitív példa itt Q. Fabius Maximus, a jeles hadvezér, aki Hannibál ellenfele volt, visszafoglalta Tarentumot, a Trasimenus-tavi vereség után dictator lett, idős korban, 80 éves kora felett halt meg. Mindezek mellett az államférfi Cato példaképe is, személye többször előkerül a műben.

Az első ellenérv kifejtéséről szóló egységben három személyt nevez meg név szerint és három nemzetséget. A Fabriciusok Luscinus nevű közismerten becsületességéről ismert tagja a Pyrrhos elleni háborúban tűnt ki. A győzelem azonban nem kellett olyan áron neki, hogy árulást, vagy az ellenség királyának megmérgezését vegye igénybe. A Curius nemzetség leghíresebbje (Manius Curius) i. e. 275-ben győzte le Pyrrhost Beneventumnál, a zsákmányból azonban semmire nem tartott igényt. Tiberius a Coruncanusok közül pedig az első plebejus pontifex maximus, és sikeresen harcolt többek között az etruszkok ellen. Appius Claudius még consulsága előtt építkezéseiről vált híressé, szónok és jogtudós volt, fellépett Pyrrhos ellen, harcolt az etruszkok és a szamnizsok ellen. Quintus Maximus neve már előbb előkerült, Lucius Paulusról pedig tudjuk, hogy Perseus makedón király ellen aratott győzelmet Pydnánál.

A második fejezet ugyancsak bővelkedik jeles rómaiakban, Sextus Aelius Paetus censor és kiváló jogtudós is volt. (I. e. 198-ban consul, a jogi szakirodalom egyik megalapítója.) Publius Crassus a 205. év consulja, P. Cornelius Scipio Hannibál ellenfele, Cornelius

Scipio Calvus (az előbbi testvére) a karthágóiak ellen Hispániában több győzelmet aratott. Publius Scipio Africanus Maior pedig a zamai győztes, aki megtörte a karthágóiakat. A példák között szerepel egy Pontius nevű centurio,⁷³ aki erejével vívott ki elismerést. A krotoni Milo a görög ellenpéldája lehet (őt szintén említi Cicero), aki szintén hírhedetten erős ember hírében állott, atlétaként tűnt ki. Állítólag képes volt egy négyéves tinót megenni egy nap alatt. Végül Lucius Metellus a i. e. 251. év consulja, az első pun háború győztese, Hasdrubalt verte vissza, számos elefántot zsákmányolt, haláláig (i. e. 221-ig) viselte a pontifex maximusi címet, az Aemilianus híd építetője is volt egyben.

A harmadik vád cáfolatáról szóló egység számbelileg a leggazdagabb példákban. Itt azonban számos ismétlődés is akad, sok a csupán consulként megemlítették száma.⁷⁴ Tuditanus kiemelkedik ezek közül, hiszen censor is volt, majd proconsulként őt küldték el III. Philipposzal békét kötni. Nearchus ugyan nem tartozott ebbe a körbe, de tudósként igen jelentőset alkotott (a tudományos mechanika megalapítójának tekintik) egyébiránt pedig Cato jó kapcsolatot ápolt vele. Caius Fabricius Pyrrhosnál járva követségben, hogy a fogolycseréről tárgyaljon, tántoríthatatlan becsületességről tett tanúbizonyságot. Publius Decius Mus többszörös consul, harcolt Campaniában, az ellenség között kereste a halált, i. e. 295-ben a sentinumi ütközetben. Caius Duilius a híres csákyahidak (csapóhidak) kitalálója és sikeres alkalmazója volt a Myle mellett lezajlott tengeri ütközetben (i. e. 260.). Caius Sulpicius Gallus Perseus és a ligurok ellen győzött, diplomáciai utat tett keletre, híres irodalmár és csillagász volt. Publius Crassus Hannibál ellen lépett fel, bár mérsékelt sikerrel, Marcus Lepidus a syriai Antiochus ellenében tüntette ki magát, és nevéhez fűződik a Via Aemilia építtetése, Marcus Cethegus ékesszólásáról volt ismert, emellett a cursus honorum szinte valamennyi állomását bejárta, Szicíliában viselte censori hivatalát. A többször is említett Marcus Curius Dentatus a samnisok és a sabinok legyőzője volt, több

diadalmenetet tartott, a zsákmányból pedig vízvezetéket építtetett, megvesztegethetetlensége közismert volt a kortársak között. Három személyt kell még feltétlenül megemlíteni. Quincticus Cincinnatust, aki három ízben volt dictator (először i. e. 460-ban) és a régi római erények egyik megtestesítőjének tartották, Servilius Ahalát, aki az állítólagosan királyságra törő Maeliust meggyilkoltatta és végül Valerius Corvinust. A hatszoros consul, kétszeres dictator a leghíresebb csatáját a gallokkal vívta.

A negyedik ellenérv előadásakor az ismétlődéseken kívül a következő személyek példáját idézi a szerző: Lucius Brutus fiával együtt csatában esett el, Atilius Regulus esküjét betarva Karthágóba tért vissza, a biztos halálba, a második pun háború idején. Marcus Claudius Marcellus az ötszörös consul i. e. 208-ban Hannibállal szemben Venusianál, vesztett csatában halt hősi halált.

Ha végigtekintünk a listánkon, egyértelmű az, hogy Cicero nem is annyira az öregség kellemetlenségei elleni filozófiai művet alkotott. Létrehozta a köztársaságkor „dicsőségtábláját”. A szereplők, a példaértékű személyek egy része nem magas életkora miatt említett meg. Sokkal inkább a köztársaság érdekében kifejtett sikeres hadvezéri, politikai tevékenysége miatt.

A két fontos történelmi csomópont, ahonnan a példaadókat kiválasztja a Pyrrhos elleni háború, illetve a pun háborúk kora. Szereplői azonban gyakran sikeres politikusok is egyben, s néhányan közülük irodalmi, szónoki, tudományos tevékenységükkel is tisztelet vívtak ki kortársaik és az utódok körében. Azaz nem véletlen, hogy nincs a követendő személyek, az öregséggel sikeresen harcolók között egyetlen kereskedő, hajós, közkatona, rabszolga, de még egy matróna sem. Ez persze csak az előbb elmondottakat támasztja alá. Sem Catóhoz, sem a cicerói felfogáshoz nem illett volna egy ilyenfajta dicsőségtábla. S bár a műben szép számmal szerepelnek a görög kultúra és történelem kiválóságai is, ha Cicero valóban meggyőző érvet akar felhozni, római személyiségekkel példálózik.

Bár a dialógus fiktív ideje messzire került Cicero korától, leginkább azért, hogy a közvetlen politizálástól mentes legyen. S szerepet játszott ebben az idős szerző politikából való kiábrándultsága is. Közvetett módon azonban mégiscsak kritikája a Caesar halála előtti viharos időszaknak. Hiszen ezzel a korral, a köztársaság végnapjával helyezi szembe a korábbi évszázadok dicsőségét. Mindemellett összegzést ad az öregséggel kapcsolatos, leginkább a szerzőt foglalkoztató kétségekről, sajátosan ötvözve kora filozófiai irányzatainak felfogását.⁷⁵

Jegyzetek

- ¹A hivatalviselés rendje szigorúan életkorhoz kötött volt a köztársaság korában, míg a jog számára az egyes jogi cselekmények elvégzéséhez, végrehajtásához követelték meg a megfelelő életkor meglétét (adásvétel, házasságkötés).
- ²Katonai pályára, illetve katonáskodási kötelezettségre a 46. életév volt a felső korhatár, míg az állami kötelezettségeknek és feladatvállalásoknak a 60. életévig kellett eleget tenni. Bár volt a rómaiaknak egy elfogadott, többé-kevésbé közismert meghatározása arról, hogy mely életkort, hogyan minősítene, ezt közel sem tekinthetjük általánosnak (1-15 év pueritia, 16-30 év adulescens, 31-45 iuventus, 41-60 aetas seniorum, 61 fölött senectus).
- ³A mű címét tekintve megoszlanak a mai napig az álláspontok, mert a kézirati hagyomány sem egységes. A legtöbb helyen a két cím összevontan található meg. Maga a szerző a *Cato*, illetve *Cato maior* címet használta, de több művében (*De divinatione*, *De officiis*, az Atticushoz írott XIV. levélben), hogy ez a mű az öregségről szól (például: *qui est scriptus de senectute*).
- ⁴A Ciceróval foglalkozó teljes szakirodalom felsorolását a jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé. Itt most a leginkább elérhető és viszonylag legfrissebb szakirodalom metszetét kívánom csupán nyújtani. Adamik Tamás: *Római irodalom az aranykorban*. Pécs, 1994. (további irodalommal) Havas László (szerk.): *Cicero öröksége*. Debrecen, 1995. /Agatha I./ 29 tanulmánnyal és további irodalommal. Falus Róbert: *Az antik világ irodalmi*. Budapest, 1980.; *Cicero válogatott művei*. (Utószó: Havas László) Budapest, 1987.; Trencsényi-Waldapfel Imre: *Klasszikus arcképek* 8. Budapest, 1967.; A Cicero kutatás friss állásához: Havas László–Tegyei Imre (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba*. IV. Debrecen, 2001. 266–277. /Agatha VII./ A legfontosabb kutatási irányokkal, bibliográfiával, tematikus elrendezésben. Bevezetői tanulmányaival, illetve kommentált latin szövegével sok segítséget nyújt az Auctores Latini sorozat. (I., IV., VII. kötetek, A Cato maior a II. kötetben Lessi Viktor tanulmányával.) A munkához Szabó György fordítását használtam Bukarest, 1987.
- ⁵von Albrecht, Michael: *A római irodalom története*. (München, 1992.) Budapest, 2003. 294.
- ⁶Adamik i. m. 150.; Albrecht i. m. 294. I. e. 204-ben Scipio proconsul követte Sziciliába és Afrikába.

- ⁷ Adamik i. m. 150.; Albrecht i. m. 295.
- ⁸ Albrecht i. m. 389.
- ⁹ Falus i. m. 442.
- ¹⁰ Adamik i. m. 15.
- ¹¹ Olyan nagynevű mesterei voltak, mint Marcus Antonius és Licinius Crassus.
- ¹² Az ő halála után, i. e. 87-ben a másik Scaevola, (a pontifex maximus) tanítványa lesz. Adamik i. m. 15.
- ¹³ Albrecht i. m. 389.
- ¹⁴ A filozófus egészen haláláig Cicerónál lakott, ez egyben azt is jelentette, hogy nyugodt körülmények között végezhetette a fiatalember bölcséleti tanulmányait.
- ¹⁵ Sulla és a mariánusok küzdelmei, a véres leszámolások és az a tény, hogy i. e. 87–82 között három alkalommal is elfoglalta a római hadsereg magát Rómát, jelzik a helyzet súlyosságát.
- ¹⁶ Falus (i. m. 442.) egyenesen arról beszél, hogy Sulla időszaka szinte megbénította a bíróságok működését.
- ¹⁷ A Qünciusus érdekében (Pro Quintio) elmondott beszéd azért is kiemelkedő, mert nem csupán a pálya első fontos lépése, hanem egy olyan ellenfelet is sikerült legyőznie, akit a kor legnevesebb szónokának tartottak. (Hortensius) Adamik i. m. 16.
- ¹⁸ Plutarkhosz, Párhuzamos életrajzok (Cicero 3.).
- ¹⁹ Ascalóni Antiochosnál folytatott tanulmányokat. Adamik i. m. 16.
- ²⁰ A Molón által képviselt ún. „Rhodoszi stílus” az egyszerű, világos atticizmus és a túlsúfolt, áradó asianizmus közötti helyet foglalta el a kor szónoki művészetében. Megtanult egy kímélőbb beszédtechnikát is, és megszabadult túlzó, fiatalos szónoki stílusától. Albrecht i. m. 389.
- ²¹ A beszédek röpirat formájában maga publikálta, s már nem annyira a konkrét perre akart hatást gyakorolni, sokkal inkább politikai érdekeket és saját becsvágát szolgálta. Falus i. m. 443.

- ²²Ekkor Cicero 40 éves volt.
- ²³A beszéd címe: Pro lege Manilia, és tekinthető tulajdonképpen egy hadvezértükörnek is. Albrecht i. m. 389.
- ²⁴A 42. életév betöltése kellett a consulság eléréséhez.
- ²⁵Bár az ügyvédi megbízatásért a köztársaság korában nem járt honorárium, ezt mintegy társadalmi kötelességnek tekintették, a népszerűséghez, a közéleti érvényesüléshez azonban jelentősen hozzájárult.
- ²⁶Ferenczy Endre–Maróti Egon–Hahn István: *Az ókori Róma*. Budapest, 1992. 204–206.; Adamik i. m. 19–20.; Cicero: *Catilina elleni első beszéde*. Szöveggond., bev., jegyzet: Havas László. Budapest, 1967. 5–27.
- ²⁷Bár kissé maliciózan meg lehetne jegyezni, hogy a hölgyeknek sok bosszúságot szerzett azzal, hogy luxusuk és költségeik (lex Orchia) ellen lépett fel, és támogatta a lex Voconiat, amely a nők örökösödési jogát korlátozta.
- ²⁸Salonius lánya. Plutarkhosz, Párhuzamos életrajzok. Cato 24.
- ²⁹Cato Licinianust, fiát példásan maga nevelte, kapcsolatuk igen bensőséges lehetett, talán ezért is viselte meg annyira Catót elvesztése.
- ³⁰Úgy tűnik tehát, hogy Cato fellépését nem kiutasításként kell értékelni. Szekeres Csilla-Kendeffy Gábor: *Fejezetek a római filozófia történetéből*. In *Bevezetés az ókortudományba*. IV. Debrecen, 2001. 393. /Agatha VII./
- ³¹Pompeius közbenjárásával Milo néptribunus hoz törvényt Cicero visszahívására i. e. 57-ben.
- ³²Albrecht i. m. 390. Például: De oratore, De re publica, In Pisonem, Pro Milone.
- ³³Falus (i. m. 444.) egyenesen megalkuvásnak, kegyhajhászásnak minősíti ezen időszak politikai tevékenységét. Az bizonyos, hogy részben Caesar, részben annak hívei, saját régi ellenségeinek védelmezése nem vall ezen vélekedés ellen. Sőt, az általa védett Milót is száműzték a per végén.
- ³⁴Hivatali munkáját kitűnően végezte, több csatát is nyert, de a polgárháborús körülmények miatt nem tarthatott triumphust. Adamik i. m. 21.

- ³⁵ A szenátusi üléseken részt vett ugyan, de ott meghúzta magát, bizalmatlan volt. Adamik i. m. 21. Jelentéktelen és megmosolygott politikus lett. Falus i. m. 444.
- ³⁶ Pro Marcello.
- ³⁷ Csupán az e tanulmány szempontjából fontos, leglényegesebb irodalmi adatokra, csoportosításokra utalok itt, a további bibliográfia megjelölésével.
- ³⁸ Cornelius Nepos, id. Plinius.
- ³⁹ Lessi i. m. 96.
- ⁴⁰ Adamik i. m. 151–152.
- ⁴¹ Cicerónál és Plutarkosznál is megtaláljuk, sőt a i. sz. 3. században neve alatt hasonló címmel hamisították is. Adamik i. m. 152.
- ⁴² Falus i. m. 389–390.
- ⁴³ Falus csaknem 800 levélről tesz említést. Falus i. m. 445.; Adamik i. m. 34. Ad Atticum 16 könyv (i. e. 66 és 44 között íródtak). Ad familiares 16 könyvben (i. e. 62 és 43 között). Ad Quintum fratrem 3 könyvben (i. e. 60 és 54 között). Ad Marcum Brutum 2 könyvben i. e. 43-ból.
- ⁴⁴ Az első periódusába a *De inventione*, a másodikba a *De oratore*, a harmadikba pedig a *Brutus* és az *Orator* sorolható. Albrecht i. m. 399.
- ⁴⁵ A cicerói filozófia, illetve a római filozófiatörténet összegzése, a kutatási irányok felvázolása, széleskörű bibliográfia: Szekeres–Kendeffy i. m. 389–433.
- ⁴⁶ Uo. 423.
- ⁴⁷ Adamik i. m. 31.; Falus i. m. 450–451.; Albrecht i. m. 401.
- ⁴⁸ Talán még i. e. 44 elején kezdte el írni.
- ⁴⁹ Lessi i. m. 19.
- ⁵⁰ A dialógus forma alkalmazása Platónnál fordul elő először, s a későbbiekben közkedvelté vált a bölcséleti nézetek kifejtéséhez. (Xenophon, Plutarkhosz, Seneca és természetesen Cicero is szívesen használta, gyakran azért is, hogy saját nézetei rejtve maradhassanak az olvasó előtt.)

- ⁵¹ Lessi i. m. 19.
- ⁵² Van még egy érdekes kapcsolat a két személy között. Az idősebb Cato dédunokája az „ifjabb” Cato Cicero közeli barátja volt.
- ⁵³ Az Atticushoz írott levelek tanúskodnak erről (XVI 3, 1 és XVI 11, 3.) Lessi i. m. 19.
- ⁵⁴ A műben a bevezető rész igen rövid, tulajdonképpen az 1–15. caputig tartó részt öleli fel, tulajdonképpen ez csak a valódi párbeszéd, a későbbiekben már csak ritkán „szól ki” Cato a hallgatósághoz. Azaz tulajdonképpen monológnak is minősíthetnénk a következő egységeket.
- ⁵⁵ Már a bevezetőben tisztázza Cicero, Cato szájába adva, hogy az öregkorral együtt járó hibák, nem magához a korhoz köthetőek, hanem tulajdonképpen jellemhibák.
- ⁵⁶ Az első vád a 15–26. caputokban, a második a 27–38. caputokban, a harmadik a 39–64. caputokban, a negyedik pedig a 66–84. caputokban kapott helyet.
- ⁵⁷ A négy egység eltérő hosszúságú: az első a 15–26, a második a 27–38, a harmadik a 39–65, a negyedik a 66–84. caputot tartalmazza, záró gondolat: 85. caput.
- ⁵⁸ Cato maga is megjegyzi, hogy ő sokat böngészgeti a sírfeliratokat, az emlékezet mégsem gyengül. A megjegyzés mögött egy régi vélekedés húzódik meg, miszerint a sírfeliratok olvasása rontja az emlékezetet.
- ⁵⁹ Homérosz, Szolón, Szophoklész, Szókratész, Hesziodosz, Szimonidész, Szteszikhorosz, Iszokratész, Gorgiász, Püthagorasz, Démokritosz, Platón, Xenokratész, Zenon, Kleantesz, Diogenész szerepelnek a felsorolásban.
- ⁶⁰ Bollók János: A Cato maior egy elfeledett forrása. *Antik tanulmányok*, 30. évf. 1983. 231–239. (vonatkozó oldalak 233–234.)
- ⁶¹ 34. caput.
- ⁶² XV. fejezet az 51. caputtól.
- ⁶³ Bár Cicero rosszul számolt, ez nem változtat azon, hogy mi volt a rómaiak szerint az időskor kezdete. Corvinus első és hatodik consulsága között ugyanis 49 év telt el.

⁶⁴XXII. fejezet.

⁶⁵A Cicero által használt források kutatásának eredményeit Lessi i. m. 21–22 közli a Cato maiorra vonatkoztatva, illetve Bollók János ad egy áttekintést, a további irodalommal. Bollók i. m. 231–232.

⁶⁶Az életrajzi adatokhoz Pecz Vilmos (szerk.): *Ókori lexikon*. Budapest, 1902.; Wissowa, G. et al. (Hrsg.s): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*. Stuttgart, 1918. Marcus Tullius Cicero címszavait, illetve Lessi i. m. életrajzi jegyzeteit használtam.

⁶⁷Lessi i. m. 23–26.

⁶⁸Lessi i. m. 19. felsorolja azokat a helyeket, ahol jellemzi őket Cicero.

⁶⁹De oratore 3, 12, 44, és Brutus 58.

⁷⁰A munka kicsit később keletkezett mint a *Cato maior*, valószínűleg már Caesar halála után. Ugyancsak fiktív dialógus, amely 129-ben játszódik, és a barátságot, annak lényegét, a barátok egymás iránti kötelességét fejtegeti.

⁷¹Mivel elsősorban Cicero említi a kör tagjait, ő is csupán két alkalommal, mint szellemi közösség a kör léte megkérdőjelezhető. Talán arról lehet inkább szó, hogy a szónok rokoni, politikai kapcsolatokat minősített át barátsággá. Szekeres–Kendeffy i. m. 395. valamint Strasburger, Hermann: Der „Scipionenkreis”. *Hermes*, 94. 1966. 60–72. A szerző össze is állítja a listát.

⁷²A két panaszkodó maguk is jeles hadvezérek voltak, censor és consul. Salinator neve Cicerónál tévesen kerül kapcsolatba Tarentum elvesztésével, Marcus Livius Macatus helyett. Lessi i. m. 74.

⁷³A centurio Publius Cornelius Scipio Aemilianus alatt teljesített szolgálatot.

⁷⁴A 41. caput egy adatának tévedésére hívja fel Lessi a figyelmet, Cicero értesülése a consulokkal kapcsolatban nem volt helytálló.

⁷⁵Cicero eklekticizmusának modern felfogásához: Szekeres–Kendeffy i. m. 399–409. további irodalommal.

Mózer Ibolya „Az öregség koronája a tekintély”*

A korai principatus öregjei

Amikor az emberről van szó nagyon nehéz pontosan körülhatárolni az öregség fogalmát. Az öregség biológiai jelenség, pszichológiai következményekkel jár, de az öregség társadalmi kérdés is, hiszen az ember társadalomban él. A társadalom jelöli ki az öregember helyét és szerepét. Az öregkor értelme vagy értelmetlensége magát az adott társadalmat is minősíti, hiszen ez által mutatkozik meg kendőzetlenül az öregkort megelőző élet értelme vagy értelmetlensége. Minden társadalmat jellemez a múltjához, tehát az öregekhez fűződő viszonya.

A társadalmak öregekkel szemben tanúsított magatartása gyakran kétarcú: elvárják tőlük, hogy minden erény példái legyenek; tapasztalatokban gazdag, tiszteletreméltó bölcsekként éljenek, akik valahonnan az erkölcsi magasságok csúcsairól tekintenek le a mulandó emberi sorsra. Ugyanakkor, miután az öregek nem jelentenek gazdasági erőt, eltartásuk terhet ró a társadalomra.

* Cicero, Cato maior de senectute 17.

Az öregség kezdetét jelentő életkor a történelem folyamán változott, korok és helyek szerint. Hippokratész szerint, ha az ember túljutott az ötvenedik éven, már a szervezet elaggott és minden betegsége fogékony.¹ Arisztotelész úgy véli, hogy a test fejlődése 35, a léleké 50 éves korban fejeződik be.² Dante szerint 45 éves korunkban érkezünk el az öregkor küszöbére.³ Az ipari társadalmakban 60-65 éves korban a nyugdíj jelenti az öregkort.

Az ókorban a nyugdíjba vonulás modern fogalma természetesen nem létezett.⁴ A visszavonulás kérdése Rómában is csak a szenátusi tagság szempontjából merülhetett fel,⁵ vagy esetleg még abban az értelemben, hogy az idősebb rabszolgák visszatérnek a gyerekek felügyeletre.⁶

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy kit tekintettek a rómaiaknál öregembernek, ha már tulajdonképpen a nőket 27 éves, a férfiakat 37 éves kortól középkorúnak tekintették. Idős embernek pedig az a férfi vagy nő minősült, akinek már unokája volt.⁷ Macrobius különböző vicceket említ Augustus lányával, Iuliával kapcsolatban, aki frivol módon viselkedett, pedig elmúlt már 37 éves, de ez a viselkedés nem volt tipikus.⁸

Az auctorok nagyon gyakran a negyvenes évei közepén járókat öregeknek nevezik.⁹ Varro 60 évestől tekinti idősnek az embert.¹⁰

Az ókori római életkorkutatásnak gazdag szakirodalma van.¹¹ Az újabb vizsgálatok szerint Rómában a várható életkor fele 30 éves kor felett kezdődött.¹² Az alaposabb elemzések alapján valószínűsíthető, hogy általában a rómaiak 41%,-a és ezen belül a szenátori rendiek 43%-ának 20 éves korában még élő édesapja volt; azzal a megjegyzéssel kiegészítve, hogy születéskor minden 10 rómaiból csak egynek, s mire elérték a 10 éves kort már csak minden tizenötödiknek volt élő apai nagyapja.¹³

Jelen munkánkban nem az átlagéletkor, vagy az életkor határainak elemzésével kívánunk foglalkozni, hanem arra igyekszünk választ adni, hogy a politika, a politikus szempontjából jelentett-e pozitív

vagy negatív diszkriminációt a hajlott kor. Vizsgálódásunk a principatus korai időszakára vonatkozik, azon belül is a Iulius-Claudius család korára. A vezető família három tagja ugyanis maga is megélte az öregkort, mindhárman: Augustus, Tiberius és Claudius, 60 év felett is még az állam élén álltak.

A rómaiak általában négy életszakaszcól beszéltek: *pueritia, adulescētia, iuventus, senectus*.¹⁴ A római történelem arról tanúskodik, hogy az öregek társadalmi helyzete és a fennálló rend szilárdsága összefüggött. Az öregeket rendkívüli módon tisztelték, mint tulajdonosokat, de az ő kezükben volt a hatalom is, a szenátus révén, amely jelentős elöjogokat élvezett. Az öregek, seniorok (a 46 évesnél idősebbek) szavazatának a centuriánkénti népgyűlésen (*comitia centuriata*) nagyobb súlya volt, mint a fiataloknak (*iuniorok*), így politikai és katonai kérdésekben inkább a konzervatívabb gondolkodású idősek akarata érvényesült. Aulus Gellius i. sz. 2. századi szerző arról ír, hogy a korábbi időkben az öregkor összehasonlíthatatlanul nagyobb tiszteletnek örvendett, mint a vagyon vagy a származás. Az öregekre mint szüleikre, vagy mint isteneikre tekintettek a fiatalabbak és minden helyen, így a hivatalokban az övük volt az elsőség, sőt az öregeket a lakomákról is hazakísérték. A szerző hivatkozik a spártaiak ezzel kapcsolatos hagyományaira és arra, hogy ott Lykurgos törvényei szerint a legnagyobb tisztelet illette az öregeket.¹⁵

A szenátus elnevezését is összefüggésbe hozták azzal, hogy az öregek belátásuk, okosságuk és bölcs véleménynyilvánításuk alapján képesek a legfőbb tanácsadó testület tagjaiként tevékenykedni.¹⁶ A *mores* és a *mos maiorum* kifejezések is erre utalnak.¹⁷ Az ősi hagyomány, mindenekelőtt a szenátori rend megszokott értékrendje volt, de az egész római társadalomra kiterjedt. Augustus¹⁸ és Claudius¹⁹ is az ősök példáira és az idősek megértésére hivatkozott fontos változtatások, újítások alkalmával.

Családon belül az idősebb uralmát a *patria potestas* fejezi ki, ami a legidősebb férfiakat a legnagyobb hatalommal ruházta fel.²⁰ A

nőknek a pater familiashoz hasonló státusa ugyan nem volt, de ha elérték a felnőttkort, ők is rendelkezettek tekintéllyel, mint tiszteletreméltó anyák vagy özvegyek.²¹ Külön vizsgálat tárgyai azok a szövegek, melyek általában a megnevezett gyermekkel kapcsolatban azt említik, hogy az elhunyt kisgyermek szüleinek, nagyszüleinek öregkori támasza lehetett volna.²² Seneca is vigasztalja Marciát,²³ amikor fiatalon meghalt fia után siránkozik, Octavia és Livia példájára hivatkozott, akik Marcellus és Drusus személyében nemcsak fiaikat, de a leendő princepsket vesztették el. Emlékezteti Marciát, hogy lányai és unokái vannak, akiknek szükségük van az ő irányítására.²⁴ Számos példa bizonyítja, hogy jó viszony volt a generációk között, különösen a szülőkkel és a nagyszülőkkel kapcsolatban beszélhetünk szeretetteljes légkörről. Számos sírfelirat szól a generációk közötti meleg összetartozásról.²⁵

A politika oldaláról másként fordultak az öregekhez Rómában. A klasszikus ókorban az öregek uralma, a gerontokrácia volt az általános, tehát a legidősebbek gyakorolták az uralmat, mert ők voltak a szent hagyományok őrzői. A gerontokrácia lényege, hogy az uralmat az időseknek a társak érdekében kell gyakorolniuk, akik egyenlő jogállásúak, tehát nem alattvalók. A társak engedelmisségét és az új tevékenységét a tradíciók határozták meg.²⁶

A rómaiaknál az egyik legfontosabb erény: az állandóság volt. A mos maiorum a törvény erejével bírt és a régiek bölcsességében való hitet posztulálta. A senex szó a latinban az öreget, a vént, az éltést, az aggastyánt, átvitt értelemben az érettebbet, a komoly embert jelenti. A szenátus a római állam legfontosabb, legtekintélyesebb testülete volt. Kezdetben a király mellett működött, majd a római állami közélet legfontosabb intézménye lett. Róma korai történetében a szenátus tagjai a születési arisztokrácia nemzetséggfői, majd azok leszármazottjai voltak. A vezető közhivatalt betöltött személyek, akik megfelelő anyagi háttérrel rendelkeztek, a princeps senatus vezetésével élethossziglan töltötték be ezt a hivatalt. Ebben a testületben

összpontosult a római állam életének óriási tapasztalata.²⁷ Bár szó szoros értelemben nem rendelkezett törvényhozó és végrehajtó hatalommal, az auctoritas alapján minden területen meghatározó szerepe volt, a tekintély és a hagyományok megtestesítőjeként tartották tiszteletben.²⁸

Az auctoritas patrum a rómaiak számára fontos, íratlan szabály volt, szó szerint a szenátus tekintélye, amely az augere igével való összefüggés alapján: kezdeményezés, megerősítés, jóváhagyás, határozat jelentéssel is bírt. Egyenértékűnek tekintették a legitimmet. A népgyűlésen elfogadott törvények eleinte csak akkor léptek hatályba, ha az atyák tekintélye (auctoritas patrum) szentesítette őket. A szenátus jóváhagyása idővel formálissá vált, de a szenátus továbbra is jogot formált arra, hogy felülbírálja a törvényeket, azok alkotmányossága szempontjából. Így a szenátus határozatai (senatus consulta), amelyek eleinte csak pusztán tanácsok voltak a magistratusok számára a valóságban szinte törvényerővel rendelkeztek. Így a köztársaság korában a szenátus vált a köztársaság legfőbb szervévé, amelynek akaratát a magistratusok csak végrehajtották.

Rómában a fennálló rend állandóságát a pietas biztosította, minden polgár pietasszal tartozott hazájára, a hatalmat képviselő intézmények, az atyák és a saját atyja iránt. A római államban, a római jogban az öregek kiváltságos helyzetben voltak. Az atya korlátlan hatalommal rendelkezett családjára, fia, még felnőtt fia felett is. Azt a fiút, aki megütötte apját, monstrumnak tekintették, kiutasították a világból, megölték.²⁹

A köztársaság válságával csökkentek az öregek előjogai. A szenátus egyre inkább csak látszat hatalommal rendelkezett, a magistratusok kivonták magukat a szenátus felügyelete alól. A személyes hatalom, a diktatúra, amely principatusba, császárságba torkollott a szenátus auctoritása helyébe a pinceps auctoritását helyezte, aki nem volt feltétlenül öreg.³⁰ A római császárkor korai időszakában a nemzedékek összeütközése, az öregek iránti tisztelet és a velük kap-

csalatos elvárások a hatalom szférájában is ellentétekhez vezettek. Irodalmi szinten is megjelent ez a probléma. Az öregséggel, az öregekkel kapcsolatban pozitív és negatív véleményekkel egyaránt találkozunk.

Az öregség a görög poliszok jelentős részében politikai kvalifikációt jelentett, de az öregséget, mint egyéni állapotot még sem szertették. Ez a megközelítés a rómaiaknál is megfigyelhető. Költői, történetírói, képzőművészeti ábrázolásokon sokszor a szellemi és fizikai erejében megcsappant öregembert mutatták be, máskor viszont éppen azt tették gúny tárgyává, ahogy az öreg életkoráról megfelelően szerelmes fiatal képében tetszelgett.

A konvencionális sztereotípiák (senes, anus), melyek részben az idősek társadalmi megítélésére is hatottak, az aggodalom és tisztelet hangján szólnak. Az öregséggel kapcsolatos etikai kérdéseket főként Cicero és Seneca vetette fel. Cicero arról írt, hogy minden kornak megvan a maga sajátossága, így az öregkornak az érettség a velejárója.³¹ A kiegyensúlyozott ember az életkorokkal járó változásokat a természettel kapcsolja össze, és elviselésüket nem tekintette tehernek.³² Cicerónál az öregség a bölcsesség növekedésével jár együtt, s e mögött a gondoltsor mögött a görög filozófia hatása húzódik meg.³³ Cicero 63 éves korában írta meg védőbeszédét az öregség mellett. Cato maior példájával akarta bizonyítani, hogy a kor nem csökkenti, hanem fokozza a vezetésre való alkalmasságot, Cato még 80 éves korában is ura volt testi-lelki képességeinek. Az öregek politikai bölcsességével kapcsolatban Cicero szélsőséges álláspontra helyezkedett, szerinte a legnagyobb államokat a fiatalok ingatták meg, és az öregek állították helyre.³⁴ Az öreg emberek eszük, belátásuk alapján képesek az állam vezetéséhez szükséges helyes módszerek kialakítására, sőt a legmesszebbmenő következtetéssel „[...] ha öregek nem lettek volna, egyáltalán nem keletkeztek volna államok”.³⁵

A köztársaság válságakor, a polgárháborúk idején a megingott római tekintélyeket, így a szenátusét is meg kellett erősíteni. Cicero

szembeszállt azzal az állítással, hogy a legtöbb öregember számára az öregség gyűlöletes, súlyos teher, de aki a tudományokkal foglalkozik és gyakorolja az erényeket, arra ez nem jellemző. A szépen eltöltött élet békés öregséget biztosít.³⁶ A 84 éves Catóra hivatkozik Cicero, akit nem gyöngített el az öregség, még mindig politikai tevékenységet is végzett. „Márpedig az öregség koronája a tekintély [...] Az öregembernek tehát, különösen, ha magas méltóságokat viselt, oly nagy a tekintélye, ez egymaga többet ér, mint az ifjúság minden gyönyörűsége [...] se az ősz haj, se a ráncok nem ragadhatják egyszerre magukhoz a tekintélyt, hanem becsületben eltöltött korábbi élet nyeri ezt végső jutalmul.”³⁷ Az öregségnek tulajdonított hibák nem a korral járnak, hanem a jellemből származnak: vannak mogorva, aggodalmas és zsémbes, fösvény öregek. Mindez azonban a jellem hibája, nem az öregségé.³⁸ Cicero sokra becsülte a spártaiakat, mert sehol nem tisztelték úgy az öregséget, mint ott.

A principatus-kori Rómában is az volt az általános vélemény, hogy a fiatalok már nem tisztelik úgy az öregeket, mint ahogy korábban, a köztársaság dicső évszázadaiban. A császárkor művészetében a görög klasszikus kor öröksége meghatározó volt. Mind a lírában, az epikában, mind a filozófiában, a képzőművészetben jelentős motívum, szempont, toposz volt a magas életkor, mely a görögöktől került át a római kultúrába. Az i. sz. 1–2. századi képzőművészeti ábrázolásokon ezen a téren is változás történik, az idealizálástól a realizmus felé közelítenek. Az idősebb férfiportréknál a kopaszodó halántékba átvezető fejhez simuló haj, a zacskós és szarkalábas szemek már közelebb állnak a késő hellenisztikus portrészobrászathoz, mint a klasszikus korhoz.³⁹

A változás talán leginkább a költészetben jelentkezett, s ez az újszerű megközelítés mindenekelőtt az augustusi virágzó elégikus költészetben jelen. Catullus, a neoterikus⁴⁰ költészet kimagasló alakja szubjektív hangvételi műveiben az öregkornak is előkelő szerep jutott. „Míg a vénkor elérkezik, és mindenre igent felel, bólogatva fehér

feje.”⁴¹ Mégis a fiatalok tele vannak életkedvvel és szerelemmel és így szól róluk egy másik helyen Catullus: „Éljünk, Lesbia lelkem! és szeressünk, és a mord öregek komor beszédit egy fél pénzre becsüljük”.⁴² A korabeli költészetben az öregkor részben mint harmonikus életállapot, részben, mint az élettől és a szerelemtől távoli siralomvölgy jelenik meg, de alkalmanként mint az élettől duzzadó, szerelemre éhes fiatalok irigya ellenségei az öregek.

Propertius szerelmi lírájában az öregkor mint szerelem nélküli súlyos árny lebeg az ifjak felett.⁴³ Arra vágyik, hogy az imádott nőt, Cynthiát soha ne érje el az öregség: „Ő csak szépségét soha, jaj, sose bántsa a vénség, még ha megérné is ősi Sibylla korát!”⁴⁴ Amikor a szeretett nő elhagyja a költőt, akkor pedig az öregség víziójába foglalja a nővel szembeni átkokat.

„Téged azonban rejtett évű kor ne kíméljen.
S gyűrjön fonnyadt bőrt szép alakodra sután!
Próbáld majd ősz fürtjeidet kiszakítani tövestül,
Míg a tükörből rád ráncsteli arc vigyorog,
És törd majd, ha lenéző göggel, sorra kidobnak,
S vén banya, jajgass majd mostani tetteidért!”⁴⁵

Propertiushoz hasonló motívumot ragadott meg a kortárs költő: Tibullus is. A hűtlen ember „vén kortól nyögve, nyomorban él.”⁴⁶ Az utódok körében megélt boldog öregkor toposza többször fordul el a késő köztársaságkor költőinél.⁴⁷ Ebben a költészetben arra is van példa – amit Tibullus a görög Plautustól és Terentiustól vett át, hogy az öreg kéjsóvársága (senex libidinosus) szánalmasan nevetséges, „akit öregén vert bilincsbe Venus; Szép szavakat gügyögött remegő hangon, s laza ujjal rendezgette fehér tincseit oktalanul – nem szégyellt örködni a kedves lány kapujában, [...]”⁴⁸

Horatius és Ovidius soraiban is fellelhető az öregséggel kapcsolatos keserűség. Horatius miközben a borról, a nőkről, a gyönyörökről énekel, szomorúan panaszolja, hogy ezek élvezete az öregséggel tova-

száll. Ovidius ugyan elismeri, hogy az öregember feledékeny, de óriási tapasztalata alapján a múlt élő emlékezete.⁴⁹

Nemcsak a szatírákban, hanem az erotikus költészetben is különböző magatartásformákkal találkozunk az öregkort illetően. Ezekben a művekben nem a szeretetreméltó, hanem sokkal inkább a nevetséges és visszatetsző viselkedésű öregekről van szó. Plautus apafigurái éppolyan nevetséges figurák, mint ahogy Horatius írja le kellő ironiával az aggályoskodó, a hezitáló, a nevetséges múltba révedő, a fiatalokat kritizáló vénembereket.⁵⁰ Az ifjak gúnyolódásának tárgya a hosszú életet kívánó öregember, aki miután eléri azt, fizikailag tehetetlen, szellemi képességei már nem olyanok, mint korábban voltak; nem tud rendesen enni, nem tud szexuális életet élni, nem ismeri fel rokonait, s borzalom számára, hogy túléli gyermekeit, testvéreit, feleségét. Egész létezése: állandó gyász.⁵¹ Az irodalmi leírások megőriztek valamit a populáris hagyományokból az időskor próbatételeit illetően.

Plautus és Terentius darabjaiban a nemzedékek összeütközése is megtalálható. Plautus számos rokonszenves öregember figurát is teremtett, Terentiusnál a generációk közötti konfliktus árnyaltabban jelentkezik.

A sztoikus Seneca megértéssel fogadta az öregséget: azt javasolta, hogy fogadjuk az öregkort is derűsen, mert tele van gyönyörűséggel, és ezt a szépséget ki kell használni. Az öregkort az idény végi kellemes ízű, érett gyümölcshez hasonlította. Hozzá teszi azért, hogy akkor kellemes a lefelé hajló életkor, ha még nem rohan a halál felé.⁵² A filozófus író különbséget tett az öreg és az agg kor között, foglalkozott a halál kérdésével is, ostobának tartotta azt az embert, aki akár az öregségtől, akár a haláltól retteg. Hiszen természetes, hogy ahogy az öregkor az ifjúságot követi, úgy követi a halál az öregséget: az élet a halálhoz vezető út.⁵³

Iuvenalis szatíráiban is az öregkorral kapcsolatban annak sokkal inkább a nehézségeiről, mint szépségéről van szó. Az öregség rüt-

ságának bemutatásában ő ment a legmesszebbre. A 10. szatírában óva inti az embereket attól a könnyelmű óhajtól, hogy hosszú ideig szeretnének élni. A hosszú aggkort számtalan kín keseríti:

„Torz, rút legelőbb is az arc, [...] már bőrünk is csak csúnya irha.

Két orcánk lefityeg, oly sok ránc szántja keresztül [...]

Egyarcú az öreg. Remeg ajka, s reszket a hangja, sima egész feje, és csepeg orra, akár a gyerekek, s már nyekerét csupasz ínnyel kell majszolni szegénynek.

[...]

Mind nyomorék az öreg váll, csípő, láb [...]

még iszonyúbb sokkal, hogy gyengül az ész... ”⁵⁴

Az elaggott ember már nemcsak hitvese és családja, de saját magának is nyűg. Az öregség legnyomorúságosabb élménye, hogy látnunk kell szeretteink halálát az öregkort megélve: gyászra és bánatra vagyunk ítélve. Ebben a biológiai süllyedésből, betegségekből, fogyatkozásokból összeálló képben semmi sem ellensúlyozza a vénség nyomorúságát.

A köztársasági eszményekért lelkesedő Tacitus súlyos bajnak tekintti, hogy a principatus korában minden korábbi érték, így az öregek tisztelete is homályba veszett. Egy konkrét eset kapcsán elmélkedik a régi eszmények eltűnéséről. Domitius Corbulo feljelentette a szenátusnál Lucius Sullát, hogy a gladiátori játékok alkalmával nem adott neki helyet. Az eset kapcsán többen emeltek szót hangoztatva, hogy ősi szokás az idősebbek tisztelete és súlyos határozatokkal bélyegezték meg az ifjúság tiszteletlenségét. A hivatalban lévő consul végül lecsillapította a felzaklatott kedélyeket, és a tiszteletlen ifjú apja⁵⁵ a volt praetornak elégtételt szolgáltatott.⁵⁶ A Iulius-Claudius családdal szemben ellenséges érzelmű történetíró azonban távolról sem ilyen megértő az öregedő princepssekkel. Az öreg Augustusszal kapcsolatban például azt emelte ki, hogy hagyta, hogy Livia cselszö-

véseivel behálózza.⁵⁷ Ennél még súlyosabban fogalmazott Suetonius Claudius példájával. A történetíró megfogalmazása szerint, ahányszor leszállt Claudius a bírói emelvényről, nemcsak szóval hívták vissza, hanem tógája szegélyét húzogatva feltartóztatták, sőt még lába szárát is megragadták. Ezért nem is csoda, ha egy szegény görög pereskedő száján kicsúszott a vita hevében, hogy a pinceps öreg is és beszámíthatatlan is.⁵⁸

Az i. sz. 1. század második felében az iróniát inkább az együtt érző sajnálat váltotta fel. Így festett például szomorú képet az ifjabb Plinius egyik levelében arról az öregemberről, Domitius Tullusról, aki csak szemével volt képes vagyónát élvezni, mert még az ágyában is csak mások segítségével tudott megfordulni, és fogait is másokkal mosatta. Gyakran panaszkodott az elesettségével járó megaláztatásokról, de mégis ragaszkodott az élethez.⁵⁹

Példaként állította maga és mások elé viszont az öreg Spurinna⁶⁰ mindennapjait. A hivatalokat viselt, az írói erényekkel rendelkező agastyán példájával a rendezett élet legszebb dicséretét adta az ifjabb Plinius. Azt vallotta, hogy az öregekhez a nyugalom és a béke illik. Az öreg Spurinna szabályos életritmust követett, ahol a testi és szellemi gyarapodásnak egyaránt fontos szerepe volt, minden dolgát kimért rendben végezte, mint aki egy szabályos körpályán halad. Időskori nyugalmát sok fáradozással érdemelte ki.⁶¹ A levélíró auctor tulajdonképpen ugyanazt az öregkort tekinti a maga számára is elérendő célnak, melyet Cicero rajzolt meg az öreg Catóval kapcsolatban.

A görög származású, de római császárkori történetíró Plutarkhosz személyes élményei alapján foglalkozott az öregség kérdésével, hiszen 80 éves korában halt meg. Monumentális életművéből témánkkal kapcsolatban a *Moralia* emelkedik ki, mert ebben a művében foglalkozott a politika iránt elkötelezett öregekkel. A példát a homéroszi, a klasszikus görög költészetből és a római köztársaság korából merítette. Véleménye szerint az idős ember a tapasztalata és bölcsessége alapján predesztinálva van a közfeladatok ellátására. Hivatali műkö-

désében kevésbé fűti a fiatalokra jellemző személyes becsvágy, s nem ébred fel benne a társai iránti irigység vagy rosszindulat.⁶²

Más szerzőnél, így a szír Lukianosznál a hosszú élet: jutalom, cél lehet. Szerinte az egészséges életmód nyújthat az embernek hosszú életet. Az öregkort megélt római királyok között említi: Numa Pompiliust, Servius Tullius, Tarquinius Superbust, akik mind 80 év fölötti kort értek meg.⁶³

Florus Róma történetét az emberi élethez hasonlította. Az Augustus korától eltelt alig kétszáz évet az öregkorral azonosítja, amikor a császárok tehetetlensége valósággal megvénitette és elsorvasztotta a birodalmat, de Traianus uralkodása alatt a birodalom öregségében új erőre kapott.⁶⁴

A korai principatus korának kultúrája az öregség motívumában részben a köztársaságkori hagyományokat követi, részben a görög kultúra újrafelfedezéséről, esetleg a kettő kombinációjáról beszélhetünk.⁶⁵

A politikai élet kapcsán az öregség elfogadásának vagy elutasításának kérdése úgy vetődik fel, hogy az új, a princeps hatalmára alapozott rendszerben beszélhetünk-e az idősek hatalmát megtestesítő szenátus befolyásáról. Augustus és az őt követő uralkodók idején az öregek társadalmi, kulturális dominanciája korlátozódott.⁶⁶ A köztársaság stabilitása a szenátus auctoritásán nyugodott. A római társadalom auctoritasra, tekintélyre épült, ahogy a pater familias a családban, úgy az atyák, a szenátus az államban rendelkezett auctoritással. Ahogy ez a hatalmi tényező a princeps kezébe került konfliktus lett a szenátus és a princeps között. Az első princepszek igyekeztek is ennek a konfliktusnak a feloldására, legalábbis látszatra teret engedtek a szenátusnak, ahogy azonban a fiatal princeps megöregedett (Augustus) vagy eleve öregen került hatalomra (Tiberius, Claudius) a két fél auctoritása összeütközésbe került. Az öreg princepszek merreven ragaszkodtak a hatalmuk szilárdságát igazoló intézkedésekhez, és figyelmen kívül hagyták a szenátus szerepét.

Augustus bár nagyon fiatalon került hatalomra, de hosszú uralkodása alatt megérte az öregkort is, 76 évesen halt meg. Kezdetől fogva dinasztikus politikára törekedett, de halála előtt ennek különös hangsúlyt adott. Sajat fia nem lévén, lányát Iuliát, azaz inkább annak férjeit és fiait, tehát unokáit kívánta hatalomra juttatni.

Tacitus részletesen írt arról, hogy az öreg Augustust Livia ezen a téren miként igyekezett befolyásolni. A Iulius-Claudius családdal negatív értelemben elfogult Tacitus arról tudósít, hogy a régi erkölcsökkel és közállapotokkal addig semmi probléma nem volt, amíg Augustus fiatal volt, de kora előrehaladtával, a vég közeledtével a politikai életben nehézségek keletkeztek, a közvélemény megváltozott és aggódva tekintettek az estleges utódra.⁶⁷ Ekkor helyezte el politikai végrendeletét, a Res gestae divi Augusti a Vesta-szűzeknél.⁶⁸ Makacs betegségek sorával küszködött, öregkorára nem látott jól bal szemére, pedig büszke volt élénk tekintetére, jól esett neki, ha azt hitték, hogy isteni erő lakozik benne.⁶⁹ Öregkorára a család, a családi élet nyugtalanította leginkább, ezzel magyarázható, hogy szívós kitartással vezette be már korábban, és igyekezett később érvényesíteni családjogi törvényeit.

Augustus korára ugyanis Rómában rohamosan csökkentek a házasságok, gyakoribbá vált a szabad erkölcsi elveket követő concubinatus. Augustus már az i. e. 18-ban hozott törvényei: a lex Iulia de maritandis ordinibusszal megpróbálta a szabad erkölcsök követőit megrendszabályozni.⁷⁰ Öregkorában hozott törvényeivel: i. sz. 5-ben a lex Iulia de vicissima hereditatummal, valamint i. sz. 9-ben a lex Papia Poppaea nuptialisszal további súlyos, a magánélet legbelsőbb ügyeibe való beavatkozással korlátozásokat vezetett be.⁷¹ Elrendelte, hogy minden férfi, aki római polgár 25 és 60 éves kora között, minden nő pedig 20 és 50 éves kora között római házasságban köteles élni. A házasságban nem élők egyáltalán nem, a házasságban, de gyermektelenül élők fele részben kaphatták meg a hagyatékot.⁷² Egyébként a lex Iulia de maritandis ordinibus a három- és négy gyerekeseknek

előnyöket biztosított, a háromgyerekes ingenuust és libertinus szü-
lőket felmentette az újránházasság kötelezettsége alól (*Ius trium v.
quattuor liberorum*). A *concupinatus* római nővel törvénybe ütköző
magatartásnak minősült. A továbbiakban csak rangban hozzá nem
illő nővel köthetett házasságot a szenatori rangú férfi, színésznővel
vagy libertinával csak *concupinatus*-ban élhetett. A dolog pikantéri-
ája az volt, hogy a törvényjavaslatot előterjesztő consulok: Papius
és Poppaeus, maguk is nőtlenek voltak. Egyébként Augustus csa-
ládjogi törvényei óriási felzúdulást, ellenállást váltottak ki, vissza-
utasítva, hogy az állam beleavatkozzon a magánszférába.⁷³ Miután
főként szenatori körökben vált divattá a házasságtörés, ahol a há-
zasságot népszerűtlennek, a gyermeket nyűgnek tekintették, így a
princeps elleni fellépés főként a szenátusban szerveződött. A hivata-
los propaganda nagy jelentőséget tulajdonított Augustus családjogi
törvényeinek, melyekkel az ősök feledésbe merült szokásait felelevenít-
ette. Horatius számos munkájában magasztalta Augustus törvénye-
inek nagyszerűségét: „erkölcs és fegyelem győztes a bűn felett, apjáié
a gyermek, tisztos a gyermekágy, bűnhődés jön a bűn nyomán”.⁷⁴

Velleius Paterculus is a *leges Iuliae* jótékony hatásairól írt.⁷⁵ A
valóság természetesen egész más volt. A törvények közzététele után
feljelentések sora következett, melyekkel nemcsak a vétkeseket, ha-
nem sokszor az ártatlanokat is nehéz helyzetbe hozták. Szinte társa-
dalmi mozgalom indult ezek ellen a népszerűtlen törvények ellen. Az
ellenpropaganda sikerét mutatja, hogy Ovidius *Ars amatoriájának*
óriási sikere volt, útmutatásokat adva, hogy miként kell elcsábítani
az asszonyokat. Ovidius munkája még nyelvezetében is parodizálta
a törvények nyelvezetét.

Cassius Dio is arról írt, hogy a 71 éves Augustus beszédet mon-
dott a házasságkötés, a családalapítás, a gyerekvállalás kérdésében.⁷⁶
Hiába dolgozott a hivatalos propaganda, nem tudtak érvényt szerezni
a törvényeknek. A dolog fonákását az bizonyította leginkább, hogy
a princeps lánya és unokája, a két Iulia kicsapongó élete a nyilvános-

ság előtt tudott volt és a törvények szerint a princeps kénytelen volt mindkettőjüket száműzni.

Az Augustus-ellenes összeesküvések, iratok uralkodásának utolsó évtizedében elszaporodtak. Ebben szerepet játszott a külpolitikai helyzet romlása is. A nehéz bel- és külpolitikai helyzetben az öregedő princeps arra törekedett, hogy megfelelő segítőtársakat találjon, és hatalmát családján belül biztosítsa. Augustus mint kiváló taktikus az utódlást nem elvileg, hanem konkrétan kívánta megvalósítani. Először nővére fiát, Marcellust választotta, ezért hozzáadta lányát, az akkor még csak 14 éves Iuliát az unokaöccséhez, de a fiatal férj 2 év múlva váratlanul meghalt. Ekkor a volt harcostársra, Vipsanius Agrippára esett a választása, akivel megosztotta tribunusi és proconsuli hatalmát, de cserébe Agrippának el kellett vennie Iuliát. I. e. 12-ben Agrippa is meghalt, ekkor Augustus adoptálta a Iuliától született fiait: Caiust és Luciust. A germániai harcok sikerei Tiberius felé fordították Augustus figyelmét az utódlást illetően. Tiberiusnak el kellett válnia szeretett feleségétől, Vipsaniától, és feleségül kellett vennie a kétszeresen megözvegyült Iuliát. Egyébként az adoptált fiúk felserdültek és így Tiberius kegyvesztett lett. Az utódlást biztosító unokák, i. sz. 2-ben Lucius, majd 2 év múlva Caius azonban meghaltak. Augustus ekkor, tekintettel a germániai helyzet súlyosbodására, végképp Tiberius mellett döntött. Adoptálta a már öregedő Tiberiust, és uralkodótársává emelte. Amikor Augustus meghalt, Cassius Dio szerint Liviát azzal vádolták, hogy megmérgezte férjét,⁷⁷ erre azonban már semmi szükség nem lehetett, mert Augustus ekkora már 76 éves megrokkant öregember volt.

A sors különleges fintora folytán a 20 évvel fiatalabb új princeps, Tiberius lelkületében alig volt fiatalabb az elhunynál. A megkeseredett, kiábrándult, búskomor Tiberius mélyen megvetette a kegyvesztettsége idején meghunyászkodó szenátorokat. Velük szemben kezdetől bizalmatlan volt, de igyekezett azt a látszatot fenntartani, hogy velük együtt kormányozza az államot. Sem a politika vezető

köreiben, de közvélemény előtt sem volt rokonszenves uralkodó, ami életkora előrehaladtával elviselhetetlen ellenszenvvé vált. A kiváló katona a hatalom átvételekor a katonasággal is szembekerült, mind a Duna, mind a Rajna menti légiók fellázadtak. A katonák ugyanis súlyos megpróbáltatásoknak voltak kitéve, sőt még az elbocsátottak számára sem volt vége a katonáskodásnak, a táborban maradtak, ahol továbbra is, ha más néven, de ugyanazokat a fáradságokat kellett elviselniük.⁷⁸ A légiós táborokban nem ritkán elaggott, fogatlan öreg katonák voltak.⁷⁹

A Germániában kitört zendüléssel kapcsolatban Tacitus utalt a katonaság súlyos állapotára: A kiszolgált katonák, akik harminc vagy még több szolgálati évkre hivatkozva kérték Tiberiust, hogy segítsen rajtuk, megfáradt embereken, és vessen véget oly terhes katonáskodásuknak.⁸⁰

A germániai lázadás alkalmával többször is szemére vetették az új princepsnek, hogy nem ment oda, hogy uralkodói tekintélyével lecsendesítse a katonákat. Augustus öreg korában is sokszor járt Germániában a katonák között, Tiberius meg életerős férfi létére csak ott ült a szenátusban, hangzott el a vád a második princeps ellen.⁸¹

Tiberiusszal kapcsolatban az egész Iulius-Claudius család iránt vitathatatlanul ellenszenves érzelmű történetírás – Tacitus,⁸² Suetonius,⁸³ Cassius Dio⁸⁴ – egysíkúan fekete képet festett.⁸⁵ Hallgatag hadvezérnek, embergyűlölő szenátornak, kegyetlen kéjencnek, pedofil vénembernek mutatták be. A valóságban kiváló hadvezér volt, aki a keleti és az északi határok mentén sikeres hadjáratokat vezetett, és ezért számos kitüntetésben részesült, diadalmeneteket tarthatott.⁸⁶ Az udvari intrikák miatt sokáig háttérbe kényszerült. Az első princeps lányával, Iuliával kötött házassága előnyösen hatott az elkövetkezendő hatalomátvételére. Emberileg azonban megtört, megkeseredetté vált, hogy el kellett válnia szeretett feleségétől, és az új feleség, Iulia kicsapongó életet él. Augustus halála után hezitált, noha nyomban megragadta és nyíltan gyakorolta is a hatalmat, so-

káig mégis úgy tett, mintha a hatalmat el akarná háritani magától, sőt azt is kilátásba helyezte, hogy egyszer majd lemond róla.⁸⁷

Velleius Paterculus, Tiberius talpnyaló történetírója uralkodásának első korszakát úgy jellemzi, hogy ekkor a közéletbe visszatért a bizalom, eltűnt onnan a lázongás. Véget ért a szenátusban a viszálykodás, a princeps megszüntette a korrupciót, az állami életben a már elfelejtett igazságosság és méltányosság lett úrrá.⁸⁸

Tacitus azonban Tiberius uralkodásának korát, főként annak második felét úgy minősíti, hogy mélyre zuhant az állam, és szorongató lett a zsarnokság. Elsősorban a felségsértési perekre utalt Tacitus. E mögött a történetírói megállapítás mögött az a tény húzódható meg, hogy a második princeps a szenátust háttérbe szorítva kívánta gyakorolni hatalmát. Tacitus kényszerű színjátéknak minősítette, hogy Tiberius a közvéleménytől tartva azt a látszatot akarta kelteni, hogy a köz választotta meg, és nem egy aggastyán örökbe fogadása emelte hatalomra.⁸⁹ Ezzel az állítással homlokegyenest elentmondó megállapítást tett Suetonius. Tiberius uralma szerinte a szabadság látszatát keltette, mert fenntartotta a szenátus és a tisztviselők tekintélyét és hatalmát.⁹⁰ Nagyjából ezzel az állítással esik egybe Cassius Dio véleménye, aki ugyancsak a szenátussal együttműködő princeps portréját rajzolta meg, legalább is uralkodása első szakaszában.⁹¹ Az utolsó időszakról, az i. sz. 32. évről azonban Cassius Dio is azt írja, hogy a második princeps ekkor már mellőzte a szenátust.⁹² A consulok intézkedéseit, döntéseit is felülvizsgálta.⁹³

Tiberius mereven konzerválta Augustus politikai rendszerét. A hatalom egyes külsőségeiről lemondott, így nem viselte az imperator és a pater patriae címeket és elutasította, hogy istenként tiszteljék. Annál jobban ragaszkodott azonban a hatalom realitásához. Amilyen mértékben törekedett a személyes hatalomra, olyan mértékben szorította háttérbe a szenátust. Az egyre öregedő princeps a bizalmatlanság légköre vette körül. Hatalma megerősítését a leplezetlen katonai diktatúra eszközeivel kívánta biztosítani. A szenátori arisz-

tokráciát nem elégitették ki a hivatalok, melyek tartalmukban már kiüresedtek, a princeps féltékenysége minden önálló állásfoglalásban vagy annak csak látszatában is veszedelmet látott, a népszerű politikusokban vetélytársat sejtett. A bizalmatlanság, a gyanakvás nemcsak a szenátus és a princeps között, hanem a szenátuson belül is növelte az ellentéteket. Ennek a féltékenységnek esett áldozatul a tehetséges unokaöccs, Germanicus. Még i. sz. 19-ben megindultak az első perek felségsértés (*laesa maiestas*) címén. I. sz. 21-ben a praetorianus gárdát Róma határában egységes katonai táborba tömörítette, és egyetlen parancsnok, praefectus praetorio felügyelete alá helyezte. Így lett Tiberius legbensőbb munkatársa: Aelius Seianus, a praefectus praetorio. Ettől kezdve a princeps politikai hatalmának közvetlen bázisa a Rómában állomásozó testőrgárda volt. A 75 év feletti Tiberiusra uralkodása vége felé az intrikák sötét árnyai vetültek. Az embergyűlölő öreg jósokkal vetette magát körül, és a pletykák a szexuális perverzió legsötétebb történeteit fogalmazták meg vele kapcsolatban. Egyre jobban elhatalmasodott benne és körülötte a bizalmatlanság. Az öregedő princeps iránti bizalmatlan légkörben a praetorianusok parancsnoka, L. Aelius Seianus már de facto a birodalom „szürke eminenciása” lett, a princeps és a szenátus auctoritasa átszállt a birodalom második emberére. Különösen súlyossá vált a helyzet, amikor Tiberius elhagyta Rómát és Caprira költözött. A princeps elleni bizalmatlanságot Seianus a saját hasznára akarta fordítani, felségsértési pereket indított, azzal a szándékkal, hogy eltávolítsa a számára veszélyes ellenfeleket (Germanicus feleségével, Agrippinával és gyermekeivel számolt le). Amikor i. sz. 31-ben a princeps felismerte a consuli hatalmat megszerző Seianusban a vetélytársat, nemcsak Seianust végeztette ki, hanem súlyos vérfürdő következett. A bukott ember gyerekeit, híveit, cinkosait is lemészároltatta. Az öreg princeps egyedül maradt, nem volt trónörökös.

Tacitus szerint egyébként akkor lett egyre szorongatóbb a tiberiusi zsarnokság, amikor az anyja, Livia 87 éves korában meghalt.⁹⁴ A

tényleges hatalommal a kezében a testőrgárda parancsnoka a már elaggott Tiberius leendő utódának érezhette magát. Az öreg Tiberius gyanúja azonban felébredt Seianus ellen is. I. sz. 31-ben váratlanul letartóztatta, és a szenátussal halálra íteltette. Ezután a felségsértési perek Seianus egykori hívei ellen indultak, és a szenátori arisztokráciát megtizedelték. Tiberius embergyűlöletét, gyanakvását a történetírás az életkorával is összefüggésbe hozta. Amikor 80 éves korában, talán némi segédlettel, a második princeps távozott az élők sorából, Róma felsóhajtott. Hiába szerzett hírnevet a fiatal hadvezér a germániai csatatereken, az öreg princeps halálakor jogosan szakadt ki az elkeseredett alattvalókból a kiáltás: „A Tiberisbe Tiberiusszal.”⁹⁵ Tiberius egész uralmára az öregek politikai befolyása és annak a közvélemény részéről történő elutasítása volt a jellemző. Augustus már öregen tette meg az ugyancsak öregedő mostohafiát társuralkodónak, majd utódjának. Tiberius ugyanakkor szinte uralkodása utolsó éveig kénytelen volt a már ugyancsak rendkívül koros anyja, Livia politikai gyámkodását elviselni.

A Iulius-Claudius család tagjai közül is többen életüket vesztették a perek során, csak hárman maradtak életben Tiberius halálakor Germanicus fia, Gaius Caligula, unokája, Tiberius Gemellus és unokaöccse, Claudius. Maga az a tény, hogy nem a kor szerint következő Claudius, hanem a gyerekkorból alig kinőtt Caligula került hatalomra, megmutatta a hatalomátvétel problémáit és talán burkoltan az is benne volt, hogy elég volt az öregek uralmából.

Amikor rövid négy éves uralkodás után Caligula merénylet áldozata lett, a tiberiusi hatalomra jutás szindrómái elevenedtek fel. Claudius ugyancsak a mellőzöttségtől megkeseredetten és nem is fiatalon lett uralkodó.

Claudius személyes és politikai pályája számtalan buktatót rejtett magában. 51 évesen, hosszú háttérbe szorítottság után lett a principatus negyedik uralkodója.⁹⁶ Claudius mint császárt kezdetől fogva öregnek, sőt mi több uralkodásra alkalmatlannak tartották.

Már kedvezőtlen fizikai adottságai révén is kétségbe vonták uralkodói alkalmasságát. Feje remegett, nyála csorgott, sántított, apja és anyja is a természet torzszüleményének nevezte. Ifjúkorát a testi fogyatékoság és lelkileg a gátlásosság jellemezte.⁹⁷ Az első princeps, Augustus sem tudta eldönteni, hogy egészséges-e, alkalmas-e majdan az uralkodásra. A sok negatív vonás mellett ugyanis a tudományokban, a retorikában járatos volt.⁹⁸ Ezzel magyarázható az az ellentmondásos viselkedés, melyet gyerekkorától öregkoráig egyaránt éreztek vele. Sem Augustus, sem Tiberius nem tartotta alkalmasnak, hogy a szenátori rend ifjainak kijáró szokásos hivatali pályát végigjárja, így Tiberius halálakor a nálánál jóval fiatalabb unokaöccsre, Caligulára esett az utódlás. A szélsőségesen elfogult szenátori érdekeket megszólaltató történetírók: Tacitus és Suetonius magát a hatalomra jutását is véletlennek tartották.⁹⁹ Ezeket a történetírókat a claudiusi kormányzat objektív eredményeinél jobban érdekelte a császár személye. A leírások arra utalnak, hogy Claudius tetteire, határozottsága különösen élete utolsó éveiben már nem volt arányban elgondolásai észszerűségével. A rosszindulatú beállítás szerint Claudius környezetének és feleségeinek (négyyszer nősült) befolyása alatt állt, döntéseit a scriniumokat vezető felszabadított rabszolgáinak tulajdonították.¹⁰⁰ Fel sem tételezték, hogy a tehetetlen, akaratgyenge uralkodó határozott, átgondolt politikai koncepciót kíván és tud megvalósítani.

Claudiusnak gondja volt az öreg, beteg rabszolgákra, leszögezte, hogy az Aesculapius szigetére kitett beteg és elgyengült rabszolgák szabadokká lesznek, s ha felépülnek, akkor sem kerülnek vissza gazdájuk hatalmába.¹⁰¹ Claudius bürokratikus rendszerében, udvari adminisztrációjában nagyszámú rabszolga és szabados dolgozott.¹⁰² Egyébként a császári rabszolgákra és felszabadítottakra jellemző volt, hogy igen magas életkorban is alkalmazták őket és gondoskodtak róluk.¹⁰³ Néha a feliratos anyagban szereplő „ex” kifejezés a szolgáltatón kívüliségre utal, mintha nyugdíjazásról lenne szó.¹⁰⁴ Az egészsé-

ges és a munkaképes rabszolgák addig dolgoztak, amíg csak bírtak.¹⁰⁵ Egy császári szabados: Amazonicus, 66 évesen meghalt apjának állított sírkövet, melyen azt a megállapítást tette, hogy apja egész addig a napig, míg meghalt, megőrizte aktivitását, munkaképességét, buzgalmát.¹⁰⁶

A szélsőséges történetírás az uralkodóra befolyást gyakorló környezetnek tulajdonította azt is, hogy meghonosította Rómában a kis-ázsiai Cybele-Magna-Mater- és Attis-kultuszt. Kiűzte a csillagjósokat és a zsidókat.¹⁰⁷

A princeps házában, főként uralkodásának utolsó éveiben, különböző intrikák, rosszindulatú rágalomok terjedtek, sőt Claudius hatalmának megdöntésére is szövetkeztek, ezek közül az i. sz. 48-ban leplezett összeesküvés volt a legsúlyosabb, ami Messalina, aki egyébként Octávia és Britannicus anyja volt, kivégzésével végződött.¹⁰⁸ Már majdnem 60 éves volt a princeps, amikor elvette saját unokahúgát, Agrippinát (Germanicus lányát). Az új feleség vitathatatlan hatása érvényesült abban, hogy a saját fiánál, Britannicusnál idősebb Nerot, Agrippina fiát adoptálta. Ezzel a döntéssel a saját fiát az utódlást illetően hátrányos helyzetbe hozta. Az öregedő császár udvarában ezzel fellángolt az elkeseredett harc az utódlás körül. Claudius a 14 éves Nerot imperium proconsulareval ruházta fel, lányát, Octaviát hozzáadta, és Britannicus gyámjává tette Nerot.¹⁰⁹

Az akaratgyengeként aposztrofált uralkodó ugyanakkor nagyon átgondolt politikát folytatott. A császári ügyintézés hármas fokozatának, és főként a scriniumok megszervezésével függetlenítette magát a szenátustól. A szenátus hagyományos összetételét pedig újító reformpolitikával, a gall aeduus törzs előkelőinek bevonásával, a polgárjog széleskörű kiterjesztésével akarta megváltoztatni.¹¹⁰

A fiatal Nero uralkodása kapcsán is ki kell emelnünk az öreg tanácsadók szerepét, a jóhiszeműek Seneca és Burrus tapasztaltságára hivatkoztak.¹¹¹ Az anya, Agrippina választotta fia, a leendő princeps nevelőjének a sztoikus bölcset, Senecát. A filozófus nevelő nemcsak

államjogi ismeretekkel rendelkezett, de az átélt időszak, Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius principátusának tapasztalatai vezették abban, hogy felkészítse az ifjút az új vagy inkább az augustusi kormányzati rendszer bevezetésére. Kétség kívül Seneca részvétele és népszerűsége az új princeps hatalmi rendszerének fogadtatását pozitívan befolyásolta.¹¹² Azok az ígéretek, melyek a hatalomátvételkor a szenátussal való együttműködésre vonatkoztak valószínűleg Senecától eredtek, aki a nérói uralom első szakaszában bizonyosan meghatározó szerepet játszott.¹¹³

Nero Agrippinával való szakításában is nagy szerepe volt a két tapasztalt politikusnak: Afranius Burrusnak és Annaeus Senecanak. Mindketten nagy befolyással voltak a fiatal Nerora, Burrus katonai tapasztalataival, Seneca erkölcsi szigorúságával és ékesszólásával.¹¹⁴ A kegyvesztett „optima mater”-t kiutasították a palatiumból, megvonták tőle germán testőrségét, így i. sz. 55-re Seneca és Burrus került ki győztesen a hatalmi harcokból. A két „öreg” a szenátus és a praetorianus gárda támogatásával biztosította az államhatalom egyensúlyát.¹¹⁵ Cassius Dio szerint, Burrus és Seneca egyezséget kötöttek, hogy a fiatal Nerot távol tartják az államigazgatás ügyeitől.¹¹⁶ Anélkül, hogy Seneca kormányzati elképzeléseit részleteznénk, megállapítható, hogy a kiegyensúlyozott monarchia képviselője volt, a legjobb államforma szerinte a „rex iustus” uralma.¹¹⁷ Politikai elgondolásaiban nem állt messze Cicerótól, aki a consensus ordinum híve volt, de az eltelt idő tanulsága a principatus elfogadására és támogatására sarkallta.¹¹⁸ Hasonló elveket vallott a princeps uralmáról Sextus Afranius Burrus, a testőrség parancsnoka is. Az ifjú princeps döntéseihez nem nélkülözhetette a szókimondó katona véleményét.¹¹⁹ Az idősödő katona, aki Agrippina támogatásával nyerte el még i. sz. 51-ben, Claudius alatt a testőr csapatok parancsnokságát, i. sz. 62-ben betegség vagy mérgezés által meghalt.¹²⁰ Ami ezután következett Nero egyeduralmával, abban már semmi sem emlékeztetett a bölcs öregek politikai belátására.

A gerontokrácián alapuló tradicionális hatalom, melynek alappil-
lére a szenátus auctoritása volt, nem volt helyettesíthető a princeps
auctoritásával. A Iulius-Claudiusok bukását követően a hatalom a
bürokratikus monarchia irányába fejlődött.

Jegyzetek

- ¹Corpus Hippocraticum. A levegőről, a vizekről és a helyekről 3. In Kádár Zoltán (szerk.): *Válogatások a Hippokratészi gyűjteményből*. Budapest, 1998. 167.
- ²Aristoteles, Politika 1335b.
- ³Dante, Isteni színjáték. Pokol 1.
- ⁴Finley, M. I.: The Elderly Classical Antiquity. *Greece and Rome*, 28. 1981. 160.
- ⁵Mac Alindon, D.: The Senator's Retiring Age: 65 or 60. *Classical Review*, 7. 1957. 108.
- ⁶Vogt, J.: *Ancient Slavery and the Ideal of Man*. Oxford, 1974. 108–109.
- ⁷Burn, A. R.: *Hic brevis vivitur. A Study of the Expectation of Life in the Roman Empire*. 4. 1953. 16.
- ⁸Macrobius, Saturnalia 2. 5, 2.
- ⁹Slusanski, D.: Le Vocabulaire latin des gradus aetatum. *Revue roumaine de linguistique*, 19. 1974. 105.
- ¹⁰Varro, Censorinus 14. 2.
- ¹¹A témához kapcsolódó szakirodalomból csak néhányat emelünk ki: Mócsy András: Az életkor ismerete a római birodalomban. *Antik Tanulmányok*, 10. 1963. 201–211.; Szilágyi János György: Adatok az átlagos élettartam kérdéseihöz Aquincumban és Pannonia más részeiben. *Antik Tanulmányok*, 6. 1959. 31–80.; Kajanto, I.: *On the problem of the average duration of life in Roman Empire*. Helsinki, 1968. 30.; Chansa, Saéz: *Veteranos en el Africa Romana*. Barcelona, 1997.; Clauss, Manfred: Probleme der Lebensalterstatistiken aufgrund römischer Grabinschriften Chiron. *Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*, 3. 1973. 395–415. A római népességre vonatkozó korfát a sírfeliratok számítógépes szimulációjával igyekeztek megállapítani. Ezek közül figyelemre méltó a római Afrika területén a veteránsírkövek körében végzett analízis, mely az idős korúakra vonatkozóan szignifikáns eredményt mutat: 270 feliratból 124 esetben volt az elhunyt 60 éves és annál

idősebb. Vö. Clauss i. m. 158. A római birodalom nyugati részén végzett elektroanalízises kutatás során, mintegy 43.000 adat sem adott megbízható alapot a római lakosság átlagéletkorának megállapításokhoz. Vö. Brant, H.: *Wird auch silbern mein Haar. Eine Geschichte des Alters in der Antike*. München, 2002. 159. Némiképpen más adatokkal szolgálnak azok a censzusnyilatkozatok, melyek i. sz. 11–12 és 257–258 között Egyiptomból valók. Itt a 60 év felettiak részaránya az összlakossághoz képest kb. 4,5-4,6 %- ra becsülhető. Vö. Krause, J.-U.: *Witwen und Waisen im Römischen Reich I. Verwitwung und Wiederheiratung* (HABES 16). Stuttgart, 1994. 17 skk.

¹²Hopkins, K.: On the Probable Age Structure of the Roman Population. *Population Studies*, 20. 1966. 263.

¹³Vö. Saller, R. P.: Men's Age at Marriage and Its Consequences in the Roman Family. *Classical Philology*, 82. 1987. 33. 2. tábla.

¹⁴Horatius, *Ars poetica* 155–178. Az idős kor terminológiájához Vö. Slusanski i. m. 563–578.

¹⁵Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 2, 15, 1.

¹⁶Cicero, *Cato maior de senectute* 6.

¹⁷A szenátori rend ősi hagyományokhoz ragaszkodó értékrendjéhez Vö. Rech, H.: *Mos maiorum, Wesen und Wirkung der Tradition in Rom. Diss. Marburg*. 1936.

¹⁸Augustus, *Res gestae divi Augusti* 8.

¹⁹Claudius beszéde a lyoni táblán: Mommsen, Th. et al. (eds.): *Corpus Inscripti-
orum Latinarum*. (a továbbiakban CIL) Berlin, 1863– XIII. 1668.

²⁰A családfőt megillető jogosultságok közül kiemelkedik a patria potestas, mely feljogosította a családfőt, hogy a családjához tartozó szabad személyek felett teljes magánjogi uralmat gyakoroljon. Cicero *Catója* csodálattal tekint vissza az idős és vak Appius Claudiusra, aki vezette és irányította a családját. Vö. Cicero, *Cato maior de senectute* 37. Ugyanígy irányította az idősebb Cato is felnőtt fiát. Vö. Plutarkhosz, *Cato maior* 24.

²¹Vö. Dixon, S.: *The Roman Mater*. London, 1988. 47–51, 188–194.

- ²²Szép példája ennek CIL VI. 18096. (Itt hagyta a szeretteit, pedig a nagymamája támasza lehetett volna.)
- ²³Cremutius Cordus történetíró lánya.
- ²⁴Seneca, Ad Marciam 17. 1.
- ²⁵Saller, R. P.–Shaw, B. D.: Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers, and Slaves. *Journal of Roman Studies*, 74. 1984. 136–137.
- ²⁶Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, 1987. 237–238.
- ²⁷Polybios, *Historiai* 6. 11. 11–18. A római állam tartósságát az adja, hogy arányosan és megfelelően ötvöződnek benne az arisztokratikus, a demokratikus és a monarchikus vonások. Ebben a hármas egységben a szenátus képviseli az arisztokratikus hatalmat.
- ²⁸Livius, 1, 32, 11.; Cicero, Atticushoz 4, 1.
- ²⁹Romulus törvényei a Leges Regiae királyi törvényekből 13, Servius Tullius törvényei a Leges Regiae királyi törvényekből. Idézi: Zlinszky János: *Ius publicum*. Budapest, 1994. 46–52. Vö. Uő.: *Ius privatum*. Budapest, 1998. 33.
- ³⁰Augustus, Caligula és Nero is egész fiatalon lett princeps senatus.
- ³¹Cicero, Cato maior de senectute 34.
- ³²Cicero, Cato maior de senectute 4.
- ³³Lacey, W. K.: *The Family in Classical Greece*. London, 1968. 117–118, 130–131. Vö. Golden, M.: Demography and the Exposure of Girls at Athens. *Phoenix*, 35. 1981. 322. lap 2l. lábjegyzet.
- ³⁴Cicero, Cato maior de senectute 6.
- ³⁵Cicero, Cato maior de senectute 19. (ford. Némethy Géza)
- ³⁶Cicero, Cato maior de senectute 5 (ford. Némethy Géza). Így Platón 81 éves korában, írás közben halt meg, Isocrates 94 éves korában írta egyik jelentős beszédét és utána még 5 évet élt, Gorgias 107 évet élt tevékenyen.

- ³⁷Cicero, Cato maior de senectute 17. (ford. Némethy Géza)
- ³⁸Cicero, Cato maior de senectute 38.
- ³⁹Brandt i. m. 197.
- ⁴⁰Az elnevezés Cicero, Ad Atticum 7, 2, 1 származik. Az önálló iskolát alkotó költők megújították a görög irodalmat, a hagyományos mítoszokat újra feldolgozták, de emellett a mindennapi élet, a magánélet is helyt kapott a költészetükben.
- ⁴¹Catullus, 61, 151–165. (ford. Devecseri Gábor)
- ⁴²Catullus, 5, 1–3. (ford. Földi János)
- ⁴³Propertius, 3, 5, 23–25.
- ⁴⁴Propertius, 2, 2, 15–16. (ford. Horváth István Károly)
- ⁴⁵Propertius, 3, 25, 11–16. (ford. Horvát István Károly)
- ⁴⁶Tibullus, 1, 6, 77. (ford. Kárpáty Csilla)
- ⁴⁷Tibullus, 2, 5, 91–94.; 1, 10, 39.
- ⁴⁸Tibullus, 1, 2, 91–98. (ford. Kerényi Grácia)
- ⁴⁹Ovidius, Metamorphoses 12, 182–185.
- ⁵⁰Horatius, Ars poetica 169–174.
- ⁵¹Iuvenalis, 10, 188–245.
- ⁵²Seneca, Epistulae morales ad Lucilium XII.
- ⁵³Seneca, Epistulae morales ad Lucilium XXX.
- ⁵⁴Iuvenalis, 10, 191–233. (ford. Muraközy Gyula)
- ⁵⁵Mamercus Lucius, Sulla nagybátyja és mostohaapja a kor legkiválóbb szónoka volt.
- ⁵⁶Tacitus, Annales 3. 31.

- ⁵⁷Tacitus, Annales 13.
- ⁵⁸Suetonius, Claudius 15.
- ⁵⁹Ifjabb Plinius, Epistulae 8. 18.
- ⁶⁰Vestricus Spurinna kb. i. sz. 24-ben született, Otho híveként kapcsolódott be a császári hatalom megszerzésének küzdelmébe, többszörösen consul-viselt férfi, aki még 74 évesen is harcolt a germánok ellen i. sz. 98-ban.
- ⁶¹Ifjabb Plinius, Epistulae 3, 1.
- ⁶²Plutarkhosz, Moralia 783 B-797 F.
- ⁶³Lukianosz, A hosszú életűek 3-8. (Valójában nem Lukianosz műve)
- ⁶⁴Florus, Róma háborúi 1.
- ⁶⁵Brandt i. m. 197.
- ⁶⁶Uo. 157.
- ⁶⁷Tacitus, Annales 1, 4.
- ⁶⁸Suetonius, Augustus 101.
- ⁶⁹Suetonius, Augustus 81.
- ⁷⁰Suetonius, Augustus 34. Vö. Mette-Dittmann, A.: *Die Ehegesetze des Augustus. Eine Untersuchung im Rahmen der Gesellschaftspolitik des Princeps*. Stuttgart, 1991. 164.
- ⁷¹Cassius Dio, 54, 16.
- ⁷²Rotondi, R.: *Leges publicae populi Romani*. Hildesheim, 1962. 443 skk.
- ⁷³Suetonius, Augustus 34.
- ⁷⁴Horatius, Ódák IV. 5. (ford. Bede Anna)
- ⁷⁵Velleius Paterculus, II, 89.

- ⁷⁶Cassius Dio, 55, 10.
- ⁷⁷Cassius Dio 56, 31.
- ⁷⁸Tacitus, Annales. 1. 17.
- ⁷⁹Tacitus, Annales. 1. 34.
- ⁸⁰Tacitus, Annales 1. 35.
- ⁸¹Tacitus, Annales 1. 46.
- ⁸²A téma alapvető kérdését tárgyalja: Christ, K.: Tacitus und der Prinzipat. *Historia*, 27. 1978. 449–487.; Harrer, J. R.: Tacitus and Tiberius. I. *American Journal of Philology*, 41. 1920. 57–68.
- ⁸³Vö. Vogt, W.: *C. Suetonius Tranquillus, Vita Tiberii. Kommentar. Diss. Würzburg*. 1975.
- ⁸⁴Alapmű a történetíró elemzéséhez: Millar, F.: *A Study on Cassius Dio*. Oxford, 1964.
- ⁸⁵A témához kapcsolódó alapvető munka: Barr, M.: *Das Bild des Kaisers Tiberius bei Tacitus, Sueton und Cassius Dio*. Stuttgart, 1990.
- ⁸⁶Tiberius tevékenységének reális értelmezéséhez Vö. Levick, B.: *Tiberius the politician: Aspekts of Greek and Roman Life*. London, 1976.; Kornemann, E.: *Tiberius*. Stuttgart, 1960.; Seager, R.: *Tiberius*. London, 1972.
- ⁸⁷Suetonius, Tiberius 24.
- ⁸⁸Velleius Paterculus II. 126.
- ⁸⁹Tacitus, Annales 7.
- ⁹⁰Suetonius, Tiberius 30. Vö. Wittke, W.: *Das Tiberiusbild und seine Periodisierung in der Tiberiusvita Suetons*. Diss. Freiburg. 1974. 75 skk.
- ⁹¹Cassius Dio, 57, 7; 57, 11.
- ⁹²Cassius Dio, 58, 21, 3.

- ⁹³Cassius Dio, 58, 20, 1 skk.
- ⁹⁴Tacitus, 5, 3.
- ⁹⁵Suetonius, Tiberius 75.
- ⁹⁶Claudius politikai pályájának értelmezéséhez csak a legfontosabb műveket emelem ki: Scramuzza, V. M.: *The Emperor Claudius*. London, 1940.; Momigliano, A.: *Claudius, the Emperor and his achievement*. Cambridge, 1961².; Meise, E.: *Untersuchungen zur Geschichte der Julisch-Claudischen Dynastie*. München, 1969.; Martin, R. F.: Les paradoxes de l'empereur Claude. *Revue des Études Latines*, 67. 1989. 149–162. Huzar, E.: Claudius – the erudite Emperor. In Temporini, H. (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. II. 32. 1. Berlin/New York, 1984. 611–650. Levick, B.: *Claudius*. London, 1990.
- ⁹⁷Suetonius, Claudius 2.
- ⁹⁸Suetonius, Claudius 3.
- ⁹⁹Suetonius, Claudius 10. Hasonló álláspontot képviseltek a 19. század végi és 20. század eleji munkák, melyek döntően befolyásolták a Claudiusról kialakult negatív véleményt. Lehmann, K.: *Claudius und Nero und ihre Zeit*. Gotha, 1858.; Schiller, H.: *Geschichte der römischer Kaiserzeit*. I. Gotha, 1883.; Domaszewski, A.: *Geschichte der römischer Kaiserzeit*. II. Leipzig, 1909. Dessau, H.: *Geschichte der römischer Kaiserzeit*. II. Berlin, 1926.
- ¹⁰⁰Ezt az ókori történetírói álláspontot képviseli Momigliano i. m. 9, 134 skk.
- ¹⁰¹Suetonius, Claudius I. 25, 2, Cassius Dio, 61, 29, 7.
- ¹⁰²A felszabadítottakhoz Vö. Duff, A. M.: *Freedmen in the Early Roman Empire*. Cambridge, 1968.; Chantraine, H.: *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser*. Wiesbaden, 1967.; Boulvert, G.: *Esclaves et affranchis imperiaux sous le Haute-Empire Romain*. Napoli, 1970.
- ¹⁰³H. Chantraine: Ausserdienststellung und Altersversorgung kaiserlicher Sklaven und Freigelassener. *Chiron*, 3. 1973. 307–330.
- ¹⁰⁴Chantraine i. m. 313 skk.
- ¹⁰⁵CIL VI. 9019. VIII. 3289, 22654, 12915, 12926, 24747.

- ¹⁰⁶Dessau, H.: *Inscriptiones Latinae Selectae* (ILS) I-III. Berlin, 1955². 1583.
- ¹⁰⁷Suetonius, Claudius 25.
- ¹⁰⁸Tacitus, Annales 11, 26–28. Az összeesküvők névsorát közli: Meise i. m. 155–156.
- ¹⁰⁹Suetonius, Nero 6, 7.
- ¹¹⁰A Iugdunumi felirat szövege: CIL XIII. 1668. Vö. Tacitus, Annales 11, 24.
- ¹¹¹Tacitus, Annales 13, 6.
- ¹¹²Hohl, E.: Lucius domitius Ahenobarbus (Nero). In Wissowa, G. et al. (Hrsg.s): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*. Suppl. III. Stuttgart, 1918. 349 skk.
- ¹¹³Tacitus, Annales 13, 8, 1. *The Cambridge Ancient History*. (CAH) Cambridge, 1928–1939. X. 711–712.
- ¹¹⁴Tacitus, Annales 13, 2.
- ¹¹⁵Uo.
- ¹¹⁶Cassius Dio, 61, 4, 2.
- ¹¹⁷Seneca, De beneficiis. II. 20, 2, levelek 114, 24–25.
- ¹¹⁸Seneca, De clementia I. 4, 3.
- ¹¹⁹Cassius Dio, 63, 13, 2.
- ¹²⁰Suetonius, Nero 35.; Tacitus, Annales 14, 51.

Bilkei Irén

Egy köznemes hölgy végrendelete a 17. századból

Optamus senium, cum venerit, est male ventum. – tartja a latin mondás, vagyis: Vágyódunk az öregségre, de ha már eljött, rossznak tartjuk. Az *öreg* vagy *öregség* nem jogi kifejezés, a hozzá kapcsolódó életkor meghatározhatatlan, de a fogalom sokféleképpen megközelíthető, orvosi, demográfiai, szociológiai stb. szempontokból. Különösen sokat foglalkozott az öregséggel a filozófia és az irodalom.

A történész számára az öregek a hozzájuk kapcsolódó jellemző levéltári forrástípuson, a végrendeleteken keresztül érhetők el. A végrendelet, latinul testamentum, régóta kedvelt tárgya a történeti kutatásoknak, könyvtárnyi irodalma van. Hasonlóan definíciókból is sokat lehetne idézni, két újabbra utalnék: a végrendelet „[...] egyoldalú, visszavonható utolsó rendelkezés”¹ illetve „[...] az élet befejeződésével számot vető személyes irat.”² A végrendelet mint forrástípus feltárja a családi és rokoni kapcsolatokat, a mindennapi tevékenységet, az adott kor anyagi kultúráját, ezen felül még szól az adott társadalom jogszokásairól és értékrendjéről is.

Az írásbeli végrendekezés szokása a 15–16. században terjedt el a jogélet fejlődése miatt. A testamentumok alaki és tartalmi szabályozására már Werbőczy³ is többször utalt, de véglegesen csak az 1715. évi szabályozás rendezte a testálás írásba foglalásának kérdését.⁴

A közép- és kora újkori társadalomban mindenki végrendelezhetett, ha volt személyi tulajdona, ezért viszonylag nagy számban maradtak fenn testamentumok nemesektől, polgároktól, jobbágyoktól és természetesen egyházi emberektől. A középkori városi polgárok végrendeletei jól ismertek Szende Katalin kutatásaiból.⁵ A témánk szempontjából fontos nemesi végrendeletek ezekről csak annyiban különböznek, hogy formailag kevésbé kötöttek.

A mai kor embere számára a végrendekezés oka az idős kor vagy a súlyos betegség. A középkorban időnként testamentumot írtattak hosszabb utazás vagy háborúba indulás előtt is. A legismertebb példa Drágffy János országbíró magyar nyelvű végrendelete, amelyet a mohácsi csata előtt néhány nappal küldött el Budára.⁶ Mindezek mellett a végakarat írásba foglalásának fő motíválója a középkorban is az idős kor és a halál közelségének érzete volt.

A testamentum érvényességének két alapvető követelménye volt: a beszámíthatóság és a tanúk jelenléte. A testálók hangsúlyozták, hogy csak a testük beteg, a lelkük nem, néha irodalmi-filozófiai magasságokba emelkedve foglalkoztak a lét és nemlét kérdéseivel – feltételezhetően nem mindig a saját gondolataikat fogalmazták meg.⁷ A tanúk jelenlétét az egyházjog szabályozta, eszerint végrendeletet tenni legkevesebb három férfi előtt lehetett, de ezek közül legalább egynek papnak kellett lennie. A testálás során nagy szerephez jutottak a papi személyek, rendszerint ők foglalták a végakaratot írásba. A csak nők előtt tett végrendelet nem volt érvényes.⁸ Ha nagy volt a hagyaték, fontos szerep jutott a végrehajtóknak és védnököknek. A testáló igyekezett erre a szerepre minél tekintélyesebb személyeket felkérni. Az alábbiakban még többször fogunk hivatkozni a jelen dolgozatban ismertetendő végrendelettel hasonló korú női testamentum

adataira, amelyet 1528. március 7-én tett Drágffy Anna, Kanizsay Orsolya anyja, aki végrendelete végrehajtóiként Várdai Pál esztergomi érseket, Szalaházi Tamás veszprémi püspököt, Thurzó Elek országbíró és Batthyány Ferenc horvát bánt nevezte meg.⁹

A testáló a végrendeletben tételesen meghatározta, hogy kire mit hagy. Földbirtok a legritkábban fordul elő, az ősiség törvénye, a nemesi jog csak a szerzett ingatlanokról engedte a végrendelkezést. Különösen áll ez a női végrendeletekre, ahol csak ingóságokról van szó.

A hagyaték elosztásakor a végrendelkező a rangjának és vagyoni helyzetének megfelelően a kor morális elvárásainak megfelelően cselekedett. A vagyonból először az egyházi testületek, majd a hozzátartozók és a szolgálók részesültek. Jutott jótékony célokra, a szegényeknek alamizsnára, valamint néha kulturális célokra is. Tanítási költségek és értékes könyvek is fordulnak elő a középkori testamentumokban.¹⁰

A nemesek végrendeletet csak akkor tettek kötelezően hiteles hely előtt, ha abban birtokokról volt csak szó, ha ingóságokról is rendelkeztek, csak néha fordultak hiteles helyhez.¹¹ (Megjegyzendő, hogy a nemesek végrendelkezésénél nem volt kötelezően előírva a latin nyelv használata.) Arra vannak példák, hogy a végrendeletet később hitelesítették vagy átírták, ha az örökösök hiteles oklevéllel akarták bebiztosítani magukat. Egy soproni levéltárban őrzött magyar nyelvű levél tanúsága szerint 1558. november 12-én Csirkési Albani György végrendelet mintát küldött Zeke Györgynek felesége, Pető Piroska testálásához, amit 1559. március 6-án a győri székeskáptalan mint hiteles hely átírt.¹²

A továbbiakban a Kubinyi András által elemzett 16. századi nemesi végrendeletek¹³ sorát szeretnénk gyarapítani egy zalai köznemes hölgy testamentumának ismertetésével. 1529. december 12-én végrendelkezett a zalavári hiteles hely előtt Szántói Bothka Imre özvegye, Szentersébeti Terjék Márta.¹⁴ A hölgy apja és férje révén is Zala megye jómódú köznemesi családjaihoz (bene possessionatus)

kötődött.¹⁵ Szenterzsébeti Terjék László és István, Márta testvérei 1517 és 1519 között bérelték a zalavári apátság jövedelmeit, amivel meglehetősen gazdagságra tettek szert.¹⁶ A Mohács utáni évtizedekben a család különböző birtokügyekben szerepel a hiteles helyi oklevelekben.¹⁷ Vagyoni helyzetüknek megfelelően a 15. század közepétől a 16. század elejéig többször viselték Zala megye alispáni tisztét hasonlóan a Szántói Bothka családhoz.¹⁸

A végrendelet nyolcoldalnyi, könyv alakban összefűzött, latin nyelvű, rosszul olvasható, többször javított fogalmazvány magyar szavakkal. Pecséttel nincs hitelesítve. Formája és tartalma megfelel a hasonló korú női végrendeleteknek. A szakirodalom megállapítása szerint a testamentumok szerkezete az oklevelek szerkezetéhez hasonlóan három fő részre tagolódik, de éppen a nemeseké nem tartják szigorúan a formákat.¹⁹ Márta asszony testamentumának első lapján olvasható a dátum, nem záróformulaként: *in castro Zalawar coram conventu ecclesie*, tehát szabályosan a zalavári konvent hiteles helye előtt történt a testálás. A hölgy hangsúlyozza épelméjűségét – *mente omnia sana* – és testi gyengeségét – *egritudinis decumbens*. Ez utóbbi tényből és özvegyiségéből sem tudjuk meg életkorát, csak következtethetünk 50-es éveire. A hívő középkori ember először a lelkét ajánlja Isten és a Szűzanya figyelmébe, majd testét a zalatárnoki kolostorban rendeli eltemetni. Szokás szerint az első adományt, hat köből búzát is, a tárnoki kolostor kapta.

A jómódú nemesasszony anyagi helyzetének megfelelően meglehetősen gazdag tárgyi hagyatékról rendelkezett. Lányainak, Katalinnak és Annának különböző ruhaneműket, szolgálólányainak pedig gabonaféléket hagyott.

A késő középkori – kora újkori anyagi kultúra fontos alkotói a ruhadarabok, fontosságuk abból is lemérhető, hogy sűrűn jelennek meg a korabeli forrásokban.²⁰ A végrendeletek – nem csak a női – többnyire a ruhanemű felsorolásával kezdődnek. Márta asszony legértékesebb ruhadarabja az lehetett, amiről hangsúlyozza, hogy még a

férjétől kapta nászajándékba, egy suba. Ennek a ruhadarabnak nem is volt latin neve, a latin nyelvű oklevelekben is magyarul fordul elő. Ez a ruhadarab prémmel bélelt köpenyszerű felsőruhát jelentett, mind férfi, mind női viseletként előfordult. Értékét mind a prémbélés, mind a szövetanyag befolyásolta, a nemesség szegényebb és tehetősebb rétege egyaránt viselte. Más végrendeletekből ismert, hogy a subák értéke nagyon különböző lehetett, Kubinyi András adatai szerint 1,5 forinttól 74 forintig is terjedt.²¹ A 16. századi zalai nemesi ingóságjegyzékek mindegyikében szerepel.²² Terjék Márta subája tabitszövetből volt (ez fémszálakkal átszőtt jó minőségű textilt jelent) különböző prémekkel bélelve (*suba dorsina de pellibus variolinis cum thabyth subducta*). Egy ilyen ruhát nem véletlenül hagyott a lányára, valószínűleg mindketten hosszú évekig hordták, mint abban a korban minden értékesebb darabot. Megjegyzendő, hogy a suba a városi polgárság körében is kedvelt viselet volt, sötétebb színekben.²³

A lányoknak, Katalinnak és Annának a testáló úrnői fehérneműket is hagyott, amiket magyarul neveztek meg a végrendeletben. Az *imegkebel* (másként kebelesing) a mai kombinéhoz hasonló alsónemű volt, az *imegwal* a blúznak felelt meg, a *camisia penthelesymeg* pedig (gondoljunk a pendely szóra) tunikaszerű alsóruha volt. Néhány további, a végrendeletben előforduló ruhadarabot érdemes megemlíteni: a szoknyát díszítő szalag félig magyarul, félig latinul van megnevezve *unum segmentum zoknyara valoth*. Szerepel egy pár cipő (*par calcamenti*), egy fémdíszítésű öv (*tabyth maycz*) és egy kötény (*elew-kethe*) is a lányok örökségében. A *clarisolwaso* kegytárgy, gyöngyös olvasót jelent.

A hagyatékban különböző ágyneműk is szerepelnek. A *pulvinar derekal vocatum* valószínűleg szalmazsák volt, a *cervigalia vulgo fej/jalth* és a *cussina* pedig párna, ez utóbbiból négyet kapott Katalin és Anna. A lepedők (*linteamina*) finomabb (*de subtilissima tela*) vagy durvább (*de grossa tela*) anyagból készültek.²⁴

Márta asszony a szokás szerint szolgálóinak is hagyott anyagi

javakat, állatokat és gabonát. Margit, Ágota és Katalin teheneket, borjúkat és kenyérgabonát (*frumentum, triticum*) kapott.

Szántói Bothka Imre özvegyének, Szenterzsébeti Terjék Mártának az 1529. december 12-én a zalavári várban tett végrendeletének rövid áttekintése is több tanulsággal szolgált. A testamentum szerkezete megfelel a késő középkori – kora újkori többi nemesi és polgári végrendeletnek.²⁵

A testáló bemutatkozik, elmondja a testálás indítékát (betegség), lelkét Istennek ajánlja, majd a tárgyalási részben felsorolja a hagyatékot pontokba szedve: *item lego*. A végrendeletet hiteles hely előtt tették, jelen, néhány helyen olvashatatlan hevenyészett fogalmazványt bizonyára később, a halál időpontjában szabályos oklevélformában, pecséttel hitelesítve is kiadták. A fogalmazvány egyébként az első oldalakon még logikus szerkesztésű, de az utolsókon már áttekinthetetlenül válik.

Jogtörténeti vonatkozásai is megfelelnek a szokásosnak: a testáló nő ingóságokról rendelkezik és örökösöket jelöl ki. Végrendeletünk kevés nevet és más helytörténeti vonatkozásokat sem tartalmaz, annál gazdagabb a tárgyi kultúrára vonatkozó művelődéstörténeti adatokban. Nyelvezete a hiteles helyi oklevelekben megszokottan használt hivatalos latin, amelyben magyarul szerepelnek azok a tárgyak, amelyeknek nem volt latin neve. Egyébként ez a korszak a magyar nyelvű írásbeliség elterjedésének ideje.²⁶ A későbbi, 17. századi végrendeletekkel ellentétben, amelyek ritkán említenek ingóságokat, mint már a fentiekben volt róla szó, Terjék Márta ruhaneműkről, állatokról és gabonáról rendelkezett, amelynek a 16. század közepének köznemesi vagyonához szolgáltatott adatokat. Vagyon- és társadalmi helyzete alapján a testáló hölgy a jómódú, hivatalvállaló köznemesiséghez tartozott és *generosa domina* megszólítás illette meg (*nemzetes asszony*).²⁷

Jegyzetek

- ¹Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* Budapest, 2004. 61. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32./
- ²Solymosi László: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In Kovács Ágnes (szerk.): *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára.* Debrecen, 1999. 204.
- ³Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve.* (reprint) Budapest, 1999.
- ⁴Béli Gábor: A magyar jogtörténet az államalapítástól 1848-ig. Pécs, 1995. In Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet 2.* Budapest, 2003. 99–100.
- ⁵Lásd Szende i. m. a teljes régebbi irodalom felsorolásával.
- ⁶Hegedűs Attila–Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink 1541-ig.* Budapest, 1991. 628.
- ⁷Solymosi i. m. 204–205.
- ⁸A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közzéteszi: Solymosi László. Budapest, 1997. 21–22.
- ⁹Bunyitay Vince–Rapaics Raimund–Karácsonyi János (szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I. 1520–1529.* Budapest, 1902. 366–367.
- ¹⁰Solymosi i. m. 206–207.
- ¹¹Kubinyi András: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. *Soproni Szemle*, 53. 1999. 4. sz. 331.
- ¹²Dominkovits Péter: *XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából.* Sopron, 1996. 23–26.
- ¹³Lásd Kubinyi i.m.; Kubinyi András: Egy későközépkori főrangú hölgy végrendelezésének tanulságai. *Történelmi Szemle*, 39. 1997. 401–410.

- ¹⁴Zala Megyei Levéltár XII. 1. A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltára. Fasc. 19. nr. 1027.
- ¹⁵Szatlóczi Gábor: Zala megye genealógiai és archontológiai adattára XIII–XVI. század. CD-ROM. Budapest, 2004.
- ¹⁶Füßy Tamás: *A zalavári apátság története. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története.* VII. Budapest, 1902. 111.
- ¹⁷Bilkei Irén: *A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái I. 1527–1541.* Zalaegerszeg, 1999. /Zalai Gyűjtemény 47./; *A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái II. 1542–1544.* Zalaegerszeg, 2002. /Zalai Gyűjtemény 54./
- ¹⁸Molnár András (szerk.): *Zala megye archontológiája 1138–2000.* Zalaegerszeg, 2000. Névtár. /Zalai Gyűjtemény 50./
- ¹⁹Horváth József–Dominkovits Péter: *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek.* Sopron, 2001. XXVII–XXXIII.
- ²⁰Bilkei Irén: A zalai köznemesség tárgyi kultúrája, életmódja a 16. századi hiteleshelyi oklevelek alapján. *Levéltári Szemle*, 52. 2002. 1. sz. 10–22.
- ²¹Kubinyi 1999. 337–338.
- ²²Bilkei 2002. 14–15.
- ²³Szende Katalin: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő középkorban. *Aetas*, 1990. 3. sz. 69–123.
- ²⁴Bilkei 2002. 14–15.
- ²⁵Horváth József: A 17. századi Sopron megyei végrendeletekről. In Horváth–Dominkovits i. m. XXVII–LXVII.
- ²⁶Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Budapest, 1984.
- ²⁷Bilkei Irén: Nemesasszonyok a 16. századi Zalában. Mózer Ibolya (szerk.): *Női sorsok a történelemben.* Szombathely, 2002. 119–132. /Partes Populorum Minores Alienigenae 7./

Polgár Marianna

„Sokra tanít az üdő, az hova eszünk
mastan nem ér”*

Életlehetőségek történeti példái és tanulságai a
17–18. századi Magyarországon

A barokk korszak egyik alapvető élménye az idő, a mulandóság érzékelése, érzékeltetése.

A 17. század első felének magyar szellemi életében meghatározó szerepet játszó személyisége, Pázmány Péter prédikációinak egyikében írja: „Azért sűrűb és világosb hasonlatosságokkal nem adhatta a Sz. Lélek, életünknek és javainknak mulandó hiúságát, mint mikor azt mondotta: hogy a mi világi életünk és minden állapotunk olyan, mint a kevés ideig tartó pára; mely hamar elenyészik: olyan, mint a kemeceze füsti; mely késedelem nélkül eloszol: olyan mint a tajték, mely egy szelecskétül elszaggattatik: olyan, mint a szél: mely menten megyen és vissza nem tér: olyan mint a virág; mely hamar meghervad és szárad: olyan, mint az árnyék; mely ha délig tart, nő, dellyest

*Zrínyi Miklós: Ajánlás és előszó a prózai művekhez Az olvasónak. In Kovács Sándor Iván (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. II. Budapest, 2000. 17.

apad és azon állapotban soha nem marad: olyan, mint az álom, mely csak rövid hiúság.”¹

Pázmány korának másik kiemelkedő személyisége Zrínyi Miklós hasonlóan vélekedik és elmélkedik az élet értelméről: „Bizonyára ha elmélkedünk életünk folyásának határán, egyfelől mondhatjuk, hogy nem panaszkodhatunk az időnek rövidségén, holott ez időt, kiben vagyunk, számlálhatatlan módon jó cselekedetekre szabhatjuk, mert az emberi társaságnak esendességére sok dologban hasznosan fáradozhatunk [...] viszont ha mélyebben vizsgáljuk ezt az időt, akit minnyájan drágának ismérünk, de kevesen hasznossan alkalmaztatjuk, panaszképpen mondhatjuk ugyan: *vita brevis, ars longa, occacio praeceps* (az élet rövid, a mesterség hosszú, az alkalom elillan)” – írta 1652-ben.²

Philippe Ariés nálunk is sokszor idézett és bírált munkájában³ az idősebb korra vonatkozóan kifejti, hogy az életben maradás esélye a gyermekeknél megnőtt, de az öregkort megérők száma is növekedett. Az emberek a 18. századtól tovább éltek, mint az előző korszakokban. Ezt a megállapítást a történeti statisztika forrásaira is alapozva, azzal magyarázza, hogy Európában megszűntek a nagy járványok, a középkorúak mortalitása is csökkent. Más magyarázatok szerint ehhez a változáshoz az is hozzájárult, hogy javultak a táplálkozási feltételek, szokások, az emberi élet minőségének javulását az orvostudomány és a higiénia fejlődése is nagyobb mértékben segítette.

A 18. századot megelőzően fiatalabban léptek ki az emberek az aktív életből, vonultak vissza. Ariés ezt azzal indokolta, hogy az ötvenéves kor felé közeledve az ember tevékenysége lelassult. Öregnek hatott, akit a fiatalok becsaptak és kinevettek. Ha vagyona volt, elhagyta a várost és birtokára vonult vissza, vagyis nem vett részt ezután az aktív életben, mert nem tudta megőrizni helyzetét. Ebből az a következtetés is levonható, hogy az öregnek (ma még érettnek számító emberek) az aktív társadalomban nem volt helye.

Ha a 18. századot megelőző életfeltételekre gondolunk azt is figyelembe kell vennünk, hogy a közlekedés, az utazás korlátai is hátráltatták az idősebbek aktivitását, hiszen fizikai állóképességük, egészségük ezt már jelentősen megnehezítette, Ariés ezt még a 17. századra is vonatkoztatja. Az öregek tehát nehezen mozogtak, nem tudtak részt venni a társas életben. Ebből talán az a következtetés is levonható, hogy a korábbi visszavonulás az életfeltételek miatt is korábbi volt.

„Ötvenen túl – egy-két kivételtől eltekintve az ember senmiképpen sem számított már a társadalmi életben: vagy öreg volt, vagy beteges. Ez még a 17. századra is igaz, de a 18. századra már nem.”⁴

A helyzet a 18. században megváltozik, amit az öregek idejének, korának is mondhatunk. Az emberek arra törekedtek, hogy az eddig szokásos életkoron túl is folytassák aktivitásukat. Ariés a francia történelemből veszi erre a példát. Az „igazi” öregek sorában említi Voltaire-t, Richelieu-t. A változás az öregekkel kapcsolatos vélekedést is átalakította. Eltűntek az előítéletek, a gúnyolódások, az életkor egyfajta tiszteletet követelt, és nem zárta ki az aktív társadalmi életet. Mi állhat a változások hátterében? A tudományok, köztük az orvostudomány fejlődése vagy az életkörülmények javulása? Ariés szerint az orvostudomány fejlődése ugyan vitathatatlanul jelentős a 18. században, de az egyes ember mentalitását mégsem befolyásolta, majd csak a 19. században. Okfejtését azzal a megállapítással zárta, hogy „az öreg ember életkedvének feltámadása megelőzte az orvostudomány fejlődését”.⁵ Szerinte is a 19. századig kellett várni, míg a pontosabb diagnózisok hatékonyabb terápiát tettek lehetővé.

A 18. század általános mentalitás váltását jelzik a kényelmesebb otthonok, az új ízlés, az utazások könnyebbé válása. Az anyagi élet javulása lehetővé tette, hogy az öregedő ember azon a koron túl is folytassa tevékeny életét, amelyben az előző évszázadokban már kénytelen volt lemondani róla. Így alakulhatott ki a tapasztalt ember funkciója,⁶ mely nem a fizikai képességektől, így az életkortól vagy

az öregedéstől függött. Ariés erre vonatkozóan Mouric de Saxe grófot, tábornagyot említi (1696–1759), aki korának egyik legnagyobb hadvezére volt. A 16–17. századi hadvezéreknek még a katona erejével kellett seregeiket irányítaniuk, Saxe tábornagyot viszont nem gátolta köszvénye abban, hogy a Fontenay melletti hadműveletet irányítsa. A 18. század végére nem ritka jelenség az idősek tevékenysége, de népszerűségük és megbecsülésük is nőtt⁷ – summázza véleményét Ariés.

Ariés-hez hasonló következtetésre jutott Arthur E. Imhof nálunk is ismert munkájában.⁸ Az általa vizsgált hesseni, Leimbachban élt Johannes Hooss mint családfő 54 éves korában (1724-ben) vonult vissza birtokának öregek számára fenntartott részébe, az öregházba feleségével. A birtokátadáskor kikötötte, hogy a méhkaptár és a galambdúc az ő tulajdonában és gondozásában maradjon, hogy ne unatkozzék. Vagyis, amikor Johannes Hooss saját erejét lanckadni látta, fiatalabb utódokra bízta a gazdaság gondjait. Ezután is felkereste „kilovagolva a határon” hasonló korú ismerőseit, hogy ügyeiket megtanácskozzák. Imhof le is vonja a következtetést, hogy az öregházban élő idős házaspár nem érezte magát felesleges öreg bútordarabnak.⁹ Vizsgált forrásokban Hooss is úgy nyilatkozott a váltásról, hogy „eljött az illendő ideje a visszavonulásnak”.¹⁰ A megöregedett személy ugyan egy ideig még tartotta tekintélyét, presztízsét, de egyre nőtt a távolság is a fiatalok és az idősebbek között.

Hasonló példát a korabeli magyar történelemből is hozhatunk. Sajátos abból a szempontból, hogy özvegy női családfőről van szó. 1625 szeptemberében elhunyt Batthyányi Ferenc Sopron vármegyei főispán, királyi főlovászmester, Dunán inneni főkapitány. Halála után özvegye Lobkowitz Poppel Éva igazgatta a család Vas vármegyében lévő uradalmait, majd 1629-ben fiával, Batthyányi Ádámmal egyezséget kötött. Eszerint Poppel Éva átadta fiának a rohonci és a németújvári birtokrészeket, kiköltözött a németújvári kastélyból és Werbőczy törvénykönyve (I. rész XLVIII. cím) alapján lakhelyeül

egy másik várat kellett kijelölni.¹¹ A megegyezéskor Poppel Éva életkora körülbelül negyven év lehetett (nem tudjuk pontosan születése idejét). Az udvarát ettől kezdődően Dobrán rendezte be. A dobrai uradalmat Poppel Éva apjától örökölte, a házasságkötése után pedig a Batthyányi uradalom része lett.¹² 1636-ban, az ötvenéves kor felé közeledő Poppel Évával új egyezséget kötött fia, mely szerint: a hét nagy uradalomból három maradt az özvegy irányítása alatt.¹³

A 17–18. század közötti váltás azzal is összefügg, hogy az idősebb kor elérését még az előző századok három nagy veszélye akadályozta. A 16–17. század emberének imái is erről szóltak: „A pestistől, az éhínségtől, a háborútól ments meg uram minket.”¹⁴

A 17. században a hosszú élet titkát nem csupán a háborúk és a járványok elkerülésében látta Bethlen Miklós erdélyi kancellár, hanem a mértékletes életmódban: „Az én Istenemnek testi ajándéki között felette nagynak tartom a mértékletes életet és ezáltal a mai napig tartó jó egészséget és nyers vénséget, [...]”¹⁵

A kortárs Koháry István a mértékletességet főleg az étkezésben hangsúlyozta: „Jól látom, hogy hívság s heábvavalóság kedvezni torunknak, /nincs szüksége sokra, sem friss pánkétomra megéhült gynomnak,/ dőzsölő vendégség, dorbézolás, részegség sokszor megárt annak.”¹⁶

Az életmód szerepe az egészség megőrzésében tehát a korábbi századok embere számára hasonlóan a maihoz jól ismert. Időt álló módon a fentiekben már idézett Bethlen Miklósnál nem summázhatnánk pontosabban, amikor azt írja: „Légy medicus magad magadnak, ha eszed vagyon, az lehetsz.”¹⁷

A népszerűsítő orvosi kézikönyvek megjelenése Magyarországon és Erdélyben Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) nevéhez kötődik. Erdély egyik legnagyobb polihisztora Szenczi Molnár Albert és Apáczai Csere János tanítványa volt. Bázelen szerzett orvosi diplomát, de hazatérve Bethlen Miklós javaslatára a nagyenyedi kollégium fizika és görög nyelv tanára lett. Írói munkásságából kiemelkedik az első

hazai szerzőtől származó orvostudományi munka. Pápai szerint „[...] ügyefogyott szegényeknek készült, kiknek nincs mindenkor a kezek ügyében értelmes orvos”.¹⁸ A *Pax Corporis* 1690-as megjelenését követően a 18. században kilenc kiadást ért meg és kéziratos változatokban is terjedt. Pápai nagyon fontosnak tartotta az egészség megőrzését. „Nagy és fő pontja a bölcsességnek az egészségre mindenkor szorgalmatosan és igen szorosán gondot viselni. Ennek épségben való megtartására három kiváltképpen való eszközök szolgálnak: az elmének tisztasága, a józanság és a testnek gyakorlása. E három, minden nyavalyák ellen való orvosságok közül mégis főbb a tiszta és csendes elme, mert az elmének csendessége és a testnek egészsége egymást segítik, mind pedig ugyan táplálják és tartják. A helyénvaló csendes és vig elme a testet egészségben tartja, azonban pedig a felettébb való harag és a nagy búsulás az egész vért az emberben összesüti, melankóliára változtatja, és az érzékenységeknak fundamentumát az agyvelőben mintegy méreggel fogja bé.”¹⁹

A 17–18. század közötti Magyarország történetében alapvető változás állt be. A török kor után az egyes ember életfeltételei jelentősen javultak. A változások nem csupán a demográfiai növekedéssel, az ország újjáépítésével érzékeltethetőek, hanem az életkor meghosszabbodásával is. A török kor az ország jelentős részében a táj elvadulásával és a magyar népesség nagymértékű pusztulásával járt együtt. A pusztulás azonban nem állandó és egyenletes az ország egészében. Tény, hogy a középkor végi négymilliónyira becsült népesség a következő századokban a háborúk és a járványok miatt megfogyatkozott, ugyanakkor idegen népekkel nagyszámban töltődött fel. A népmozgásoknak köszönhetően a 18. század elején nagyjából a korábbihoz hasonló négymillió lehetett.

Európa más részein sem kedveztek, főleg a 17. században a feltételek a népesség gyarapodásának. Nyugat-Európa kivételével másutt is nagyobb háborús pusztítások és járványok, sorozatos rossz termés, hűvösebbre fordult éghajlat lassította azt. Míg a becslések szerint e

században az európai népességnövekedés 30%, addig a következőben már több mint 50% volt. A magyarországi változások is nagy mértékű javulást mutattak a 18. században, annak ellenére is, hogy a háborúk és a járványok még a század első felében komoly népességpusztulással jártak. A járványok kapcsán a Rákóczi-korban és utána is dühöngő pestisre kell a 18. század elején gondolnunk. A járvány az Oszmán Birodalomban és Lengyelországban már 1707-ben megjelent. Rákóczi már ekkor öröklet rendelt a határra, és határzáratot rendelt el. 1708-ban Temesváron tört ki a járvány, és továbbterjedt Erdély területére, a következő évben már országosnak volt mondható. Kevés volt az orvos, de a baj lényegét, orvoslásának megfelelő módját többnyire ők se ismerték fel, ahogy erre másutt utalok. Az eredményes védekezést nehezítette az is, hogy hiány volt az egészséges ivóvíz, a járvány sújtotta területek elzárását nehezítette a hadakozás. A pestis tömeges terjedését az okozta, hogy rendkívül ragályos volt. A kimutatások adatainak összesítése még ma sem készült el, így nagyságát ma is csak becsülni lehet.²⁰

A járványok közül országosan az évszázad legveszedelmesebb betegsége a pestis volt, két nagyobb hullámban mindkétszer a lakosság 5-10%-át pusztította el. Az 1708-12 között, de Erdélyben még a következő években is dúló pestisnek 400 ezer ember esett áldozatul. A kimutatások adatainak összesítése ma még nem készült el. Becslésünk szerint az 1738-41 közötti újabb járványnak pedig kb. 300 000 fő az embervesztesége. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy mindkettő országos kiterjedésű volt, a 18. század második felében, ha fel is bukkant, sikerült helyileg lokalizálni.²¹

Vas vármegye viszonylag távol esett már a hadakozástól 1710-ben, amikor megjelent itt is a betegség. A megbetegedések száma a leggyorsabban a nyári hónapokban terjedt. A vármegye kb. 630 faluja közül 90-100 a fertőzöttek közé tartozott. 1711 januárjára alig több mint felében szűnt meg a járvány, majd nyárra csupán öt település köré vontak veszteglőhelyeket. Az egészségügyi biztosok kimutatása

szerint megyei viszonylatban Rohoncon követelte a legtöbb áldozatot, a halottak száma itt 2600 fő volt. Rohoncot Szombathely követte 1100 áldozattal. Kőszegen a biztos számadatai szerint 658 volt a fél év alatt pestisben elhaltak száma.²² A megelőző járványügyi intézkedések között szerepelt az elkülönítés, a fertőtlenítés, a pontos regisztrálás. A házakat fenyőmaggal, borókával füstölték, fertőtlenítették. 1710 júniusában Szombathely város tanácsa 12 Ft büntetés terhe mellett megtiltotta, hogy a városlakók a környék fertőzött helységeibe menjenek. A pestis megjelenésekor a doktorok mellé fürdőslégenyeket és borbélyokat rendeltek. Szentmártonban pestiskórházat állítottak fel úgy, hogy három lakóházat jelöltek ki erre a célra. Július közepén Kőszeg a Soproni orvoshoz fordult segítségért. Elkülönítésre pincét jelöltek ki a városon kívül. A helyi adatokat összesítve elmondható, hogy a Rákóczi-szabadságharc vége felé alig egy év alatt 20 000 emberéletet követelt a járvány. Szombathelyen a városlakók fele esett áldozatul.²³

Sok asszony halt meg gerekszülésben, nagy volt a létbizonytalanság, a gyermekhalandóság, sok férfi esett el a harcokban. Magyarországon e században nem szűkölködött háborúban. A főurak ezért arra törekedtek, hogy jól védhető várakban vagy várkastélyokban lakjanak. Hasonlóan védelemre törekedtek a városok és falvak lakói vagy a vidéki nemesek udvarházaikban.

„Az nyavalya funttal jön és lattal megyen el.”²⁴

A kor nagy betegségeivel, a pestissel, a himlővel szemben a vagyonos arisztokraták ugyanolyan tehetetlenül álltak szemben, mint a zsellérkunyhók lakói. A nagy járványok ellen sem a tudós doktorok, sem a javasasszonyok nem sokat tehettek. A 17. században keveset tudtak a betegségek okairól, így a tudomány és a tapasztalat mellett gyakran fordultak a babonához is. Például a pestissel kapcsolatban elterjedt vélemény volt, hogy a rossz levegő okozza. Még a 18. század elején Rákóczi Ferenc tábori orvosa, Moller Károly Ottó tudományos

értekezésében azt írta a pestisről, hogy „[...] a legjobb orvossága az imádság és az őszinte Bűnbánat”.

Pápai Páriz Ferenc ugyancsak kevésbé hatékony módszert javasolt: „Úgy kell magunkat a dögtől (pestistől) óvnunk, hogy Isten és felebarátunk ellen ne vétsünk. A dögnek uralkodása lévén megtisztítására nintsen hathatósabb eszköz a tűznél. Azért nem ártana, a várakban, a kerített városokban, palotáknak s udvaroknak közepén mindennap reggel s este aprón vagdalt aszszú rakás fákat meggyújtani, mindenütt ahová több ember gyülekezik, úgymint templomban, házban. Erre legjobb az aszszú körösfa, bikfa, fenyőfa. A lakóházban füstöltetni főképpen: aszszú ürömmel, zsályával, rozmarinnal, lavendulával.”²⁵

A pestis elleni védekezés korabeli összefoglalásai közül kiemelhetjük a Vay Ádám feleségének 1719-ben írt Herbáriumot. Összefoglalja azokat a szükséges intézkedéseket, amelyeket *Pestis ellen valló orvosságok regulái* cím alatt tett közzé:

„1. A pestisnek közelitéét halván, azonnal mennél hamarabb távolabb menedékhelyre kell menni, és onnan sok üdő mulva a pestisnek meg szünése utána kell vissza menni.

2. A pestises emberekkel lévő társalkodást tellyességgel el kell kerülni, azért sem level, sem akármely dolog, és személy béli közösülést, nem kell tenni hirtelen avagy füstelés nélkül, azt bizonyítja hetruriának fő hertzege, ki egész tartományát pestis ellen megtartotta, mikor körös környül nagj mértékben egész olasz országban uralkodnék a pestis, ezért mind a templomban, mind a pestises háznál lévő tartományokban megjelentette, hogy a pestises emberekkel való társalkodást el kell hagjni.

3. Ha ki fel kell reggel, mivel addig házából ki ne mennyen, míg a következő orvosságokkal, avagy azok közül tsak egyik-ke is nem él.”²⁶

Bethlen Kata önéletírásában jegyezte fel milyen módon jelentkezett családjában és mennyire nem tudott tenni ellene: „Ez hazában

az 1719. esztendőben a pestis nagymértékben uralkodván [...] az én uramat pünkösöd előtt egy héttel a hideg erősen kileli, s naponként rosszabbul is kezd lenni [...] De én afféle dolgokhoz akkor nem tudván, meg sem gondoltam, hogy pestis legyen. Volt Meggyesen egy híres borbély, ki belső kúrával is szokott orvosolni, én ezt elhoztam, ki is pestisnek lenni mindjárt felismerte, de senkinek akkor semmit nem szólván felőle, nagy szaporán elébb állott onnét.”²⁷ Bethlen Kata férjéről van szó, aki fiatalon lett a pestis áldozata. „Holt meg élének huszonkettedik esztendejében. Én (Bethlen Kata) pedig maradtam özvegyiségre.”²⁸

A himlő elleni védőoltás is a 18. század találmánya. Bethlen Miklós erdélyi kancellár ugyanolyan tehetetlen volt a családját pusztító himlőjárvánnyal szemben, mint jobbágjai. E századok másik veszedelmes betegsége a himlő volt. Terjedése nem kötődött járványos időszakhoz. Ez a betegség a társadalom felsőbb rétegeiben is több áldozatot szedett. Nem kímélte az uralkodócsalád tagjait sem. Himlőben halt meg I. József császár és magyar király 1711-ben, Mária Terézia két gyermeke és II. József két felesége is. Ezért is pártolta a 18. század második felében Mária Terézia a himlőoltás Angliából terjedő változatát, és engedte családjá több tagját is beoltani. Példáját az arisztokrácia egy része is követte.²⁹

1711-ben írta Bethlen Miklós Bécsből: „Azért tartotta meg az Isten csudálatosan az én életemet ennyi veszedelemben mind ez mai napig, elmémet, erőmet, egészségemet mindeneknek s magamnak csudájára, mert dicsekedem az Istenben, semmibe sem érzem alább magamot, mint [...] hét esztendővel, hanem csak az ujjaim akarnak megköszvényesülni, hogy nehezen irhatok, mint azelőtt, [...]”³⁰ A levél megírásakor Bethlen Miklós 69 éves volt, és még öt évet élt.

Bár egy egész világ választotta el az írástudatlan jobbágyokat a latin könyveket forgató főúrtól, mégis számos hiedelemben osztoztak. Kemény János erdélyi fejedelem például nem kételkedett abban, hogy egy ember házában néhány esztendeig egy ördög lakott.³¹ A kor

felfogásához tartozott, hogy a betegségeket ártó szellemek okozzák, melyek az ember egészségére törnek, testét megrontják, bajt, szenvedést hoznak rá. Istenre, a szentekre való hivatkozással azonban a gonosz szellemeket távozásra lehet bírni. (A 17. századból ránk maradt a gyöngyösi ferences kolostor könyvtárában egy ördögűző könyvecske, mely különféle áldásszövegeket ajánl, amik a gonosz szellemek távoltartására szolgálnak.) Ezt a gyakorlatot a protestantizmus többé-kevésbé visszaszorította.³² A 17. századi Magyarországon mindenki meg volt győződve az amulettek csodatévő erejéről. Kemény János egy lengyel főúrtól hiúzkörmöt kapott ajándékba, azért is tartotta fontosnak lejegyezni, mert szerinte a hiúzkörömben „orvosságos erő van”.³³

A 17. század e szempontból is érdekes munkája Kecskeméti Péter ötvös könyve. 1644-ben az orvosságos kövekről, talizmánokról, amulettekről részletesen írta le a kövek gyógyító erejét.³⁴ Például: a smaragd jó mérgezés ellen, de a kopaszodás ellen is biztos szer. A parasztoknak ugyan drága ritkaságokra nem tellett, de az amulettek védelméről nem mondtak le. Farkasfogat, régi pénzeket hordtak, s hittek abban, hogy ezek megvédik őket a rontások és a betegségek ellen. A 17. században a pestis-szentek is megjelentek. Szent Fábián, Rókus, Rozália tisztelete a jezsuitáknak köszönhetően terjedt el.³⁵

Az életkor meghosszabbításának, az egészség megőrzésének fontos eszköze volt a higiénia. Korunkból visszatekintve a 17. századi higiéniaira igen rossz fényt vetnek Bethlen Miklós erdélyi kancellár önéletrajzában írt sorai: „Ritkán feredtem, kivált hideg vízben. Lábo-mat két hétben, néha minden héten mosattam. Számat reggel, ebéd és vacsora után mindenkor, és gyengén a szememet is hideg vízzel mostam, kezemet is gyakran, de az orcámat ha csak valami por, sár vagy valami gaz nem érte, sohase mostam, hanem a borbély hetenkint, mikor rabságomig a szakállamat elberetválta. A fejemet talán huszonöt esztendeje van, hogy meg nem mosták.”³⁶ Bethlen példája

nem általánosítható, Bethlen irtózott a víztől, mert 17 éves korában majdnem belefutott egy patakba.

A főurak kastélyaiban már ebben a században sem ritka a fürdőszoba és a fürdőkád. Apor Péter erdélyi főúr *Metamorphosis Transylvaniae* című művében a 18. század elejéről a főrangúak utazásairól szólva azt írta, hogy az inasok nyakában volt az úr mosdócsészéje az arctörölővel, fésűvel együtt.³⁷ Rettegi György pedig, aki 1730 körül Kolozsvárott inaskodott, amiatt méltatlankodott, hogy az uraknak minden héten kellett fürdőt készítenie.³⁸

A parasztok tisztálkodásáról keveset tudunk.

A higiénia mellett a betegségek gyógyításában is fontos szerepe volt a fürdőknek. A magyarországi fürdőhelyek némelyike már a középkor végétől vonzotta a vendégeket, akik főleg főnemesekből és kíséreiük közül kerültek ki. A legdivatosabb a Körnőcbánya szabad királyi város birtokában levő Stubnya lehetett. A fürdőhely neve a 17. századi politikai mozgalmak történetéből is jól ismert, hiszen a Wesselényi-mozgalom kiindulópontja is volt.³⁹ Híres volt a Pálffy család tulajdonában levő Bajmóc és Pöstyén, melyet később a Thurzó, majd a Forgách család birtokolt.⁴⁰ Az első magyar nyelvű fürdőhely ismertetés a soproni orvos, Scholtz Jeremiás munkája városának fürdőjéről, Balfról: *A soproni birodalomban levő Bálffi Feredő mértékletes állapotja, természetének, munkálkodó erejének és használhatóságának magyarázó megírása* címmel 1631-ben Csepregen jelent meg.⁴¹ A Batthyányi család birtokolta a Dunántúl másik ismert fürdőjét, Tarcsát. A tarcsai fürdőt először Mühlberger: *Scaturigo Salutis* című, 1621-ben könyve említette.⁴² A fürdő vizének gyógyító erejéről gyakran kértek tanácsot Batthyányiné Poppel Évától. Pethő Gáspár, Vas megyei nemes ivókúrája miatt fordult hozzá. 1622-ben írta: „[. . .] az giomrom penigh semy nemü etelth nem akar be uenny, az Sauanio uizet sem tudom immar mi modon köllessek innom.”⁴³

A következő század második felében Faludi Ferenc versben örökítette meg a tarcsai gyógyvíz jótékony hatását:

„Öregek és aprók gyűljenek számasan
Mégfizetem százszor .
Akár vizeimmel feredve mosodjál”.

A *Tartsai Savanyó Vizrul* című versének végén tett egy megjegyzést: „Irtam ott a kutnál azon 1775. esztendő Sz. István király napján.”⁴⁴

A források gyógyító erejében az erdélyiek is bíztak. Helcer Félix nagyváradi szerzetes, premontrei kanonok 1716-ban hozatta rendbe a középkor vége óta gyógyerejéről híres, de a török háborúk alatt tönkrement Szent Márton bánya környékét, mely később róla kapta a Félix fürdő nevet. A rendszeresen odajáró hívek a fürdőt kegyhelynek is tekintették.⁴⁵

Bethlen Kata is beszámolt arról, hogy betegségét iniként gyógyította valamelyik divatos fürdőhelyen. „[. . .] súlyos nyavalyámat az Úr Isten megenyhítvén, Pünkösd után savanyú vízre mentem [. . .], melyet is az Isten megszentelvén, énnékem használt.”⁴⁶

A 18. század elejétől megnőtt a magyarországi gyógy- és ásványvizekkel foglalkozó írások száma. Ez a természettudományos érdeklődés fokozódásával is összefüggött. Egyes magyarországi fürdők hanyatlása később nem a nyugat-európai fürdőellenességgel kapcsolható össze, hanem a hazai politikai és katonai helyzettel. Stubnya korábbi jelentőségének csökkenése Wesselényi Ferenc nádor halála (1667) és a mozgalom felszámolása (1670) után következett be. A főúri társaság szétesett, ezen túl a területet érintették Thököly harcai és a kuruc mozgalom. Hasonló erdélyi példa, hogy Apafi Mihály fejedelem uralkodása alatt rendszeresen kúrálta magát Bornemissza Anna birtokán, Algyógyon. Itt a fürdőélet hanyatlásához a fejedelemség és az udvar megszűnése nagyban hozzájárult.⁴⁷

A fürdőkhöz hozzátartozott az emberi szervezet megújításának más módja is. „Munkák gyakorlási, ide s tova mozgás, Hasmenéssel együtt veríték, izzadás. Gyakran megferedés, doktori purgálás, Ezekkel lesz testnek tavasszal újulás.” – írta a salernói *Regimen sanitatis*

első magyar fordítója, Felvinczi György 1694-ben. Bethlen Miklós önéletírása tanúsága szerint fiatalabb és idősebb korában is kúrálta magát. Azt írta: „[...] a majális purgációval én is minden szükség nélkül bolondoskodtam.”⁴⁸ Idősebb korban már gyógyíttatta magát ilyen módon: „[...] egyszer forró hidegben vágattam eret s vettem purgációt, azután sós káposzta volt a kúra.”⁴⁹

A fürdők gyógyító hatása mellett azok állapotára a hazaiak nem, de a hozzánk látogató külföldiek gyakran panaszkodtak. Közéjük tartozott a firenzei Dominico Sestini, aki 1780-ban naplójában a budai fürdőről feljegyezte: „Miután tegnap kérdezősködtem és megtudtam hol van az a hely, ahol a megmaradt budai fürdők fekszenek, ma reggel korán fürödni indultam, annál inkább, mivel Konstantinápolyban és Törökország más részein hozzászóltam az egészség és a test tisztántartására annyira szükséges török fürdők használatához. Ezek a fürdők a város szélén helyezkednek el, a Gellérthegy közelében. Öt fürdő van, török épületek, azaz abban az időben készültek, amikor a törökök voltak Buda urai. Kettőt láttam belőlük, köztük azt, amelyiket Rácnak mondanak.

A víz mindezekben a fürdőkben hévíz, a Gellértnek nevezett hegyből fakad és vasas, vagy vastartalmú, de nem annyira meleg; egyébként ivásra alkalmas, noha egy kissé undorító, olyan, mint a bűdös kemény tojás, üledéket hagy maga után, mely a kénből, mint alkotórészből származik. Az a kényelem, mely megvan a török fürdőkben, itt nem le lehet fel, igazából a fürdő egy medencére korlátozódik, melyben úgy lehet fürödni, ahogy tetszik; ám ha nem hoz magával valaki köpenyt, egy kendőcskét használhat, s ha nincs neki más ebben megtörölközhet. Valójában egy becsmérlő könyvet lehetne írni az annyira rosszul fenntartott fürdőkről. Hol vannak az öltözők, a hideg vizes fürdők, a langyos vizű fürdők, a meleg vizes fürdők, az illemhelyek? Ki ezeket a dolgokat meg akarja találni és ily módon fürödni a test tisztaságában az mennyen Törökországba.”⁵⁰

A fordulatot az életkor meghosszabodásában a felvilágosodás és

a felvilágosult abszolutizmus uralkodói szemlélete hozta. Az uralkodók a birodalom gyarapodása mellett az alattvalók testi egészségének ügyét is szem előtt tartották. Az intézkedések a felvilágosodás természet tiszteletét is mutatták. Az uralkodói döntéseket a bécsi udvarban Mária Terézia korában a befolyásos tanácsos, a holland Gottfried van Swieten orvos kezdeményezte. Az uralkodónő 1769-ben rendelte el a nagyszombati egyetemen orvoskar létesítését. A következő évben meg is indult az oktatás. Néhány évvel korábban sor került királyi rendelettel a vármegyei orvosok működésének rendszeresítésére. Mária Terézia van Swieten javaslatára 1762. decemberi rendeletében előírta a Habsburg Birodalom ásványvizeinek vizsgálatát, és szorgalmazta kereskedelmi forgalmuk növelését. A Helytartótanács kiegészítette a rendeletet azzal, hogy kötelezte a megyei orvosokat a területükön levő gyógyvizek elemzésére.

1772-ben Heinrich Johann Crantz királyi megbízással számba vette a birodalom egészségügyi szempontból fontos forrásait. Munkája 1777-ben Bécsben *Gesundbrunnen der Oesterreichischen Monarchie* címmel jelent meg. Könyvének anyagából hamarosan magyarországi változat is készült, amit a horvátországi Varasd vármegyei orvosa készített el, és adott ki Nagyváradban 1783-ban *A magyarországi orvosvizekről és a betegségek és a betegségekben azokkal való élés szabott módjáról a szegények kedvéért* címmel.⁵¹

II. József 1785 és 1790 között számos egészségügyi és fürdőikkel kapcsolatos rendeletet adott ki. Uralkodása idején a Habsburg Birodalomban központi ügyé váltak a fürdők, a gyógyforrások és az ásványvíz-kereskedelem, fejlődésüket II. József igyekezett központiilag előmozdítani.⁵² A felvilágosult abszolutizmus időszakában a korszerűbb államnak egészségesebb, jobb szinten élő, munkaképesebb emberekre volt szüksége, védelemre a járványok pusztítása ellen, az egészségügy hatékonyabbá tételére, szélesebb körű kiépítésére.⁵³

Az egyetemi orvoskar létrehozásával több lett, de még mindig nem elegendő a képzett orvosok száma. A megyék számára uralko-

dói leirat tette kötelezővé 1752-től a „főorvos physicus” alkalmazását. A Helytartótanács 1766-ban összeíratta az országban működő orvosokat, bábákat, sebészeket. Vas vármegyének már a 17. század óta volt állandó főorvosa, de Somogyban például csak 1767-ben lett állandó főorvos. Szabályok írták elő teendőiket.⁵⁴ A reformokat megelőzően a változtatások szükségességét a magyarországi orvosok is javasolták. Emlékirataikban jellemezték az ország egészségügyi viszonyait is. Közülük Perliczi János Dániel, Nógrád megye főorvosa a következőket írta: „[...] a közegészségügy gondozására éghajlatunkat, nyelvünket, életmódunkat nem ismerő idegen orvosokra szorulunk, akik csak sok igen gyászos eredményű experimentálás után tanulják meg, amire itten szükség van. A legközelebbi járványok megmutatták, hogy még az idegenekkel együtt is kevés az orvos, a sebész és sem a megyék, sem a városok nincsenek kellően ellátva. Szükségből teljesen képzetlen vagy jobb esetben az iskolából alig kikerülő kezdőkre kell nagy területek gondozását bízni. A vásári oculisták, chirurgesok korlátozás nélkül űznek orvosi gyakorlatot és büntetlenül űznek orvosi gyakorlatot és büntetlenül okoznak helyrehozhatatlan kárt az emberi életben.”⁵⁵

A felvilágosodás korában vált a természet gyógyító erővé is. Szokás az újkori Európa természetkultuszát túlzó módon Rousseau nevéhez kötni, aki kétségtelenül hozzájárult a természetfelfogás korabeli átalakulásához.

A természet és a vallási felfogás összekapcsolódásának példája jól érzékelhető Dessewfy József gróf bártfafürdői levélgyűjteményében: „Szébb és jobb helyet lehetett volna találni az egek ura számára ezen gyógyító völgy teremtményének hálával vegyes forró magasztalására. De fenséges buzgóságot gerjeszt az erdők titokzatos szürkülete, ájtatosság s imádságra hevült szívekben.”⁵⁶

Az egészségre vágyó emberek sok forrásnak tulajdonítottak gyógyító erőt, de még a 18. században, a magyarországi búcsújárás vi-

rágkorában sem lett mindegyikből kegyhely is egyben. Több példa is utal a fürdőbe járás és a búcsújárás párhuzamára.

Hány éves kortól számított valaki öregnek? Általános megállapítás lehet, hogy pontosan nem tudjuk meghatározni, de jóval korábban, mint ma.

Az átlagéletkor a 17. században alacsonyabb volt, mint a 18-ban. Megbízható adataink hiányoznak azonban a becslésekhez is. Ennek némileg ellentmond Bethlen Miklós pontos tájékoztatása familiájának életkori adatairól: „Szüleatyám, Bethlen János emberkorban halt meg. Az öcsém, Bethlen Pál negyven, Sámuel öcsém negyvennégy, a fiam Mihály harmincharmadik esztendőben halt meg. Bethlen Mihály harmincnyolc, annak atyja György negyvenhárom, annak atyja ugyan György negyvenhét, Bethlen Ferenc nem régen harmincnyolc, az atyja, Gergely ötvenhat, annak atyja, Ferenc ötvenkettő, Bethlen Farkas, a László atyja negyven, Bethlen Elek ötvenhárom esztendőkorokban haltak meg.”⁵⁷

A nemesek alsóbb rétegei és a parasztok kevéssé voltak pontosan tisztában életkorukkal. A szóbeliségnek még a 18. századi társadalomban meghatározó a szerepe. A 17. század végén Angliában még a lakosság 60-70%-a élt írásbeliség nélkül. Nagyjából hasonló a helyzet Franciaországban is. Jelentős mértékben megfordultak az arányok a 18. század végére, bár az egyes területek között a változás nagy eltérést mutat. Mégis szembetűnő a változás. Hinni kezdtek a hosszabb földi életben. Ez azzal is együtt járt, hogy mind a parasztok, mind a szélesebb nemesi rétegek között nagy tekintélye volt az öregek emlékezetének. A maihoz viszonyított alacsonyabb átlagéletkort valószínűsíti az európai történeti demográfiai kutatás is. Aki a hetven évet vagy annál többet megélt, vén embernek érezte magát.⁵⁸ A hazai kutatás elsősorban peres iratokból hoz arra példákat, hogy a tanúvallomásokban szereplők egy-egy esetről annak ellenére tudnak, hogy „[...] öregségükre nézvést az emberek között ritkán fordulnak meg”⁵⁹

A korabeli források közül a jegyzőkönyvekben gyakran fordul elő, hogy tanúk magukat 100-110 évesnek vallják. Az érdekesség az, hogy más jellegű anyagokban is találkozunk hasonló esetekkel. A Magyarországon működő misszionáriusok feljegyezték, hogy kit hány éves korban térítettek vissza illetve át a katolikus hitre. A magasabb életkor a térítő munka hatékonyságát is kiemelte, ha az új hívek évszázados „tévelygés” után fordítottak hátat a protestantizmusnak.

Hermányi Dienes József nagyenyedi pap, népszerű prédikátor jegyezte le egy, a fentieket példázó esetet, ami éppen Pápai Páriz Ferencsel történt: „Egy tövisi orcátlan barát béalkalmatlankoda a tisztos vén Pápai Ferenc professzorhoz, s több illetlen beszédei közt monda:

– Térjen meg kegyelmed, Pápai uram, mert már kelmednek a fél lába a koporsóba vagyon.

Megköhögé magát, s az övét is feljebb vonogatá hasán szokása szerént a vén Pápai, s mondá:

– Úgy vagyon, hogy a fél lábom a koporsóba vagyon, az eszem is immár a száramba szállott, s én bizony már meg nem tudnám tanulni azt a kegyelmetek cikornyás vallását.

Mellyel bédugá száját a fejr barátoknak, akinek nemhogy tele volt volna ésszel a szára, sőt talán szárba sem indult vala.”⁶⁰

A példák arra utalnak, hogy Magyarországon többen tartották magukat száz évesnél idősebbnek, és ezt a környezetük is így gondolta róluk.⁶¹ A gyors öregedést sarkallta, hogy ebben a társadalomban, amely még jórészt szóbeliségben élt, annál nagyobb tekintélye lehetett valakinek, minél öregebb volt, akad azonban példa az ellenkezőjére: „Öreg kora és nagyszámú esztendeje, valamint emlékezete gyengesége miatt gyakran változtatja a véleményét.” – írták egy jegyzőkönyvben 1748-ban, megjegyezve azt is, hogy a tanú emiatt megbízhatatlan.⁶²

A mai kor szokásával ellentétben nem fiatalították, hanem inkább öregítették magukat. A 18. század második felétől, az írásbe-

liség szélesebb körű térhódításával a szóbeliség hitele is megingott. Tegyük hozzá, hogy a születési és halálozási anyakönyvek rendszeres, folyamatos vezetése ugyancsak pontosabbá tette az átlagéletkor megállapítását.

Mekkora volt az átlag életkor? Milyen típusú háztartásokban, családban éltek az idősek ezekben a századokban? Mi a jellemző Magyarországon – például az idős emberekről való gondoskodásban összehasonlítva az európaival? A török háborúk és a hódoltság időszaka jelentős emberveszteséggel járt. A Rákóczi-kor utáni évtizedekben a viszonylag békés viszonyok és a járványok visszaszorulása (az utolsó nagy pestisjárvány 1738–41) is elősegítette a gyors népesedőnövekedést. Az első magyarországi népszámlálás igazolta is ezt. A várható élettartamra vonatkozó vizsgálatok szerint a javulás nem a változással arányos és függ össze egyértelműen. A nemek szerint különbség van, a nők várható élettartama alacsonyabbra becsülhető a férfiakénál. Európa nyugati felén az átlagos életkor 25 év körül mozgott. A 18. század ezt – főleg persze a jobb módú rétegeknél – nagyjából 10 évvel toldotta meg. Ebből az is következtethető, hogy a kisebb gyermekhalandóság és a hosszabb élet reménye miatt érdemes volt több időt tölteni a felnőtt korra való alaposabb felkészülésre.⁶³

Az általános megállapítás az lehet, hogy egyre többen éltek meg a maihoz hasonló idősebb kort és általában családjuk körében éltek. Családfőnek a legidősebb férfi számított, néha az özvegyasszony anyja. Nem ritka az sem, hogy az idősek külön háztartásban, nemeseknél udvartartásban éltek. Erre vonatkozó példa egy főúri családból. Festetics Kristóf, a Hétszemélyes Tábla bírója, jelentős dunántúli nagybirtokos 1696-ban a Sopron megyei Ságón született. Érdemes talán megjegyezni, hogy édesapja 57 éves volt a születésekor. Egészen az apa haláláig, a fia vele lakott. Festetics Pál 1720. február 23-án kelt végrendeletében így fogalmaz:

„Kristóf fiam mindez napig velem tűr, vénségemben ő lévén pálcám, kihez támaszkodhatom s hiszem ez után is, míg Isten engem

életben tart, nem hagy el gyámolatlan, erőtlén voltomban, engedelmességgel leszen, valamint jó fiú szokott atyjához lenni. Én atyai szeretetemet hozzá tartom; kívánom, Istennek sok szép áldási maradványok rajta, éljen Istennek dicséretére, királyunk dicsőségére s édes hazájának igazán való szolgálatára.”⁶⁴

Kristóf idős korában Keszthelyen élt, gyermekei közül egyik sem lakott vele. A törődést mégis jól példázza elsőszülött fia aggódó levele Bécsből 1767-ben. Az úrbérrendezés időszakában a paraszti elégedetlenség miatt attól kellett tartani, hogy zavargások törnek ki. Pál azt írta Bécsből apjának, hogy hívja haza fiát, Lajost Somogyból Keszthelyre, magát pedig fegyveresekkel őriztesse és sok parasztot egyszerre a szobájába ne engedjen.⁶⁵ Végrendeletében ő is kiemelte, hogy családjára mindenkor számíthatott. Legidősebb fiáról, Pálról azt írta: „[...] engem megbecsült és jó magaviselete sok keserűségen vigasztalásomra volt. Reménységem nagy, hogy vénségemnek tovább is támaszkodó pálcája leszen és kérem is Isten ő Szent felségét, tegye hosszú életűvé és tartsa meg maga jóságában, s mind ezen, mind a más világon áldja meg.”⁶⁶

Más apa-fiú viszonyról tájékoztat a végrendelet másik fiával kapcsolatban: „Hogy pedig Lajos fiamnak több jószágot nem concreválhattam, okát önön magában feltalálja, ha meggondolja, mennyit kértem és intettem, hogy kemény és hirtelen természetét letévén szelidségre adja magát, emberbecsülő és tisztelő légyen, az öregebbekkel ujat ne vonjon.”⁶⁷

Csupán jelezni lehet, hogy a nagy különbségek ellenére határozott együttmozgás figyelhető meg Európa különböző régiói között a kora újkor nehéz évszázadaiban az életkörülmények, életfeltételek lehetőségeiben, alakulásában. Hatni, gondolkodásra készíteni, megrendíteni ilyen formában is tud számunkra a múlt. A két század között a régi értékek devalválódtak. Minden megváltozott, de az élet esélyei csak nagyon lassan változtak, javultak. Comenius ezt úgy jellemzi a *Világ útvesztője* című írásában egy hasonlattal élve, hogy a krétai

labirintus csak tréfa volt ahhoz képest, ahogyan a világ útvesztője van megépítve. Hozzáteszi még azt is: különösen manapság...

Jegyzetek

- ¹Pázmány Péter: *Összes munkái*. VI. Budapest, 1905. 91.
- ²Zrínyi Miklós: Ajánlás és előszó a prózai művekhez Az olvasónak In Kovács Sándor Iván (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. II. Budapest, 2000. 176–177.
- ³Ariés, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Budapest, 1987.
- ⁴Ariés i. m. 325–326.
- ⁵Uo. 327.
- ⁶Uo.
- ⁷Uo. 328.
- ⁸Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Budapest, 1992.
- ⁹Uo. 56.
- ¹⁰Uo. 63.
- ¹¹Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. (reprint) Budapest, 1990. XLVIII. cím, 4–5. paragrafus 222–224.
- ¹²Dobra (ma Neuhaus, Ausztria) Fényes Elek leírása szerint egy kisebb hegyen épült a kastély, a 19. század közepére már csak romjai maradtak. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. I. Pest, 1851. 270.
- ¹³Kincses Katalin (szerk.): *„Im kültem én orvosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644*. Budapest, 1993. 16. /Régi magyar történelmi források III./
- ¹⁴Uo. 98.
- ¹⁵Bethlen Miklós önéletírása. Ötödik rész: Diaetám, egészség, betegség és ahhoz tartozókról. Kovács i. m. 412.

- ¹⁶Koháry István: Embernek ételében mértékletesnek kell lenni. Kovács i. m. 724.
- ¹⁷Bethlen Miklós önéletrása. Kovács i. m. 411.
- ¹⁸Pápai Páriz Ferenc: Pax Corporis Az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól. Kovács i. m. 446.
- ¹⁹Pápai Páriz Ferenc: A testre való gondviselésről és az életnek aprólékosabb gyönyörűségeiről. Kovács i. m. 445.
- ²⁰Wellmann Imre: Magyarország 18. századi demográfiája. In Ember Győző-Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története. 1686 – 1790. I.* Budapest, 1989. 37.
- ²¹Ifj. Barta János: *A 18. század története.* Budapest, 2000. 96.
- ²²Benczik Gyula: Az 1710/11. évi pestis járvány Vas megyében. In Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéből.* III. Szombathely, 2000. 253–254.
- ²³Benczik i. m. 258–259.
- ²⁴1626-ban írta Pápai Páriz Ferenc.
- ²⁵Pápai Páriz a pestisről. In Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek: értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* III. Budapest, 1995. 461.
- ²⁶Kis Domokos: Az erdélyi bujdosók és a pestis. *Orvostörténeli közlemények*, 1993. 96.
- ²⁷Bethlen Kata: *Önéletrása.* Budapest, 1984. 30.
- ²⁸Uo. 32.
- ²⁹Tóth István György: Változások és folyamatosság. Orvoslás a 18. században. In Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 2000. 179–180.
- ³⁰Bethlen Miklós: Levelek Rhédei Júliának. Bécs, 1711. június 19. Kovács i. m. 434.
- ³¹Kemény János önéletrása. In V. Windisch Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Budapest, 1980. 306.

- ³²Magyarország művelődéstörténete 1526–1790. In Szentpéteri József (főszerk.): *Magyar Kódex. Szultán és császár birodalmában.* IV. Budapest, 2000. 312.
- ³³Kemény János önéletrása. V. Windisch i. m. 229.
- ³⁴Dr. Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* III. 1995. 458.
- ³⁵Szentpéteri i. m. 313.
- ³⁶Bethlen Miklós Élete leírása magától. V. Windisch i. m. 122.
- ³⁷Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása (1736)* Budapest, 1987. 70.
- ³⁸Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok.* Közzéteszi: Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970. 33.
- ³⁹Kósa László: *Természeti feltételek. Fürdőkultúra a XVIII. század végéig. Fürdőélet a Monarchiában.* Budapest, 1999. 8.
- ⁴⁰Várkonyi Gábor: Hévizek és fürdők a 17. századi Magyarországon. In R. Várkonyi Ágnes–Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról.* Budapest, 1999. 105.
- ⁴¹Kósa i. m. 9.
- ⁴²Dr. Magyary-Kossa Gyula: Közegészségügy a régi magyaroknál. In Uő: *Magyar orvosi emlékek: értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* III. Budapest, 1995. 144.
- ⁴³Pethő Gáspár Poppel Évának Tarcsa, 1622. június 12. Kincses i. m. 93.
- ⁴⁴*Forgandó szerentse. Faludi Ferenc (1704–1779) kéziratot versesfüzete.* Szombathely, 1992.
- ⁴⁵Kósa i. m. 10.
- ⁴⁶Bethlen Kata i. m. 221.
- ⁴⁷Kósa i. m. 118.

- ⁴⁸Bethlen Miklós Élete leírása magától. V. Windisch i. m. 109. majális purgatio = májusi kúra
- ⁴⁹Bethlen Miklós Élete leírása magától. V. Windisch i. m. 210.
- ⁵⁰Dominico Sestini leírása a Buda-alhévízi fürdőkről. *Orvostörténeti Közlemények*, 2001. 225–226.
- ⁵¹Kösa i. m. 16.
- ⁵²Uo. 17.
- ⁵³R. Várkonyi Ágnes: *Pelikán a fiaival*. Budapest, 1991. 202.
- ⁵⁴Kosáry Domokos: A felvilágosodás változatai. Orvostudomány, közegészségügy. In Uő: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 602–603.
- ⁵⁵Dr. Székely Sándor: *Az orvostudomány története*. Budapest, 1960. 132.
- ⁵⁶Uo. 132.
- ⁵⁷Bethlen Miklós 1980. 413.
- ⁵⁸Norbert Elias: Az időről. In Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni*. Budapest, 1990. 80.
- ⁵⁹Tóth István György: Mivelhogy magad frást nem tudsz. Budapest, 1996. 177. /Társadalom és művelődéstörténeti Tanulmányok 17./
- ⁶⁰Hermányi Dienes József (1699–1763) Continuatio gyanánt holmi elegy-belegy, de igaz históriai observatiók Kovács i. m. 693.
- ⁶¹Tóth i. m. 178.
- ⁶²Uo. 182.
- ⁶³Kosáry Domokos: A művelődés késő barokk változatai I. A világgép változása. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790. I.* Budapest, 1989. 770.
- ⁶⁴Szabó Dezső: *A herceg Festetics család története*. Budapest, 1928. 100.

65 Uo. 123.

66 Uo. 132.

67 Uo. 135.

Krajczárné Čierna Ľubica

„... megöregedtek a 18. században is.”

Az öregedéssel foglalkozó tudósok szerint az emberi élet végső határa 113-124 év, olvashatjuk manapság. A történelem előtti korokban egy ember mintegy huszonöt évet élt, a Római Birodalomban harmincat. Kétszáz évvel ezelőtt még a nők nagy része meghalt a húszas éveiben valamilyen szülési szövődmény következtében. 1870-re azonban negyven évre emelkedett az átlagos életkor. Az elkövetkező ötven évben eléri majd a hihetetlennek tűnő száz évet. Helyesebben elérheti. Ez a bizonyos százas szám életkor tekintetében láthatóan megbabonázta elődeinket is. Természetesen sok minden befolyásolja, hogy meddig élünk. Így volt ez a múltban is. A „természetes fékként” emlegetett háborúk, járványok, az egészségügy állapota határozta meg nem csak az emberek életkorát, hanem egyes országok, térségek, városok lélekszámát is.

Szombathely privilegizált püspöki mezőváros lélekszámát a 18. században, annak is különösen az első felében csak több-kevesebb pontossággal lehet megállapítani. Az 1720-as összeírás szerint 223 adózó polgár élt a városban, ha ezt a számot az átlagos családlétszám hetes mutatójával beszorozzuk, akkor kb. másfélezer (1561)

lelkes városról beszélhetünk. Itt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a várost is sújtotta az országban jó tíz éven át dúló pestis, és a veszteség sem volt csekély. Erről tanúskodik a városi jegyzőkönyv 1710. augusztus 17-én történt bejegyzése is, miszerint „[...] mivel olly rettenetes Döghleletesség h vagon az Városban, hogy man sok időtül foghvást már 500 Embereink az pestisben megh holtak,”.¹ A város egy generáció alatt regenerálódik, ezt a betelepülések is segítették, ugyanis 1754-ben már 2137, majd 1786-ban 2472 lakosa volt a városnak. Ezután nagyobb növekedés tapasztalható, ezt mutatják az adatok is. 1825-ben 3848 a lakók száma.

Fontosnak tartottuk megemlíteni ezeket az adatokat, mivel ezek alapján látható, hogy az öregkor elérése ekkor nem adatott meg mindenkinek. Mint ahogy ma sem. De nagyobbak voltak az esélyek, ha azok a bizonyos „fékek” nem léptek közbe.

Valóságos és képzelt életkor

Az öregség olyan állapot vagy életszakasz az ember életében, amely mindenki számára különböző életkort jelent. Így van ez most is és így volt ez a múltban is. Hogy milyen volt, milyen lehetett öregnek lenni a 18. században? Más volt-e, és ha igen, miben volt más akkor egy kisvárosi társadalomban az öregség? Akik megérték ezt az életkort, azok hogyan, miként vélekedtek sorsukról, vagy róluk hogyan gondolkodtak és gondoskodtak az utódok? Ezek a kérdések vetődnek föl a 18. századi források, az általunk kutatott végrendeletek és missilisek tanulmányozása közben, amelyek részben betekintést nyújtanak ebbe az életszakaszba is. A Vas megyei levéltárban a 18. századból 350 körüli a végrendeletek száma, tehát ez az „alapanyag”, ami rendelkezésünkre áll. Ennyien végrendeleztek, valamivel több nő, mint férfi. Itt kell megjegyeznünk ismételten, hogy Szombathely mezőváros a testamentumok mennyiségében sem hasonlítható a nagyságren-

dileg is meghaladó szabad királyi város Sopron, Győr vagy Debrecen városok gyakorlatához.

A források mellett a témához kapcsolódó publikációk áttekintése után rá kellett jönnünk arra, hogy ezek elsősorban az emberélet fordulóihoz kapcsolódó írások, tehát a halállal, a halálra készülődés és a temetés körülményeivel kapcsolatban fordulnak elő. Ezek is elsősorban néprajzi szempontú megközelítések.² A győri végrendeleteket kutató Horváth József szinte minden szempontot megvizsgált és publikálta is mindazt, ami a végrendeletek alaki, tartalmi, tematikai oldaláról lehetséges, és ami a végrendeletek alapján megállapítható, de ő is elsősorban az említett szempontokat vette figyelembe.³

A végrendelet ehhez számos támpontot tud nyújtani, hiszen nyilván az emberek a halálra készülve szeretik egyértelműen elrendezni a dolgaikat. De ez nem azt jelenti, hogy végrendeletet csak halál közeli állapotban lehetett készíteni, hanem betegség és más egyéb szempontok is készíthették az embereket végrendelet megfogalmazására. Az áttekintett végrendeletekből egyértelműen kivehető, hogy leggyakrabban az öregségre, betegségre hivatkoznak és nem utolsó sorban készülnek a halálra.

De akkor hogyan lehet megállapítani belőlük a bennünk megfogalmazódó kérdéseket, vagyis hogyan tudjuk meg ki az öreg, és hogyan élte ezt meg? A végrendeletből megismerjük a végrendelet készítőjének a nevét, a készítés időpontját, családi állapotát, vagyoni helyzetét, a tárgyainak néha aprólékos leírását, adósságait, szakmáját és még sok egyéb adatot, egyet kivéve: az életkorát.

Sajnos a vizsgált időszakban még a városon élő testálók sem nagyon nyilatkoztak az életkorukról, így aligha csodálkozhatunk azon, hogy a végrendeletkészítők közül senkinek sem ismerjük az életkorát. Tóth István György ez irányú kutatásaiból tudjuk, hogy a parasztok és a kismemesek időfoglalma még a 18. század második felében is meglehetősen bizonytalan volt, különösen saját életkorukat illetően.⁴ Ez alól tehát a városi polgár sem volt kivétel.

Az életkort tekintjük az öregség egyik meghatározó szempontjának, legalábbis manapság. Amennyiben nem derül ki az életkor a végrendeletből, természetesen annak keltezése alapján a halálozási anyakönyvek vannak segítségünkre, ahol vagy megemlítik, hogy az illető hány évesen hunyt el, vagy a nehezebb út vár a kutatóra, és végignézi a születési anyakönyveket, és esetleg rábukkan az adatra, ha itt született az illető, vagy egyáltalán nem derül ki az életkora. Így tehát általánosan elfogadjuk öregnek azt, aki a végrendeletében (vagy más esetekben) annak vallotta magát.

Az öregek emlékezetének hitelét vizsgálva Tóth István György peres anyagok tanúvallomásaiban találkozott az életkor hitelességének kérdésével.⁵ A szóbeliségben élő társadalomban az információk átörökítésének legfontosabb csatornája az öregek emlékezete volt. Hány éves kortól számított valaki öregnek? Pontosan nem tudjuk ezt meghatározni, de az biztos, hogy jóval korábban, mint a 20. században. Alacsony volt az átlagéletkor, hamar öregnek tekintették az embereket, és aki megérte a 70 esztendőt vagy még annál is többet, az már vénséges vénembernek érezte magát. A tanúk közt gyakran találkozunk magukat 100-110 évesnek mondó emberekkel. A tanulmány bőségesen említi példákat, melyek szerint egyesek ilyen magas korúnak vallották magukat. A százesztendős életkort a vizsgálatok alkalmával a 18. századi vármegyei esküdtek valóban száz évnek tekintették. Jó emlékezetre és ilyen magas életkorra volt szükség a nemességvizsgálat alkalmával is. Nem csak a tanúk között találunk magukat százévesnél idősebbnek vallókat a 17-18. századi Magyarországon. Az itt működő misszionáriusok feljegyezték, hogy kit hány éves korában térítettek át a katolikus hitre. A magas életkor ez alkalommal a térítői munka hatásosságát emelte ki, hiszen az új hívek egy évszázadnyi „tévelygés” után fordítottak hátat a protestantizmusnak. Jelentéseikben a misszionáriusok előszeretettel hangsúlyozták, hogy híveik hosszú életük végén lettek katolikussá. Mindez arra utal, hogy ekkor Magyarországon igen sokan voltak, akik százévesnél idősebb-

nek vallották, vélték magukat, és ezt a környezetük is így gondolta róluk. Az a tény, hogy az emberek nagy része még a 18. században sem tudta pontosan hány éves, azt tükrözi, hogy ez a társadalom még a szóbeliségben élt. Egy írásbeliségen nyugvó társadalomban ugyanis a születések dátumát anyakönyvek őrzik, erről szükség esetén – márpedig gyakran van rá szükség – kivonat készíthető. Az idő számszerűen tagolódik, írásba fektetett, dátummal kijelölt határpontok tagolják, nem pedig a halandó tanúk pontatlan emlékezete.

Az elsősorban szóbeliségben élő világban azonban sok ember vallotta magát százévesnél idősebbnek. A magas kor tekintélyt adott, egy-egy magát százévesnek gondoló aggastyán szívesen hangoztatta az életkorát, mert mind a parasztok, mind a kisnemesek között nagy tekintélye volt az öregek emlékezetének. „Általában a nemességvizsgálatok alkalmával találkozunk a leginkább meglódult fantáziával” – írja Tóth István György.⁶

Az emberek még a 18. században is csak igen hozzávetőlegesen voltak tisztában a saját életkorukkal, a tanúvallomásokban is szinte mindig azt írták: *circiter*, azaz körülbelül ennyi vagy annyi éves az illető. Ráadásul minél kevesebb kortársa élt, aki még ellenőrizhette volna az emlékezetét. Ha tanúként kellett az életkort megadni, akkor gyakran hozzáigazították az életkorukat ahhoz az eseményhez, amelynek felidézése az orális kultúrában még az ő feladatuk volt. A paraszti-kisnemesi társadalomban azonban a régi események nem kötődtek konkrét évszámokhoz, így az *igazítás* nem volt nehéz. Néha órákon belül is megváltozott egyes tanúk életkora, „gyorsított ütemben” akár harminc évet is ugrottak a korban, azaz ahogy egyre idősebbek lettek, mindinkább felnagyították az életkorukat, vagyis minél idősebb az ember, annál hitelt érdemlőbben emlékezhetett.⁷ Legmagasabb életkorként a 130 évet említi a tanulmány, amikor ezt a kort vallotta magáról egy tanú. Nem véletlenül ezekkel a matuzsálemi életkorokkal akartak a férfiak hitelt adni szavaiknak, de egy bizonyos határon, mintegy hetven éven túl, minden szám már csak a „nagyon

öreg” szinonimája volt, mert aki nagyon öreg volt, az biztosan megérte a százat is.

Az írástudatlanságban élő ember, ellentétben alfabetizált társával, nem köti pontos évszámokhoz a saját életkorát, amely hatvanhetven esztendő után már éppoly bizonytalanná válik, mint a régmúlt események elhelyezése az időben. Az írásbeliség növekedésével már felmerülnek a kételyek is bizonyos életkorokkal kapcsolatban, sőt esetleg már ellenőrizhetővé is válnak az anyakönyvek alapján.

Az életkor nem feltétlenül objektíven történő számontartásához az élet fordulópontjai sem mindig segítettek hozzá, mert nem pontosan emlékeztek a születés, a házasságkötés vagy halál időpontjára sem. Előfordult, hogy más családtagok vagy szomszédok életkorához viszonyították a sajátjukét is. Életszakaszokban éltek és gondolkodtak, hiszen számukra elég volt, hogy többé-kevésbé tudták korukat, és ezt hitelt érdemlően el is tudták fogadtatni. Erről tanúskodik a végrendeletek írásmódja is, mert ha az illető tudott írni, akkor azt mindenképpen megemlítette, hogy maga készítette, vagy írta alá a dokumentumot, összességében véve viszont a készítő, általában a jegyzők írásmódját lehet rajtuk felismerni.

Életkor és végrendelet

Az alább ismertetett esetek konkrét példáján láthatjuk, kinek mennyi idő adatott meg. Tasler Mészáros György esetében életkorának megállapításánál a halálozási anyakönyv bejegyzése alapján az illető 1737. április 28-án halt meg 88 éves korában. Tekintélyes polgár, mesterember volt, aki később marhakereskedelemmel foglalkozott, emellett rendkívül aktív életet élt, mint a város egyik meghatározó embere a század első évtizedeiben, jelentős vagyont hagyva az örökösökre. Lehet, hogy ez a hosszú élet titka?

Nemzetes vitézljő Kartery József Antal, volt királyi postamester 1790. március 21-én, 83 éves korában hunyt el. Meglehetősen magas

kort ért meg, hozzátéve, hogy legkisebb gyermeke 1777-ben született, igaz már a második feleségétől. Esetleg ez a szép öregség titka?

Hasonlóan hihetetlenül magas életkorában hunyt el Kalina Ferenc 1819. szeptember 25-én, aki maga is érzékeltette korát, mivel azt írja „Minden érdemem fölött hosszabbította meg az a Jó Isten az én Napjaimat, de egyszersmind előre elvégezte, hogy már rövid üdö mulván meg köll halnom”⁸, de ebből nem, csak a halálozási anyakönyv alapján derül ki, hogy 88 éves volt.⁹ Igaz, hogy az ő halála már a 19. század második évtizedének a végére esik, ha számolunk, akkor viszont kiderül, hogy 1731-ben született. Az ő személye más szempontból is érdekes, mert általa eljutunk Horváth Boldizsárig, aki 1867-ben megkapta az igazságügy-miniszteri tárcát, de erről a későbbiekben szölkünk.

Természetesen nem szándékozunk az összes végrendelező életkorát ismertetni, a véleményünk szerint magas életkort azért emeltük ki, hogy érzékeltessük, ez a mai kor embere számára is szép életkornak számít. Fogadjuk el, hogy akkoriban az átlagéletkor ötven év körül lehetett. Hogy kinek miért adatott több vagy kevesebb, még ma sem tudjuk pontosan megválaszolni. Ezt a megállapításunkat erősíti meg a debreceni végrendeleteket kutató Mátay Mónika is tanulmányában, ahogy írja, a testálók több mint háromnegyede elmúlt 55 éves, amikor végrendeletet készített. Ez az életkor a korszakban élemedettnek számított, és az örökhagyók is idős emberként beszéltek saját magukról.¹⁰

A végrendelezők tehát nem életkorukat, hanem egészségi állapotukat említik érvként. Gyakran csak annyi olvasható, hogy „testemben nyavalyás”, néha hozzá teszik igen nyavalyás, beteges, erőtlens és nyavalyás, beteges-nyavalyás együtt kerül megemlítésre. Amíg nem kellett orvos, addig csak nyavalyásnak tekintették magukat, ha komolyabb volt a gond, akkor már betegnek. De előfordult, hogy úgy fogalmaznak „egességemben hibányos”¹¹ vagy „egességemnek fo-

gyatkozását érezvén,”¹² vagy „ámbar ugyan mostanában nyavalyás és ágyban fekvő Beteges volnék.”¹³

Több esetben is ezt az állapotot összekapcsolják az öregség említésével „noha Testemben mind öreghsegemre, s mind pedig beteges állapotomra való nezvest igen gyöngessegel, ugy hogy man remelytelen jobbullasom.”¹⁴ Vagy a testáló maga utal arra, hogy ő már az idősebb, „Alábbis megh irt eöreghbik Prukker Ferenc, Testemben eöreghség, és nyavalyák által törődött.”¹⁵ Ebből már-már arra lehet következtetni, hogy aki öreg az beteg, vagy legalább nyavalyás, és fordítva. Szerencsére találunk ellenkező példákat is, de ilyenkor már összekapcsolták az állapot említését Isten akaratával, mint ahogy olvashatjuk: „Isten eő szent Felségének jóvoltábul mind Testemben, mind pedig elmémben ép lévén, mindazonáltal már Eöregh napjaimban forogván naponként várhatom ne talántán sulyos Betegségemet, és kerülhetetlen halálomat” – írja 1774-ben Somogyi Krisztina özvegyasszony egy évvel a férje halála után.¹⁶ Nem csak ezt az egy példát tudjuk említeni arra, hogy a végrendelező egészséges. Szinte szó szerint ugyanazt írta Raumperger Bognár György is 1762-ben, hogy Isten kegyelméből ép és egészséges, de „által látván az Világhnak mulandóssághát, á migh egességem vagyon teszok sok nyughatatlansághim és Fáradsághim uttán. [. . .] ily rendelést és Testamentumot.”¹⁷ Tehát megindokolta a testamentum készítésének szükségességét, sőt érzése szerint hosszú életének befejeződésére utal.

Ahogy többféleképpen nyilatkoztak a testi állapotukról, éppoly változatossággal írnak a rendelkezési képesség épségéről, ugyanis a szokásos formulában nem hiányozhat az „elmémben ép és egészséges” kifejezés. Az egyik végrendelező „ép és okos elmével lévén”¹⁸ a másik „értelmemben ugyan egeséges lévén” fogalmaz. Ez azért fontos, mert szellemi fogyatékos vagy gyámság alatt lévő ember nem rendelkezhetett a jog szerint javai felett.

Tovább nem szándékozunk foglalkozni a bevezető formulával, ezért egy példa erejéig teszünk említést, hogyan is nézett ki egy ilyen

teljes szöveg „[...] ámbár ugyan végső Eöreg napjaimra nézve bogyot, és Beteges alapottal volnék mind azon által elmemben ép és egészséges lévén, s utolsó órá(m)k Bizontalanságát szüintelen előttem viselvén”.¹⁹ Úgy gondolnánk, hogy ez magától értetődő, mégis nem egy végrendelet megfogalmazza, hogy minden embernek egyszer meg kell halnia, tehát itt az ideje a dolgaik rendezésének.

Az élet mulandóságára történő utalás finomabb, líraibb változatát olvashatjuk az 1750-es években készült végrendeletekben, mint „látván az mulandó világh(na)k tündérséghit, és merő vizi Buborékhoz hasonló álhatatlan voltát”.²⁰ Itt azért meg kell jegyeznünk, mivelhogy a városi végrendeletek a mindenkori jegyző keze nyomát viselik magukon, így az ő és a kor stílusát is. A következő végrendelet annak a bizonyítéka, hogy aki öreg az nem feltétlenül beteg is, mégis végrendelkezik. Balog Erzsébet 1781-ben tudatja, hogy „mostanában öreg napjaimhoz képest tűrhető egeességgel, és tellyes észel, s-elmével birok, mind azon által törődött öreg napjaimhoz képest az Halalnak nem sokara reám közelítő bizonyos voltát jól meg fontolván” sokkal inkább egyfajta szokást lehet kiolvasni a sorokból, mármint a halálra való készülést, azt a gondosságot, ami szerint még időben el kell rendezni a földi dolgokat.²¹

A testáló különleges kapcsolatban áll az idővel – véli tanulmányában Mátay Mónika.²² Egyfelől visszatekint, összegez, mérleget készít, számot ad a múltban megtörtént eseményekről, másrészt a jövőre vonatkozó döntéseket hoz. Ez a sajátos küszöbön állás többszörösen is összekapcsolja az idővel. Számadását emlékeire hagyatkozva, a múlt felidézésével készíti el. Mátay arra keresi a választ, hogy milyen az örökhagyó és az idő kapcsolata, vagyis a debreceni testálók hogyan érzékelték az időt, és végakarataikban mi ennek az érzékelésnek a lenyomata. Arra a megállapításra jut, hogy ugyan a 18. századi testamentumok a későbbiekhez képest „vallásosabbak voltak”, de ez mégsem jelentette azt, hogy az élet minden pillanatában készen álljanak halálukra. Ezt elmondhatjuk az általunk kutatott Szombathely

vonatkozásában is. Hasonlóképpen azt is, hogy a végrendekezés szorosán összefüggött az életkorral. A legtöbben öregkorban végrendekeztek. Ez ugyan általános megállapításnak is felfogható, esetünkben viszont meghatározó. Kivételes esetekben végrendekeztek korábban, tehát fiatalon, mint ahogyan ezt tette Zanelli Ferenc 1766-ban betegségére hivatkozva, majd megnősült, és 1790-ben özvegyet és két árvát hátrahagyva a városi magisztrátus érvénytelenítette az eredeti végrendeletet az özvegy és gyermekei javára.²³

Minél több dokumentumot dolgoz fel a szerző, annál inkább világossá válik, hogy a repetitív megfogalmazások, a jól felismerhető szövegpanelek miatt hiba volna eltúlozni a testamentumok egyediségét, mert a személyességet gyakran kiszűri a végintézkedést szavakba öntő „tolmács”. Ez a dilemma, az egyediség és a formalizmus arányának kérdése határozottan felmerül az életről és a halálról való megemlékezés kapcsán. A halállal való szembesülés a fiatalabbakra és az idősekre, a magukat egészségesnek vallókra és a súlyos betegekre egyaránt jellemző.²⁴ A szombathelyiek leggyakrabban tehát öreg korokban, érezve a halál közeledtét végrendekeztek.

Személyesen megélt öregség

Mielőtt tehát bekövetkezne az a visszafordíthatatlan időpont, nézzük, hogyan élték meg a nem tudni milyen korú életet, végsőképpen az öregséget, amikor már számadást készítettek.

A már említett Prukker Ferenc részletesen leírja, hogy fiát, Józsefet fölnevelvén taníttatta és a papi státusba juttatta, ugyanis jószága és segedelme nélkül nem szűkölködik. Kisebbik leánya, Anna házasága révén teljes asszonnyá lett, „reám nem szorult az tisztességes föl neveléssel megh elégedjek.” Klára leánya, miután a férjével és gyermekeivel a szülői házban lakott, és „őket nem kevés költséggel tartottam, fölösb elégedettnek találok”. Eddig szinte érdektelennek tekinthetjük a vallomást. Viszont „Julianna Leányom, kinek Istenben

boldogult halála után Gazda Aszszonyomnak, és fele kezemnek kölletett volna lenni, fájdalommal tapasztalom ellenkezőnek, annyira ha hogy nálam létele tovább tartott volna adósságimnak szaporodásával/:valamint történt sok jószágomnak megh válnom hirtelenéttetem volna:/.„Ámint még feleségem élteben Tolnán el költött 200 forintokat néki köszönhetek.” Az ugyan nem derül ki, hogy mire ment el a pénz, de a leány férjhez menetele után is „látogatásképpen hozám jövetelével, hirem s tudományomon kívül mindégh fogyasztott, és eöreg h szomorú napjaimban az vigasztalás helett, Urával edgyütt az Creditorokat nem kevés sziv fájdolmamra föl indétván” vagyis a hitelezőket „reám bojtotta” pedig ahogy tudatja, házasságkötésekor kapott csikót, tehenet, vasas szekeret, ágyi ruhát, ezüst gombokat, amiről úgy gondolta az apa, hogy elegendő jutott neki.

A követelőző, hálátlan gyermek ellenpéldája a másik fiú Ferenc, „kire tizen két esztendőktül foghást nem költöttem, már négy eöt s többesztendőktül foghást minémő indulattul viseltetvén magha tudja, magha szükségével is legh főképpen mostani esztendőkben számos pinzel maghamat, s házamat szükségéht segéttette, és sok Lelki vigasztalások után mostanságh is Testi éltemet Könnyebbéti,” nyilván hogy ezért a meglévő ingó és ingatlan javait erre a fiára hagyja, azzal a kikötéssel hogy „a mellettem forgolódó s utolsó nyavalyámban gyámolító eözvegy Klára leányomat” amíg az újból férjhez nem megy, lássa el és lakhasson nála. Vagyis az idős apjukat két gyermeke is gondozza. A fiának még meghagyja, hogy „egész holtomigh mindenben segéteni és táplálni, holtomután pedig Testemet illendő mód szerént misékkal tisztességessen Kriptában tétetni köteles lészen.” Egyáltalán nem szokatlan az apa kérése, pontos megfogalmazása, mi történjék vele hátralévő életében. Még az ilyen speciális családi helyzet nélkül is bevett szokás volt az ilyen kérésnek a közlése. Mivel a tradíciók szerint a legkisebb gyermeknek, vagy az otthon maradónak kellett általában gondoskodni a szülőről, ezért jelenik meg az ettől eltérő esetek kihangsúlyozása. A végrendelkező

apa a végén külön megerősíti, hogy gyermekei mindenben pontosan kötelesek betartani a végakarátát, nehogy holta után viszály legyen közöttük.²⁵

Somogyi Krisztina végrendeletéből már idéztünk, lényegében ő is megfogalmazta mindjárt az első pontban, hogy „Ámbár minden Gyermekeimhez egyenlő anyai szeretettel viseltetem, mindazon által ahoz ki Engem öreg napjaimban, s Eözvegységemben Gondoskodásával és mindenemre lett szorgalmatos Gondviselésével Segéttet és míg élek Segétteni is fog, nagyobb hajlandósággal kelletvén lennem, a mint mindezeket Hadászi György Fiamban böven tapasztaltam, és mind magátul, mind Feleségítül míg élek kívánom is tapasztalnom.”²⁶ Ezek után nem meglepő, hogy fiára hagyja a házat, a gazdaságot, állatokat, Judit leányának fiára, vagyis unokájára meg a varga mesterséghez szükséges szerszámokat. A többi gyerek a földeken osztozik.

Peresztegi János azok közé tartozik, aki pontosan elrendezi gyermekei között az örökséget. Egyértelműen fogalmazott, amikor leírta, hogy Ferenc fiának már mindent kiadott, azért halála után semmit se várjon. Mihály fiát taníttatta, órá legalább 200 forintot költött, elégedjen meg, és semmit se kérjen. Két leányának szintén kiadta a jussát, szintén ne legyen keresnivalójuk az apjuk halála után. A végrendelet utolsó pontja érdekes számunkra, miszerint „Horváth Varga Sándor Vőm és Susi Leányom már Tíz Esztendők(ne)k elfolyása alatt eöngemet mind édes Attyokat, nem csak megh bötsültek de ellenben bötsületes étellel s itallal tápláltakis, kiknek jó akarattyokat nagyra is bötsüllöm azon okbul /: jó lehet hogy ha tartásokat megh köllene fizetnék lehet egy napra csak fél pénz sem jutna:” halála után nekik maradjon a 2 ökör, 1 tulok, több nem maradt, mivel a házat maguk vették, ahogy írja, pénzt nem adott hozzá, tehát a többi gyerek nem követelhet belőle semmit.²⁷ Ez is egy példa arra, hogy az idős szülő elsősorban valamelyik gyermekére támaszkodhatott, és ezért őt nevezi meg a végrendeletében kedvezményezettnek.

A kor embere nem csak gyermekeire számíthatott, mint az a következőkben is látható. Eberl Antal városbíró 1804-ben kelt végrendeletében írja „Unger Therésia ki hat egész Esztendőktől fogva mint Feleségemnek mint magamnak terhes nyavallyáinkban hiv és terhes szolgálatokat tett, egyébberránt is a Gazdasban hivsége, és fáradhatatlan munkája által nagy hasznot tett” ezért természetesen megjutalmazza, éppúgy „Juli Szolgáalom ezen utolsó betegségemben hasonlóképpen terhes munkákban jó kedvell szolgált,” pedig van leánya is, de őt a végrendeletben csak a szolgálók után említi. Nem véletlenül, hiszen Győrben lakik, így nem tud személyesen gondoskodni a szülőkről, két fia pedig még kiskorú.²⁸

Van arra is példa, nem is kevés, amikor a házastárs gondolja párját „minthogy engemet öreghségemben megh böcsült, és tehetsége szerént mind nékem, mindpedigh mégh az előbbi férjemtül maradtott gyermekeimnek is gondgyát viselte.”²⁹ – ez Horváth Éva vallomása.

Természetesen van ellenpélda is, amikor Deverd Erzsébet, aki végrendelete szerint a javait az unokáira hagyja, de ennek van magyarázata, ahogy az asszony leírja „Mint hogy mostanyi Férjem Heés Florián ajánlása szerént nem tartott, s nem is bötsült, seõth mégh egészséges koromban tagolt és vert, á mi megh ezen mostanyi beteges ágyomban is gyakran keserétett, azért néki javaimbul semmit nem hagyok [...].” A végrendeletet készítő jegyző és tanácsosok hathatós rábeszélésére, merthogy mégiscsak szegény „az nála lévő gyémántos gyűrű [.]mindazonáltal néki maradjon,” de ezt már csak a végrendelet széljegyzetéből tudjuk meg. Az asszony nyíltan sérelmezi és tudatja is a jelenlévőkkel férje viselkedését, vagyis őszintén megindokolja és kitagadja az örökségből. Mindez történt 1741-ben.³⁰ Ékes bizonyítéka ez egyébként a szabad végrendelkezésnek. Az említett férj. Heés Flórián sógora Kortery Józsefnek, akinek felesége Heés Krisztina, és ezen kívül van még Ádám és Rozália nevű testvérük. A sógorok közötti egyik levélváltásból kiderül, hogy bizony nem tudott a kor mit kezdeni az egyedülálló személyekkel. A levél szerint

Heés Flórián így fogalmaz: „Kérem Kedves édes sógor uram, mint hogy az Feleségem is, az Rusinka Néném Asszont csak addigh is még az ünnepek el follnak magához venni Kegyelmed, mert itt nálunk tudgya azt kegyelmed maga nem maradhat is, az Vörös Katánál nem illik, hogy ott vagyon, mert maid az ünnepekben sok Fő rendbéli Urak, s Asszonyok lesznek Vörös Katánál, fogjuk magunk is szegényleni, hogy ott Gyalázkodik mind hogy Szolgálatya Senkinék sem köll nyavalás állapotya miat, mert bizonyára ha magham volnék, tehát hozám venném inkább magam is itt Szombathelyen mán szegénylen anny üdeigh itt nyomorogh, hanem kérem az Isten kedvéért csak az Ünnepekig legyen kegyelmednél hizen az Feleségemis inkább akarná, szegényli is imár az Feleségem hogy elment túllő.” A levél 1740. április 9-én íródott.³¹

Nem véletlenül fordult kéréssel sógorához, hiszen saját népes családja mellett befogadta az asszonyt, aki így ír erről tizenöt évvel később „szüleimtül árvaságra jutván adgyihány esztendőig némelly Uri Aszszonyságok mellett Szolgalotban tartozkodtam, az után pedig el betegesedvén azon Uri Aszszonyságoknál maradásom nem lehetett, annyira jutottam vigtíre, hogy holl edgy holl más Szomszidok Házánál Szombatheli városban beteges statusba sínlődtem, ugy hogy mindennapi táplálásomra való eledelem is szükön volt, nem hogy magamat gyógyithattam volna, mivel eddigh öreghsigemben, és nagy súlyos betegsigeimben ell nyomorodván, megh maradásomrul, és naprol napra táplálásomrul bizontalan lévén Kintelenitettem, mivel senki egy Testvéreim, és egyéb Attyámfiak között nem találkozott sok kérésim után is akik bal szerencse alá vetett állapotomban Attyafiságos Szeretettel magokhoz bé fogadtak volna”. Ezután folyamodott az említett Kartory József postamesterhez és feleségéhez, kik is „Szánokodván rajtam Attyafiuik és felebaráti szeretettül gerjesztettvén már az előtt tizenöt Esztendőkkel” 1740. április 12-én befogadták, sőt nem csak étellel, itallal becsületesen ellátták, hanem kigyógyították,

éjjel-nappal gondoskodtak róla, adósságait kifizették.³² Neki tehát szerencséje volt.

Szenczi Szűcs Ferenc mostani feleségét kéri, hogy viselje gondját és „Szegény öreg Annyámhoz, ki házomnál vagyon,[...] valamely mostohaságot ne mutasson utób, hanem sok faradságiért jó szívet mutatván, mellette á még él tartsa” – írja 1754-ben. A felnőtt gyermek gondoskodása az idős szülőről is azon gyermeki kötelességek közé tartoznak, aminek szép példáját nyújtja az idézett végrendelet.³³ Az említett felesége, Lehel Regina majdnem fél évszázaddal később 1792. október 28-án írta alá személyesen a végrendeletét. Ritka példa, mert nem kötött újabb házasságot, pedig nyolc gyermekkel maradt özvegyen, és gondját viselte idős anyósának.

Hasonlóképpen nem túl gyakori eset, amikor a végrendelező saját bevallása szerint fontosnak tartja megemlíteni, hogy „kedves Hites Társam velem együtt meg öregedvén” – írja Róka Imre a város első embere 1801-ben készült végrendeletében. Két háza közül, amelyik neki leginkább megfelel „magának özvegyi lakásul kiválasztván” a többi bérbeadásából pedig haláláig éljen. Sőt férje azt is meghagyja, hogy „Hites Társamat a Gazdaságbéli vesződégtől és alkalmatosságtól ki menteni kívánom.” Hosszasan rendelkezik az özvegy járandóságáról, mivel két fia tanult, és egyházi pályára lépett, a gazdaság irányítását vejeire hagyja, akik szintén ismert és elismert emberek a városban.³⁴ Külön izgalmas kérdés, hogy milyenek voltak a házassági, illetve újraházassági szokások. Mivel életkori adatokat nem közölnek, nem tudjuk pontosan. Néhány esetben utalnak arra, hogy hány éve élnek házasságban társukkal, de mivel jóval gyakrabban fordul elő a többszöri özvegyesség, így természetesen a többszöri házasság is.

A már említett Kalina Ferenc az 1810-es évek közepén harmadik feleségével, a nálánál nem kevesebb, mint 53 évvel fiatalabb Rába Juliannával élt együtt, akivel 1811-ben kötött házasságot. És bár az elhunyt férj tudomása és végrendeletének tanúsága szerint, hátraha-

gyott özvegye nem szándékozott újra férjhez menni, a fiatal 36. élet-
évében járó özvegyasszony alig néhány hónappal férje halála után,
1820. január 20-án mégis oltár elé lépett, mégpedig lakója, az ekkor
még nem egészen 27 éves Horváth József csizmadia oldalán, aki a
volt férj halála előtti időben költözött át hozzájuk. Ebből a frigyből
született négy gyerek, többek között 1822. január 2-án Boldizsár.³⁵
Az özvegy tehát gondoskodott további sorsáról.

Nem áll szándékunkban kommentálni a sietős házasságkötést,
sem a házasfelek közti korkülönbségeket, tény hogy ez az adott kor-
ban egyáltalán nem volt szokatlan jelenség. Az időpontok ilyen fokú
ismeretére viszont nem a végrendelezőktől tehetünk szert, hanem az
anyakönyvek gondos áttanulmányozása révén. A házasságban eltöl-
tött idő évek szerinti megjelölése tehát nem általános, jóval inkább
az eltöltött évek minőségétől függött, hogy szépnek, jónak vagy ép-
penséggel kínnaak éltek meg azt. A szombathelyi végrendelezők csak
azt írják meg, hogy kinek a felesége, özvegye, házastársa volt az il-
lető. Ellentétben a már említett debreceni végrendelezőkkel, akik-
nek több mint a fele megemlítette, hogy pontosan mennyi időt töl-
tött együtt házastársával. Itt is megállapítja a tanulmány írója, hogy
az idő képzete mégsem kvantitatív, hanem sokkal inkább kvalitatív
értékeket hordoz. Sokkal többet írtak az együtt szerzett vagyonról,
mint az életükről. Mint láthattuk erre csak olyan esetekben került
sor, amikor valamilyen oknál fogva ki akarták rekeszteni a másik
felet az öröklésből, tehát egyértelműen különbséget tettek a jó és
a rossz házasság között. A házasság nemcsak tartalmával befolyá-
solta a személyes időészlelést, de a házasságok egymástól elkülönülő
periódusokat jelöltek az egyén életében. Az emberek életük során rit-
kán házasodtak egyszer, mint ahogy érzékelhető ez az említett példa
alapján is ritkaságnak számított. Gyakran második, harmadik házas-
ságot kötve alakulnak majd azok a bizonyos különösen nagy életkor
különbségek, amelyek az adott korban természetesnek tekinthetők.
Láthatjuk, hogy a végrendelet egy olyan őszinte, szubjektív forrás,

amelyik bepillantást ad a kor emberének mindennapi életébe, gondolkodásába. Megtudható belőle az illető családi és fizikai állapota, gondolkodása, vagyoni helyzete, adósságai és még számos információ. De az is kiderül belőle, milyenek voltak az emberi kapcsolatai. Gyakran meglepő részletességgel, meghitt hangon vagy éppen indulatosan számolnak be életükről. Összegeznek, visszatekintenek, mérleget készítenek, számot adnak, vagyis bárhonnán nézzük, egy élet rejtőzik mögöttük. Esetünkben az életnek egy szakaszát, az öregkor megismerését szeretnénk érzékeltetni. Ehhez olyan végrendeleteket választottunk, amelyek alapján választ kerestünk a felvetett kérdésekre. Az, hogy bizonyos helyzetek két évszázad múltán is hasonlóak, esetleg nem sokat változtak, annak nem a végrendelet mint forrás az oka.

Jegyzetek

- ¹Vas Megyei Levéltár (továbbiakban VaML) Szombathely város jegyzőkönyve 1707–1712.
- ²Horváth József: Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő szokások vizsgálatához a 17–18. századi Győrben. In Németh Zsófia–Sasfi Csaba (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal. Várostörténelmi tanulmányok a Hajnal István Kör – Társadalomtörténelmi Egyesület 1993. évi debreceni konferenciájának előadásai*. Debrecen, 1997. 63–174. /Rendi társadalom – polgári társadalom 7./
- ³Horváth József: Végrendeleti adalékok az Északnyugat-Dunántúl falusi temetkezési szokásainak kutatásához (1600–1850). In Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből* I. Budapest, 2001. 143–178.
- ⁴Tóth István György: Harangkongás és óraketyegés. A parasztok és kismesek időfogalma a 17–18. században. In Zimányi Vera (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Budapest, 1994. 115–132.
- ⁵Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996.
- ⁶Uo. 178.
- ⁷Uo. 180.
- ⁸VaML végrendeletek fasc. N No. 721.
- ⁹VaML Filmtár Szombathelyi r. k. halálozási anyakönyvek.
- ¹⁰Mátay Mónika: A testáló ideje. 18–19. századi debreceni végrendelezők időfel fogása. Kézirat. (Megjelenés alatt)
- ¹¹VaML végrendeletek fasc. G. No. 493.
- ¹²VaML végrendeletek fasc. G No. 492.
- ¹³VaML végrendeletek fasc. G No. 484.

- ¹⁴ VaML végrendeletek fasc. E No. 379.
- ¹⁵ VaML végrendeletek fasc. F. No. 427.
- ¹⁶ VaML végrendeletek fasc. E No. 395.
- ¹⁷ VaML végrendeletek fasc. F No. 403.
- ¹⁸ VaML végrendeletek fasc. E No. 350.
- ¹⁹ VaML végrendeletek fasc. G No. 475.
- ²⁰ VaML végrendeletek fasc. E No. 373.
- ²¹ VaML végrendeletek fasc. G. No. 464.
- ²² Mátay i. m.
- ²³ VaML végrendeletek fasc. E No. 369.
- ²⁴ Mátay i. m.
- ²⁵ VaML végrendeletek fasc. F No. 427.
- ²⁶ VaML végrendeletek fasc. E No. 395.
- ²⁷ VaML végrendeletek fasc. F No. 442.
- ²⁸ VaML végrendeletek fasc. K No. 592.
- ²⁹ VaML végrendeletek fasc. F No. 452.
- ³⁰ VaML végrendeletek fasc. E No. 383.
- ³¹ VaML peres iratok No 7.
- ³² VaML peres iratok No. 11.
- ³³ VaML végrendeletek fasc. E No. 377.
- ³⁴ VaML végrendeletek fasc. N No. 753.

³⁵Tilcsik György: Egy csizmadia mester karrierje a reformkori Szombathelyen. *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények*, 1999. 1. sz. 6–21.

Katona Attila
A boldog öregkor kezdete?

Az első nyugdíj szabályzat megalkotása
Szombathely rendezett tanácsú városban

A 19. század hatvanas éveitől a korábban nem látott gazdasági növekedés jócskán adott feladatot Szombathely város vezetőinek. A kereskedelem és az ipar lendülete, a folyamatos népesség beáramlás serény építkezési hullámot indított meg a vasi megyeszékhelyen. A tisztviselők és a közgyűlés a lakossági kérelmeknek nem tudott, de nem is akart ellenállni, a „városi közönség azon óhajának, hogy a város naponta nagyobb mértékben mutatkozó népesedés folytán tapasztalt lakhelyiségek hiányán segítve legyen s az építkezéseknek tér nyitassék[...],”¹ ezért újabb utcákat nyitottak, és újabb építési területeket jelöltek ki. A rohamtempójú gyarapodás kikényszerítette a város csinosítását és infrastruktúrájának korszerűsítését is, más szóval a végiggondolt, igényes urbanizáltságot.² A visszanyert önkormányzati szabadság jegyében sorra alakították az új bizottságokat (pl. Szépítészeti, Tűzvédelmi stb.).³

Az 1870-es években, az első népszámlálás (1869) idején az akkor tízezer lakosú településen minden hetedik ember még csak iskolás-

korú volt.⁴ Ezért nyomasztó gondokkal küszködött az iskolaügy, a tantermek zsúfoltsága és az osztálytermek hiánya a korszak állandó jellemzője maradt.⁵ Egy ilyen pezsgő és optimista időszakban, amikor „az 1867 óta beállott rendszerváltozások”⁶ következtében elkezdődött a polgári magyar állam szerveinek kiépítése, akkor értelemszerűen – már csak csekély számuk miatt is – kevés figyelem fordult a társadalom korosodó tagjai felé. Minden a jövőről szólt. Ha léteztek olyan idősök, akik képteleneknek bizonyultak keresőképességüket fenntartani, azok számára ott volt a szűkebb család, vagy a tágabb rokonság. Ha ilyen nem akadt, akkor meg a városban a 17. század (1682) óta működő polgári gyámolda, esetleg egy-két új altruista szervezet, pl. az 1870-ben megalakult Szombathelyi Jótékony Nőegylet⁷ gondoskodott róluk. Ezek a szervezetek a periodikusan visszatérő adománygyűjtésekkel kívántak enyhíteni az aggok és a koldusok keserűségén. A rászorulóknak végső esetben persze bízhattak a városi közgyűlés jóindulatában, esetleges kegyadományaiban. De előbb-utóbb a település vezetőinek – az érintettek létszámától függetlenül – szembe kellett nézniük a hivatalos gondoskodás új kényszerével is.

A modernizálódó világban, a város alkalmazásában álló és munkaképtelenné váló személyeknek és özvegyeiknek biztosítani kellett a létfenntartást. Ez kezdetben, mivel kevés tisztviselője és szolgálója volt a városnak természetesen egyéni problémaként jelent meg, de ahogy növekedett a település, úgy értelemszerűen gyarapodott a tisztviselők és a foglalkoztatottak száma is.

A nyugdíjrendszer lehetséges problémáival a kiegyezést követően már viszonylag hamar, az 1869. évi költségvetés tárgyalásakor szembesültek az országgyűlési képviselők és a kormány tagjai. A 18. századig visszanyúló állami szabályozást nemcsak elvei, hanem az érintettek nagyobb száma miatt is korszerűsíteni kellett.⁸ A status alkalmazottainak állandó emelkedése és lehetséges nyugállományba vonulása miatt átfogó szabályozást kellett alkotni, mert pénzügyileg csak

így lehetett tervezni a folyamatot.⁹ Igaz, akkor még a törvényalkotói szándékok csak az addig alkalmazott gyakorlatok törvényesítéséről szóltak. Nem történt ez másképpen Szombathelyen sem, ahol a város vezetői és közgyűlése az elékerülő esetek láttán döntött egy-egy nyugdíj, esetleg kegydíj odaítéléséről, de viszonylag hamar felismerték, hogy célszerűbb és kiszámíthatóbb, ha egy önálló szabályrendeletet alkotnak.

A városi közgyűlés 1868. július elsején foglalkozott – többek között – Turkovics Jánosné, született Pethes Terézia beadványával. Az özvegy nemrég elhalálozott férje nevében nyugdíj kérelemmel fordult a város közönségéhez.¹⁰ Volt valami sorsszerű abban, hogy épp egy évvel korábban érkezett el Turkovics János közéleti pályája újabb zenitjéhez azáltal, hogy ha csak egy hétre is, de törvényesen birtokolta a város vezető hivatalának szimbólumait. Már önmagában az is komoly elismerést jelentett, hogy 1867. május 27-én a tisztújítás alkalmával Turkovicsot a tucatszani tanácsnok közé választották, még hozzá a földbirtokos és iparos testületi osztályból elsőként.¹¹ Ez nyilván a félévszázadon keresztül a városért, a közügyekért folytatott munka elismerésének számított. Mindez azzal folytatódott, hogy az ekkor megválasztott városbíró, Jenik Imre¹² június 22-én lemondott hivataláról és a helyettesítésével megbízott Ritter Gusztáv beltanácsos is követte őt egy héttel később, július 1-én.¹³ Így lett az újabb városbíró választásig, 1867. július 8-ig Turkovics János a város vezetője.¹⁴

Az özvegy évi 250 forintot igénylő nyugdíj beadványában arra hivatkozott, hogy férje több mint négy évtizeden keresztül szolgálta a várost. Ezt maga a képviselőtestület sem vitatta, sőt elismerte, mi több méltányolta tetteit, amikor így nyilatkozott. „Ifju korától halála napjáig szakadatlanul a város különféle hivatalában hűséggel, kitartó szorgalommal és eréllyel a város közérdeki előmozdításában egész erejének feláldozásával fáradozott [...]”¹⁵ Majd így folytatta, a „[...]” közgyűlés az elhunyt érdemei elismerését ezennel jegyzőkönyvbe iktatja, – másrésről habár a város anyagi körülményei nyomasztók

és nyugdíj alappal nem is bír, tekintetbe véve a folyamodó elhunyt férjének érdemeit és ennek halálával bekövetkezett szomorú helyzetét, tőle hidegen elfordulni nem kíván [...]”¹⁶ Azaz méltányolta a kérést, és nyugdíjat szavazott meg, ez azonban már nagyon megoszthatta a jelenlévőket, mert csak egy szavazattal kapott többet az a változat (20:19), amelyik ezt a kérést hajlandó volt akceptálni.¹⁷ A kért összegnél azonban kevesebbet tartottak csak méltányosnak, 100 forintot, ami azonban az özvegynek „élte fogyásáig” járt volna. Igaz, megnevezésekor már nem nyugdíjnak, hanem kegyadomány-nak nevezték.¹⁸ A fennálló törvények értelmében a döntést még a megyei közgyűlésnek, illetve a belügyminisztériumnak is jóvá kellett hagynia, az ügy tehát ennyiben nem maradhatott.¹⁹ (A közgyűlés az elhunyt Turkovics János tanácsos székébe Gálos Ferencet ültette.²⁰)

1868 novemberére aztán a 20 014. szám alatt megérkezett a miniszteri válaszeirat. A döntés jóváhagyása helyett újabb adatokat, „a nevezett özvegy vagyoni, családi és kereseti képességi viszonyairól szóló bizonyítványokat” követeltek az elbírálásához, illetve a jóváhagyáshoz. Ami arra utal, hogy Pesten a minisztériumban nehezen tudtak megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy egy volt beltanácsos özvegye olyan mostoha anyagi viszonyok közé került férje halálával, hogy a város kegydíjára szoruljon. A közgyűlés a kor szokásait követve egyből egy bizottságot küldött ki a feladat teljesítésére, Ritter Gusztáv tanácsost, Burits Pál és Mayer József képviselő urakat valamint a város jegyzőjét, Horváth Mihályt.²¹ A miniszteri verdikt aztán 1870. júniusára született meg – a kérés megfogalmazásától egy év telt el (!) – átvizsgálva a beküldött anyagokat, azt a határozatot hozták, hogy a „nevezett özvegy részére oly törvény nem létezik, melynél fogva Szombathely város tisztviselőit nyugdíjazni azok özvegyeit pedig évenként kegydíjjal ellátni tartoznák, – nem engedélyezhetőnek kimondatik [...]”²² Nem mondható, hogy bánatosak lettek a képviselő testület tagjai a döntés megismerésekor. Az előző évi határozatuk is érzékeltette, hogy különbséget tudtak tenni az elvi

dicsőség és a jog alapján járó juttatások valamint az anyagi elismerés között. Az özvegy másik kérését, hogy az elhalálozott tőketartozásait és kamathátralékait, amelyekkel a városi alapítványoknak (pl. a Polgári Gyámoldának) tartozott, ne kelljen visszafizetni. Ezt a kérését sem tartották elfogadhatónak, bár a miniszteri levél megengedően fogalmazott, és a várost az ügy újbóli megtárgyalására kérte fel. Ők még sem kívántak élni ezzel a lehetőséggel, és tájékoztatták az özvegyet a szomorú, elutasító hírről.²³ Az ügy ilyen formán a város számára szerencsésen ért véget, a jegyzőkönyvi dicséret is megmaradt és a pénz is. Az eset nem ösztönözte a más gondokkal jócskán megáldott vezetést, hogy egy általános szabályrendelet dolgozzon ki.

A következő ilyen jellegű problémát Kázmér Ferenc rendőrbiztos esete jelentette. A kiegyezés évétől kezdve egyre nagyobb szerep háruult a helyi csendbiztosokra, úgy tűnik, hogy a csavargók, koldusok mellett az éjszakai „dombírozók” jelentették a legnagyobb közbiztonsági gondot. A helyi vezetők döntöttek a rendőrség átköltöztetéséről, és 1871. Szent György napjától a városházi vendéglő mellett egy külön szobában helyezték el a „rend biztosait”. Az átszervezés kapcsán egyben a létszám felemeléséről is intézkedtek.²⁴ Az örvezetőkön és a felügyelőn kívül, még négy közrendőr garautálta a helyiek biztonságát.²⁵ Külön szabályrendeletben pontosan rögzítették a személyzet kötelességeit és jogait, feladatait, a nekik járó juttatásokat, arról azonban nem szóltak, hogy, amikor kiszolgálták idejüket, akkor milyen javadalmazásban és juttatásokban részesülnek.²⁶

Így meglepetésként érthette a testületet az 1872. novemberi közgyűlésen, hogy Kázmér Ferenc városi első rendőrbiztos eddigi természetbeni szállásának meghagyása mellett nyugdíjért folyamodott. A kérésre a testület kétféleképpen reagált. Egyrészt, „tekintve azon körülményt hogy folyamodó 30 éven át a város szolgálatában állott, s kötelességének előre haladott koráig pontosan és híven megfelelvén, – a városi közönség elismerését kiérdemelte, – de másrészről figyelembe véve azt, hogy a városi község nyugdíj alappal nem rendelkezik, pénz-

tárába pedig amugy is jeles kiadásokkal tul van terhel (!), – a tanács véleményének, és a folyamodónak szállás és nyugdíj iránti kérelmének elejtésével, – pontos és hű szolgálatának elismerésüül folyamodó részére végkielégítésüül 300 forintot megszavaztatik [...]"²⁷ Azaz, az érdemnek elismerését itt egy végkielégítésnek szánt kegydíj jelentette.

Mindkét esetben a fő hivatkozási alapot a túlterhelt városi költségvetés jelentette, de az egyedi döntések csak megerősítették az elhatározást a hiányzó nyugdíjszabályozás elkészítésére. Ezt a gondolatot akkor Szabó Ferenc képviselő vetette fel, de a közgyűlés nem kedvelte az improvizációkat, ezért az üggyel a következő ülésen kívánt foglalkozni, amire végül is csak 1873. február 5-én került sor. Akkor egyhangúlag úgy döntöttek, hogy egy bizottságot küldenek ki a szabályzat megalkotására, a kezdeményező ügyvéd mellé Kronecker József tiszti ügyész és Stadler Károly kereskedő került.²⁸

Három hónap múltán májusban már megtárgyalták, illetve elfogadták az elkészült nyugdíjszabályzatot.²⁹ Ennek értelmében azok a városi tisztviselők és szolgák jogosultak a nyugdíjra, akik „életük fogytáig tartó hivatal viselésére, vagy szolgálattételre választattak”,³⁰ s ebből legalább 15 évet le is szolgáltak (2. §). Azok, akik ezzel a szolgálati idővel nem rendelkeztek, vagy hivatalukból elbocsátottak, – független a ledolgozott időre – azok elveszítették jogosultságukat. (3. §) E téren szigorúbb feltételeket fogalmaztak, mint az állami területen dolgozóknál, ott 10 évi munkával lehetett nyugdíjjogosultságot szerezni.³¹ A szabályzat direkt formában nem szólt a munkaviszony hosszáról (1. §), az állami állásoknál ez akkoriban negyven esztendő volt, a ténylegesen ledolgozott idő azonban átlagosan „csak” 35-40 esztendő.

A nyugdíj összegének kiszámításánál két szempontot érvényesítettek: a fizetés nagyságát és a munkában eltöltött időt. Nyilván a kor dinamikája (és a viszonylagos árstabilitás) diktálta, hogy az induló összeget az utolsó öt esztendő fizetési átlaga adta, 15 évi szolgálati idővel a fizetés 37,5%-ka lett a nyugdíj összege és minden

munkával töltött esztendővel 2,5%-kal emelkedett. Azaz, aki negyven évet ledolgozott, az teljes fizetéssel mehetett nyugállományba. (4. §) Erre a városnál 1872 nyarán került sor, amikor Pichler Lajos írnokot, tiszteletbeli alügyészt teljes fizetésének meghagyásával küldték nyugdíjba.³² A szabályzat egyébiránt követte az akkor meglévő állami gyakorlatot, ahol szintén ilyen alapról (15 év után 37,5%-ról) indult a nyugdíj összege, és amit csak az 1885. évi XI. törvénycikk emelt fel 50%-ra, aminek lehetett a magyarázata, hogy az alacsony fizetések miatt lehetetlennek tűnt megélni a nyugdíjából.³³ A nyugdíjba vonulást nem az adott fél, hanem a tanács vagy a városi képviselő testület kezdeményezhette, sok megkötöttség szerepelt a szabályzatban. Megvonták a nyugdíjat attól, aki újra munkaképes lett, s aki a nyugdíjas évek során valamilyen büntetést követett el. (7. §)³⁴ A nyugdíj képes tisztviselők és szolgák özvegyei és árvái rendszeres nyugdíjra nem tarthattak igényt, csak végkielégítésre. Ennek összege az elhalálozott éves fizetését nem haládhatta meg. (8. §)³⁵ A nyugdíjasok özvegyei és árvái szintén csak végkielégítésre jogosulhattak, mégpedig a nyugdíj összeg feléig. (9. §)³⁶

A szabályzat szellemiségére a liberális korszak nyomta rá bélyegét. A munka központú társadalom és gondolkodásmód, hogy aki tud, annak addig kell dolgoznia, „amíg a fogyatkozás miatt annak további viselésére végképen képtelenné”³⁷ válik. A korabeli gyakorlat szerint ez optimális esetben négy évtizedet jelentett. Természetesen, ha ehhez hozzávesszük a munkaidő hosszát, (amely a tisztviselőket kivéve a napi nyolc-tíz órát is jócskán meghaladta) a korlátozott pihenő időt, a kevés szabadnapot, akkor ezek a körülmények a legkevésbé sem szolgálták a munkavállalók egészségének a megővését. De egy olyan korszakban, amikor jócskán akadt utánpótlás a munkaerőpiacon, akkor ez nem lehetett szempont.

Bár a szabályzat tartalmazott kivételes vagy méltánylandó helyzeteket, (6. és 10. §), de a „munkaadó” város elég szigorú és jogilag jól körülírt feltételeket diktált. Ügyeltek arra, hogy később egy per

során ne kerüljenek kellemetlen helyzetbe. Kevés kötelességet vállaltak, de lehetővé tették a nagyvonalúságot, a paternalizmust és a társadalmi szempontok érvényesítését. Azaz azt a magatartást, hogy az özvegyek számára, ha erőfeszítéssel is, de tartható legyen a korábban megteremtett életnívó. Igazából a szabályzat utolsó pontja utalt arra, hogy nem számoltak tömeges jelenséggel, egyrészt, mert kevés alkalmazottja volt a városnak, másrészt, mert a nem régen munkába álltak még nagyon messze voltak az áhított nyugdíjas évektől. Ezért is gondolhatták azt, hogy a szabályozásnak komoly anyagi hozadéka nem lesz, s ezért fogalmaztak úgy, hogy az „időnként felmerülő költségek az évi költségvetésből lesznek fedezendőek.”³⁸ A szabályzat elkészítése és elfogadása során tehát előzetes költségvetési kalkulációt nem készítettek. Azaz ugyanúgy véletlenszerűen kerülnek terítékre az ügyek, csak most már létezett egy szabályzat.

Az özvegyekre és árvákra nézve nagyon szigorú, de elasztikus szabályt alkottak. Rendszeres nyugdíjra igényt nem tarthattak, de ettől függetlenül ezt a város megadhatta. Nyilván az egyéni szempontok figyelembe vételére szolgált a jogszabály illetően való megalkotása, s be kell vallani a város e téren talán túl nagyvonalúnak mutatkozott, aminek meg is lett a pénzügyi következménye. Csak az 1885. évi XI. törvény tűzte ki feladatául, hogy az özvegyek számára is jobb kondíciót teremtsen, ami mögött nyilván sok keserű tapasztalat húzódott meg.³⁹

Pár esztendő elegendő volt ahhoz, hogy a város vezetői belássák, komolyabbak ezek a problémák, mint amire eredendően a szabályt alkotó képviselők gondoltak. Tudniillik a városi iskola községesítése és az állandóan növekvő gyermeklétszám következtében egyre több tanítót volt kénytelen alkalmazni a város. S ma már nehezen „megfejthető” okok miatt a tanítók hamar elhaláloztak. Reisinger Károly az elemi tanodában csak hét évet szolgált, így bár a város nem lett volna köteles özvegye számára nyugdíjat fizetni, de megtette.⁴⁰ 1874-ben pedig a nagy tiszteletnek örvendő Barilich Máté tanító halálozott

el, feleségét Walter Annát fel is szólította a városi közgyűlés, hogy fiatal korára való tekintettel inkább tanítson kézimunkát a leányoknak az iskolában, de az özvegy nem kívánt élni a lehetőséggel, így 300 forintos nyugdíjával ki is merítette a városi költségvetés e célra félretett összegét. (Az elutasítás oka nyilván az alacsony fizetés, ugyanis kézimunka tanárnőként nem kapott volna többet, mint özvegyként, s ráadásul 15 évi munkával saját jogon szerezhetett volna nyugdíjat, ami jóval kevesebb lett volna, mint az akkor neki járó 300 forint.)

A városnak az így kifizetett pénzek, „elűszónak látszottak”, s a városi iskolafejlesztési politika költségeit is jelentősen csökkentették.⁴¹ 1876-ban már az iskolaszék külön kérte a városi közgyűlést, hogy a tanító nyugdíjalapba minden egyes tanító után fizesse be az évi 12, azaz összesen 84 forintot.⁴² Persze ezzel, a tervezéssel és kalkulációval a gondok nem értek véget, mert az 1879-ben elhalálozott Lábos Imre igazgató-tanító özvegye Grimm Anna kevesellte a neki járó 240 forintos nyugdíjat,⁴³ és kérte az összeg 300-ra való felemelését.⁴⁴

Ha tetszett, ha nem a város választott honatyáinak a polgári korszakban több új, tömegessé váló problémával kellett szembenéznie. A városi tiszti és szolgáló személyzet folyamatos bővülése és az életviszonyok javulása következtében egyre több idős emberről kellett gondoskodnia az amúgy is megterhelt városi költségvetésnek. A nyugdíj ekkor még kevesek „kiváltsága” volt, s erős volt a társadalmi nyomás, hogy a kiváltság morzsáit és előnyeit mások is megízlelhessék.

Függelék

Szombathely rendezett tanácsu város tisztviselőire és szolgálaira nézve

1. §. A városi közönség szolgálatában elaggott, vagy különben önhibájuk nélkül testi vagy szellemi fogyatkozások miatt munkaképtelenné vált tisztviselők és szolgák tetteges szolgálatuk befejezése után szolgálati idejük és rendszeresített fizetésük arányához képest nyugdíjban fognak részesíteni.

2. §. Nyugdíjra képesítettek azon városi tisztviselők, és szolgák kik akár a városi képviselő testület, akár a városi tanács által életük fogytáig tartó hivatal viselésére, vagy szolgálattételre választottak vagy választatnak, ha legalább már 15 évig félben szakadás nélkül folytatták hivatalukat, illetőleg szolgálataikat és testi vagy szellemi fogyatkozás miatt annak további viselésére végképen képtelenné váltak – vagy ha az általuk elfoglalt tisztviselői, illetőleg szolgálai átlomás megszüntetnék.

3. §. Nyugdíjra igényt nem tarthatnak azon tisztviselők, és szolgák, kik 15 évnél rövidebb ideig szolgáltak, vagy a kik tekintet nélkül szolgálati idejükre – hivatalukból vagy szolgálatukból elbocsájtattak.

4. §. A nyugdíj a szolgálati idők, és a nyugdíjképes tisztviselő, vagy szolga által az utolsó 5 szolgálati évben huzott rendszeres fizetés átlaga viszonyához képest állapítatik meg, és a rendszeres fizetésnek $2\frac{1}{2}$ százalékaival fog minden kitöltött szolgálati év után kiszolgáltatni a. m.

15 évi szolgálat után $37\frac{1}{2}\%$

16 évi szolgálat után 40 %

és így tovább minden év szolgálat után $2\frac{1}{2}$ százalékkal magasabb összegben, úgy hogy 40 évi szolgálat után a nyugdíjazandó az egész rendszeresített fizetést nyugdíjul kapni.

5. §. Nyugdíjazás után a tanács véleménye, és jelentése folytán véglegesen a városi képviselő testület közgyűlése határoz – de a nyugdíjazást el nem rendelheti:

- a. ha az illető tisztviselő vagy szolga még szolgálatra képes.
- b. hivatalát, vagy szolgálatát önként elhagyja
- c. csőd alá esett,
- d. büntető törvények súlya alá eső tettet követett el, és e miatt elítéltetett, vagy ha vizsgálat alatt áll, még fel nem mentetett.
- e. hivatal viseléséből, vagy szolgálatából a városi közönség irányában vagyoni felelőség esetleg kártérítési kötelezettséggel tartozik.
- f. hivatalának vagy szolgálatának hanyag teljesítés emiatt elbocsájtatott.

6. §. Ha a nyugdíjazás ezen szabályokban nem alapuló elvek miatt tagadhatnák meg – az illy megtagadó határozat ellen az illető fellebezéssel élhet a megyei törvényhatósághoz.

7. §. A nyugdíjazott elveszíti nyugdíját, ha ismét munka, vagy szolgálati képessé lett, vagy ha oly büntetést követett el, mely miatt sulyos börtönre ítéltetett.

8. §. A nyugdíj képes tisztviselők özvegyei, és árvái rendszeres nyugdíjra igényt nem tarthatnak, de a közgyűlés azokat végkielégítésben részesítheti, melynek összege azonban az elhunyt nyugdíj képes tisztviselő, vagy szolga rendszeres évi fizetését semmi esetre felül nem haladhatja, a már nyugdíjazott tisztviselők és szolgák özvegyei, és árvái pedig végkielégítésben csak a nyugdíj fele összege erejéig részesíthetők.

9. §. Kitűnő szolgálat jutalmául a közgyűlés azon tisztviselőknek vagy szolgának is utalványozhat végkielégítést, ki 15 évi szolgálati idő

előtt válik munkája képtelenné, de ez esetben a végkielégítés összege nem haladhatja túl az egy évi rendszeres fizetést.

10. §. Az időnként felmerülő költségek az évi költségvetésből lesznek fedezendőek.

Jegyzetek

- ¹Vas Megyei Levéltár (továbbiakban VaML) Szombathely város jegyzőkönyve 1870. január 31. 4/1870. sz.
- ²VaML Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve, 1867. október 5. 79/1869. sz. Szombathely r. t. város közgyűlési jegyzőkönyve 1873. március 5. 21./1873. sz.
- ³1864 szeptemberétől állították vissza a városi önkormányzatot, egyben kiegészítették a testületet is. 1864. október 20-án lett az említett testület tagja Horváth Mihály ügyvéd, aki a megteremtett Szépítészeti bizottság igazi motorjának bizonyult. VaML Szombathely város jegyzőkönyve, 1865. október 20. 4. sz. és 10/1864. sz.
- ⁴E téren az adatok eltérőek Kovács Alajos 10 125 főről írt, míg Kovács Tibor 12 893-ról beszél. Kovács Alajos: Szombathely népességének fejlődése és összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1937. 5. sz. 454.; Kovács Tibor: *Vas megye népessége a XIX. században 1804–1870.* h. n., é. n. 260.
- ⁵VaML Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve, 1867. június 5.
- ⁶Az 1885. évi XI. törvény cikkindoklása az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról. Corpus Juris Hungarici CD, CJH – Indoklás. 2. lap
- ⁷Katona Attila: „Tanácskozásunk több mint az asszonyok parlamentje” Az 1913-as szombathelyi nőkongresszusról és a helyi nőszervezetekről. Mózer Ibolya (szerk.): *Női sorsok a történelemben.* Szombathely, 2002. 245–246. /Partes populorum minores alienigenae 7./
- ⁸A képviselők kérésére a kormány az 1870-es költségvetéssel együtt kívánta törvényben szabályozni az állami alkalmazottak nyugdíjrendszerét, de a jelzett anyagot nem tárgyalta meg a pénzügyi bizottság. 1885. évi XI. törvény cikkindoklása az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról. Corpus Juris Hungarici CD, CJH – Indoklás. 1. lap.
- ⁹De az is természetesnek számított a dualista korszakban, hogy a döntési folyamat évekig elhúzódott, csak 1885-ben készült el a törvény.
- ¹⁰Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve 1868. július 1. 28. sz.

- ¹¹A 1867. május 27-én délután tartott tisztújítás jegyzőkönyve 31. sz.
- ¹²Uo.
- ¹³Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve, 1867. június 22. 53. sz.
- ¹⁴Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve, 1867. július 8. 61. sz.
- ¹⁵Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyvi 1868. július 1. 28.
- ¹⁶VaML Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve 1868. július 1. 28/1868. sz.
- ¹⁷Uo.
- ¹⁸Uo.
- ¹⁹Uo.
- ²⁰VaML Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve 1868. július 18.
- ²¹VaML Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyve 1868. november 28. 47/1868. sz.
- ²²VaML Szombathely város jegyzőkönyve 1870. június 25. 41/1870. sz.
- ²³VaML Szombathely város jegyzőkönyve 1870. június 25. 41/1871. sz.
- ²⁴VaML Szombathely város jegyzőkönyve 1871. január 7. 5. és 8/1871. sz.
- ²⁵Az eddig serénykedő négy hajdú közül kettő a rendőrségre került, kettő pedig városi hivatali szolgálatra lett, akiknek továbbra is feladata maradt a dobolás. A létszám bővítést 1871. január elsejétől valósították meg. VaML Szombathely város jegyzőkönyve 1870. október 31. 51/1871. sz.
- ²⁶VaML Szombathely város jegyzőkönyve 1870. december 29. 58/1870. sz.
- ²⁷VaML Szombathely r. t. város közgyűlési jegyzőkönyve 1872. 82/1872. sz.
- ²⁸VaML Szombathely r. t. város közgyűlési jegyzőkönyve 1873. február 17/1873. sz.

- ²⁹ VaML Szombathely r. t. város közgyűlési jegyzőkönyve 1873. május 14. 48/1873. sz.
- ³⁰ VaML Szombathely r. t. város közgyűlési jegyzőkönyve 1873. május 14. 48/1873. sz.
- ³¹ Az 1885. évi XI. törvény cikkindoklása az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról. Corpus Juris Hungarici CD, CJH – Indoklás. 3. lap
- ³² VaML Szombathely r. t. város közgyűlési jegyzőkönyve 1872. július 11. 17/1872. sz.
- ³³ Az 1885. évi XI. törvény cikkindoklása az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról. Corpus Juris Hungarici CD, CJH – Indoklás. 3. lap
- ³⁴ VaML Szombathely r. t. város közgyűlési jegyzőkönyve 1873. május 14. 48/1873. sz.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Az 1885. évi XI. törvény cikkindoklása az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról. Corpus Juris Hungarici CD, CJH – Indoklás. 3. lap
- ⁴⁰ VaML Szombathely város jegyzőkönyve 1867. június 1. 47/1867. sz. Szombathely r. t. város közgyűlésének jegyzőkönyve 1874. november 11–12. 111/1874. sz.
- ⁴¹ VaML Szombathely r. t. város közgyűlésének jegyzőkönyve 1874. november 11–12. 111/1874. sz. Szombathely r. t. város közgyűlésének jegyzőkönyve 1875. július 14. 80/1875. sz. Szombathely r. t. város közgyűlésének jegyzőkönyve 1875. október 20. 122/1875. sz.
- ⁴² VaML Szombathely r. t. város közgyűlésének jegyzőkönyve 1876. június 22. 42/1876. sz.
- ⁴³ VaML Szombathely r. t. város közgyűlésének jegyzőkönyve 1879. június 28. 35/1879. sz.

44 VaML Szombathely r. t. város közgyűlésének jegyzőkönyve 1879. szeptember 29.
59/1879. sz.

Csóka Tibor
„Tartozol nekünk ennyivel”*

A német félmúlt történeti elbeszélésének
változásai

A címben szereplő idézet Günter Grass legújabb regényéből származik, a háború kataklizmáját túlélte anya megígérteti a fiával, hogy egyszer megírja a menekülők tragédiájának történetét. Ennek a menekülésnek és az erre történő emlékezésnek emblematikus szereplőjévé vált a Grass által megörökített utasszállító hajó, a Wilhelm Gustloff. A tragédia sokáig elfeledett áldozatai a legvédtelenebbek: a *gyerekek* és az *öreg*ek voltak. Mindig is ők voltak a legkiszolgáltatottabb kárvallottjai a háborúk szörnyűségeinek. Az író mély empátiával idézi fel a „megalázottak és megnyomorítottak” agóniáját: „Nyomuló tömeget látunk, eltorlaszolt folyosókat, harcot minden egyes felfelé vezető lépcsőfokért. [...] Látjuk, hogyan emelkedik a víz, látjuk a hajó belsejében úszókat-fuldoklókat. [...] Gyerekeket, akik mellett már nincs ott az anyjuk. Kezükben baba himbálózik. Gyerekeket, amint bolyonganak a kiürült folyosókon [...] több mint négyezer

* Grass, Günter: *Im Krebsgang*. Göttingen, Steidl Verlag. 2002. Magyar nyelven *Ráklépcsőben* címmel jelent az Európa Könyvkiadó gondozásában, 2003. 38.

csecsemő, gyerek és kamasz [...]”¹ Ennek a drámának a felidézésével elindult egy olyan emlékezés-folyam, amelyet évtizedeken át – más-más okokból – mindkét német államban óvatosan kezeltek.

Az alábbiakban igyekszem megvilágítani a történeti elbeszélés (narratíva) változásának a folyamatát: miként módosult a felelősség háritásának mechanizmusa, hogyan vált fokról-fokra társadalmi igényné a múlttal történő szembenézés, és milyen módon akadályozta ezt a kialakuló hidegháború primitíven leegyszerűsítő „logikája”. Mary Fulbrook remek könyvében a kollektív emlékezet kialakításának szinte leküzdhetetlen nehézségei kapcsán az Auschwitzot túlélte, a saját démonaival azonban nem bíró Primo Levit idézi: „Az elszenvedett vagy az okozott trauma emléke már önmagában is traumatikus, mert előhívása fájdalmas, de legalábbis felkavaró: az, aki a sérelmeket elszenvedte, igyekszik blokkolni az emlékeit, hogy ne kelljen újra átélnie a fájdalmakat; az, aki a sebeket okozta jó mélyen eltemeti ezt az emléket, hogy megszabaduljon tőle, hogy megszabaduljon a bűntudattól. Mindketten ugyanabba a csapdába esnek, de míg a tettes szenvedését rendben lévőnek ítéljük, hiszen ő követte el a bűntetteket és váltotta ki a fájdalmakat, az áldozat szenvedését viszont – pedig szenved, még évtizedek múltán is – igazságtalannak kell tartanunk. Szomorúan, de ismét tudomásul kell vennünk, hogy a sebek nem gyógyíthatók be; sőt az idő múlásával tovább mélyülnek.”²

A pár évvel ezelőtt megjelent Grass-regény a folyamat utolsó szakaszát jelzi, amikor az író úgy gondolta, hogy a látszólagos konszenzus állóvizébe végre valakinek követ kell hajítania. Elgondolása bevált, mert soha nem látott mértékben megnőtt az olyan publikációk száma, amelyek a háborúban elszenvedett német sérelmekkel foglalkoznak. A téma vállalásának nehézségeit aligha kell ecsetelni, ugyanakkor nem lehet megkerülni azt sem, hogy az a bizonyos *nulla* év (Jahr Null) milyen feltételeket teremtett a német közgondolkodás számára.

1945-ről a tankönyvekből megtanullhattuk, hogy az újrakezdés

esztendeje volt.³ Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a földig rombolt városok, az emberek zavarodottsága és a kilátástalan jövő perspektívátlansága nem teremtett megfelelő feltételeket ahhoz, hogy a társadalmi szintű emlékezés alapjait megteremtsék. A Nulla Évtől napjainkig tartó szakasz – a kollektív emlékezet (vagy gyakran inkább amnézia) és a társadalomtudományok kapcsolatában – több részre osztható. A számomra legrelevánsabb korszakolást Jürgen Kocka,⁴ az 1960-as években különösen aktív ún. bielefeldi-iskola tagja publikálta.

A múlttal (Vergangenheit) történő szembenézés szakaszai a *Jahr Nulltől* az újraegyesítésig

1. 1945–1948. Kocka szerint ennek a periódusnak az volt – egybek mellett – a jellemzője, hogy az eseményeket és a tempót a győztesek alakították. Németország állapota ekkor leginkább a kiszolgáltatottság és a zavarodottság kifejezésekkel jellemezhető. Elmondható az is, hogy az országban kevés Martin Niemöllerhez⁵ fogható szuverén gondolkodó volt. A társadalom nagyobbik része a súlyos vereségeig lelkesen helyeselte a náciknak mind a társadalompolitikáját, mind a külpolitikáját. Az ellenállás sporadikus és elenyésző volt, amit mi sem mutat jobban, mint az, hogy a rezsimnek még a katolikus egyházból is sikerült kicsikarnia egy hűségnyilatkozatot, pedig keresztényellenessége és a pogány mitológiához történő vonzódása kelőlőképpen ellenszenvessé tette a katolikusok számára.⁶ A totális vereség miatt ugyanakkor elkerülhetetlenné vált a számonkérés ügye. Egy dolog biztos: az önvédelmi reflexek életben maradtak. Az emberek akarva-akaratlan egy kisebbség ügyeként igyekeztek beállítani a náci rendszert és annak atrocitásait. „Azokban az 1945 utáni első évek

ben a németeknek csak elenyésző kisebbségei reflektáltak a németek mély érintettségére és felelősségére a náci bűnökért, és fogadták el ezt a büntudat vagy a szégyen érzésével. Egészen az 50-es évekig a többség azt mondta a felmérések szerint, hogy a német szocializmus alapján véve jó elgondolás volt, csak rossz volt a kivitelezése.”⁷ Ugyanezzel kapcsolatban jegyzi meg Fulbrook, hogy a szövetségesek által elkezdett ún. náciatlanítási eljárás nem hozta meg a várt hatást (tudniillik, hogy a társadalom ítélje el egységesen a rendszert, mindenféle kikapuk keresése nélkül; meg kell találni azokat a potenciális szakembereket, akikre rábízható a megszállt területek szakmai irányítása. 1947 tavaszára világossá vált, hogy a közösség le akarja zárni a témát, és „érzelmileg [...] határozottan a megbocsátás és a felejtés politikájával azonosult.”⁸

Összességében elmondható, hogy – ha felemás módon is – elkezdődött a félmúlttal történő szembenézés, hiszen a nürnbergi per (1945–1946) miatt lehetetlen volt kiiktatni a közbeszédből, azonban a többség gyorsított módon le is zárta volna az éppen csak elkezdődő folyamatot. A nyugati szövetségesek 1948 után a létrejövő Szövetségi Köztársaság szakapparátusára bízta a számonkérést és múlt feltárást. Ekkorra azonban végképp bizonyossá vált, hogy az egész diskurzus egy új, minden másnál erősebbnek bizonyuló paradigmával „gazdagodik”: a hidegháború minden más aspektust – ha csak időlegesen is – zárójelbe tett.

2. 1948–1949. Ezzel a súlyos konfliktushelyzeteket jelző szakasszal elkezdődött a második terminus. Lezárult a náciatlanítás, a „kettős államalapítás” (Mezei Géza) után mindkét országban igyekeztek reintegrálni a kiszűrtek tömegét a társadalomba. A dolgozat alapvetően csak az NSZK-ban lezajló folyamatokkal foglalkozik, az NDK csak érintőlegesen kerül szóba. Utóbbi a kezdeti vehemens szembenézést gyorsan félretette, megalkotva azt az „NDK-mitológiát”, amelynek segítségével létrehozták az egészséges munkásparaszt állam kontra haldokló náci-kapitalista Szövetségi Köztársasá-

ság dichotómiáját.⁹ Kocka idézi Hermann Lübbe német filozófust, aki erről a periódusról úgy beszél, mint a gyógyulás korszakáról egy olyan társadalomban, ahol „így vagy úgy, de sokan résztvevők voltak”.¹⁰ Ez a gyógyulás sem volt ellentmondásoktól mentes, hiszen a közép és idősebb generáció továbbra sem ítélte el en bloc a hitleri rendszert, hanem – nem túl kifinomult distinkcióval – különbséget tett a „jó 30-as évek” és a „rossz háborús évek” között. A fiatal nemzedék köreiben pedig – az oktatáspolitikai komoly segédletével – elkezdődött a tudatlanság vészes terjedése a korszakkal kapcsolatban. A két jelenség között okkal kereshetünk kapcsolatot.¹¹

3. Talán nem túlzás azt mondani, hogy az *1950-es évek végén* új szakaszához érkezett a folyamat azzal, hogy sokkal élénkebb lett a köztársaság közéleté. Már nem a hatalom generálta a korlátozott szembenézést, hanem a létrejövő civil társadalom. Előbbi nem örült annak, hogy kikerült a kezéből a diskurzus irányítása, azonban a rendszer demokratikus jellege nem engedett meg semmiféle ellehetlenítést (szemben az NDK-val, ahol ekkor már csak egy kánon – a hivatalos – volt érvényben). A korábbinál sokkal nagyobb szerepet kapott az irodalom, amely a saját felelősségének tartotta, hogy életben tartsa a felelősség kérdését. Ezen nem pusztán az egyes személyek bíróság elé állítását értették, sokkal inkább azt az izgalmas kérdést, hogy nyelvet találjanak a náci múlttól gondolkodás narrációjához. Formálódott egy főként írókból és képzőművészekből álló kör: a Gruppe 47, amelynek főként fiatalabb nemzedéke vált jelentőssé. Olyan neveket sorolhatunk ide, mint Hans Magnus Enzensberger, Günter Grass, Siegfried Lenz, Rolf Hochhuth és Heinrich Böll. Írásaikban elsőként vetettek fel olyan témákat, amelyekről az emberek zöme legszívesebben megfeledkezett volna. Grass 1958-ban olvasta fel első részletét készülő nagyszabású regényének, *A Bádogdobnak*. Ezzel a művével emelte be a köztudatba a Danzig-tematikát, amely majd elvezet a bevezetőben említett könyvéhez, és ez által a németek ellen elkövetett szörnyűségek árnyalt ábrázolásához. Témánk szempontjából

ugyanilyen fontos, hogy ebben a periódusban kezdődik el a komoly feltáró munka a történészek részéről. Adódik a kérdés: hogyan lehetséges az, hogy egészen idáig kellett várni az első nagy összefoglalásokra és monográfiákra. Talán nem tűnik túl laposnak a válasz, hogy ennyi idő kellett ahhoz, hogy egyrészt kellő távlattal rendelkezzenek a szakemberek, másrészt ekkortól lehetett kutatni a dokumentumokat az újonnan létesített kutatóközpontokban.¹² Igaz, hogy Hitlerről már egy kortárs is írt elemző szándékkal könyvet – az apologetikus-tömjénező kiadványok tengerében észrevétlen maradt, már csak azért is, mert szerzője, Konrad Heiden német újságíró svájci emigrációjában írta meg 1936-ban, máig érvényes megállapításokkal¹³ – ám egészen 1973-ig kellett várni az első, nagy monográfiáig, Joachim Fest művéig.¹⁴ A hetvenes évektől világossá vált az, hogy igenis lehet árnyaltan, több oldalról is megközelítve feltárni ennek a rettenetes rendszernek a mozzatórugóit, évekig tartó sikerességének okait. Természetesen idővel megjelentek olyan könyvek is, amelyek többékevésbé látens módon megpróbálták a náciizmust jobb színben feltüntetni. Ilyen volt David Irving, aki 1977-ben megjelent könyve – *Hitler's war* – után fokozatosan sodródott a szélsőjobb felé, eljutva egészen a holokauszt relativizálásig.¹⁵

4. Az *utolsó szakasz* legfontosabb sajátossága, hogy a kritikustávolságtartó szemléletmód részben átadja a helyét az emlékezésnek. Komoly hangsúlyt kap az ún. oral history.¹⁶ Kiállítások sora tette lehetővé a szembenézést, a fiataloknak a tananyagon kívüli rátalálást a nagyszülők ifjúkorára, tetteire, bűneire, ugyanakkor egyre inkább a szenvedéseire is. Ebben az időszakaszban robbant ki a történészek között az a máig tartó polémia, ami Historikerstreit néven részévé vált a legújabbkori történetírásnak. 1986-ban Ernst Nolte német történész cikket jelentetett meg a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) című neves német napilapban, amelyben azt az azóta is hevesen vitatott megállapítást tette, hogy a német megsemmisítési politika (Vernichtungspolitik) nem originálisan náci elgondolás volt, jóval inkább

egyfajta félelem szülte intézkedés a bolsevizmus terrora ellen: „Auschwitz resultiert nicht in erster Linie aus dem überlieferten Antisemitismus und war in Kern nicht ein blosser Völkermord, sondern es handelte sich vor allem um die aus Angst geborene Reaktion auf die Vernichtungsvorgänge der Russischen Revolution.”¹⁷ Nolte publikációja kiváltotta a német baloldal reakcióját. A legnagyobb visszhangot a Frankfurter Iskolához tartozó filozófus, Jürgen Habermas válasza idézte elő, bizonyossá téve egyben azt is, hogy a vita jó ideig nem fog nyugvópontra jutni a Harmadik Birodalom megítélését illetően. Habermas elutasította azt a felfogást, hogy a német közelmúlt tekintetében uralkodóvá váljon egy olyan értelmezés, amely a hitleri Németország minden tettetét a kommunizmus-antikommunizmus ketősség keretében magyarázza.¹⁸ Ez nem jelenti azt, hogy Noltét egy csapásra magáénak tudhatta volna a szélsőjobb relativizáló tábora. Ennél ő sokkal összetettebb személyiség. Mi sem bizonyítja jobban ezt, mint az 1963-ban megjelent, *A fasizmus korszaka* című műve, amelyben – miután elemezte Hitler motivációit a Barbarossa-terv kidolgozásában – az alábbiakat írja: „E körülmények közepette kezdődött meg a modern történelem által ismert legszörnyűbb hódító, rabszolgaságba döntő és megsemmisítő háború. Miközben a fronton a technikai tökéletesség, a nemzeti kötelességtudat és nemritkán bizonyosan az antibolsevista felháborodás is az egyik cannae-i ütközetet vívja a másik után, addig a háttérben az Einsatzgruppen kommandói tízezer szám irtják ki a zsidó lakosságot, nem kímélve sem a gyerekeket, sem az aggokat.”¹⁹

Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján némiképp csendesedni látzó polémiának újabb tápot adott egy, a 90-es években megjelent kötet, amely megerősítette azt a már tudott tényt, hogy az immár egységessé vált Németországban még mindig hatalmas érdeklődés mutatkozik meg a náci múlttal kapcsolatban. Daniel Goldhagen amerikai történész rendkívül nagy vitát kavaráó műve – amennyire ez a nem túl nagy számú, magyarul is olvasható publikációkból kitűnik

– kifejezetten provokatív hatású.²⁰ A könyv mondandója azért gerjesztett hatalmas viharokat, mert a németiséget antiszemita irányultságúnak nevezte. Az általa vizsgált dokumentumok egy olyan német rendőri egységre vonatkoznak, amely 1941 óta az SS alárendeltségébe tartozott.²¹ Egy kifejezetten kivégzésekre dresszírozott csoport nem reprezentálhatja az akkori – antiszemizmussal mégoly fertőzött – német társadalom egészét. Karsai László írásában dokumentumokkal bizonyítja, hogy számos túlélő pozitív módon emlékezett meg azokról a németekről, akikkel szerencsétlen sorsukban őket az élet összehozta. Ezek a források jórészt a DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) jegyzőkönyvei, melyekből számosat idéz a szerző.²² Jól mutatják a szituáció komplexitását az írását záró utolsó mondatok: „A tömeggyilkosok tetteit nem teszi semmissé, nem feledtetheti, hogy ezrével, tízezérel voltak németek, akik segítettek, segíteni próbáltak az üldözött zsidóknak, vagy legalább őszintén sajnálták őket. A tömeggyilkosságban részt vevő németek viselkedése alapján nem lehet általános következtetéseket levonni a németekről, a német kultúráról, sem a zsidómentő németekről nem lehet azt állítani, hogy ők képviselték az „igazi” Németországot.”²³

Témánk szempontjából ennél is fontosabb a mű németországi fogadtatása. A történész szakma nagyobbik része egészen egyszerűen elfogadhatatlannak tartotta a műnek mind az alapgondolatát, mind a felépítését.²⁴ Azok, akik a mű erényeiről írtak, inkább azt emelték ki, hogy Goldhagen végre ismét a *németek*, és nem a *nácik* rémtetteiről beszélt; felidézve azokat, szembesítette a múltjukról meg-megfeledkező németeket annak szörnyűségével.²⁵ Ugyanakkor ellentmond a megfeledkezés vádjának az, hogy Goldhagen több német nagyvárosban teltházas közönségtalálkozókon vett részt. Ezekon természetesen jórészt laikus érdeklődőkkel osztotta meg elképzeléseit könyve kiindulópontjáról és az emlékezés fontosságáról. Talán nem valótlan az az állítás, hogy az 1990-es évekre mit sem csökkent a múlt iránti érdeklődés német földön – elég belepillantani a legfonto-

sabb véleményformáló hetilapba, a hamburgi *Der Spiegel*-be, amely vissza-visszatérően foglalkozik a háború, a náciizmus és Hitler személyének kérdésével. Az, hogy a viták polémiát kavarnak, a plurális társadalom természetes velejárója – a fordítottja lenne nyugtalanító.

A Goldhagen-vita mellett még egy vihart kavaráó esemény mutatta meg, lehet, hogy a múlt nem akar történelemmé válni (Ernst Nolte), de a félmúlt vitatott pillanatai óriási érzelmi töltetet hordoznak. Ez az esemény a nevezetessé váló Wehrmacht-kiállítás volt. 1995-ben a Hamburgi Társadalomkutató Intézet igazgatója, Jan Philipp Reemtsma olyan kiállítást szervezett, amely egész Németországot és Ausztriát arra készítette, hogy újra, minden eddiginél erőteljesebben szembesítse saját magát a viszonylag közeli múlt embertelenségeivel. Reemtsma kiindulópontja a következő volt: a szélesebb értelemben vett közvélemény napjainkig abban a hiszemben él, hogy a nemzetiszocialista hadigépezet szétválasztható a tisztán nemzeti alapon, a kor és a genfi konvenció szabályai szerint működő Wehrmachtra, illetve a diabolikus SS-re. A kiállítás úgy akart leszámolni ezzel a sztereotípiával, hogy a látogatókat a német hadsereg által a keleti fronton elkövetett szörnyűségekkel szembesítette.

Amennyire nagy port vert fel Goldhagen könyve és németországi közönségtalálkozói, ugyanúgy, vagy talán még nagyobb indulati, érzelmi energiákat szabadított fel a Wehrmacht-kiállítás. Adódik a kérdés, vajon miért. Kézenfekvő a válasz: az érintettség hatalmas száma miatt, illetve azért, mert a múlt szörnyűségei nem feldolgozhatóak kampány módszerekkel vagy ilyen-olyan szellemi gyorstalpalókon. Az érintettség ebben az esetben azt jelentette, hogy az eseményeket átélte, egykori Wehrmacht-katona is megpróbálta a látottak után felépíteni a saját maga narratíváját, miközben – nem teljesen ugyanonnan közelítve – megtették ezt a fiúk és az unokák nemzedékei is.²⁶ A 33 városban megrendezett kiállítás német anomáliáiról érdekes beszámoló olvasható a kölni egyetem lapjában Julia Zogel tollából, aki beszámol arról, hogy az embereket mennyire megosztotta a tárlat.

Mindez a szembenállás az akadémikus vitától a neonáci tiltakozók zöldségekkel történő megdobálásáig terjedt, amely fejlemény a kívülálló szemlélő előtt feltárja a múlt feldolgozásának minden kínját és keservét – ugyanakkor azt is megmutatja, miként kell működnie a demokratikus államokban a vélemények artikulációjának.²⁷ A heves vitákat kiváltó diskurzus nem csak érzelmi-indulati jelleget öltött, hanem a tartalmi hibákra is rámutatott. Az 1995 márciusa és 1999 novembere között bemutatott kiállítást a hamburgi intézet igazgatója kénytelen volt átmenetileg – mintegy esztendeig – bezárni, mert a képi dokumentáció egy részéről kiderült, hogy nincsenek összhangban a mellettük olvasható kísérszöveggel. A kiállított képek eredetiségének felülvizsgálatára a lengyel Bogdan Musialt és Ungváry Krisztiánt kérték fel, akik ezt a munkát el is végezték. A Wehrmacht keleti fronton történő tevékenysége – talán a kiállítás is közrejátszott ebben – a mai napig élénken foglalkoztatja a történészeket. Azt kevesen kérdőjelezik meg, hogy a kor legjobban szervezett hadserege volt, amely kiválóan képzett tisztek irányításával 1941 és 1942 nyarán óriási hadisikereket ért el. Ezek a diadalok azonban nem kendőzhetik el azt a tényt, hogy a nemzetiszocialista ideológia indoktrinációja nem találkozott határozott ellenállással a hadsereg részéről. Kezdődött ez azzal, hogy Hitler a Barbarossa-terv megindulása előtt kifejtette véleményét a szovjetekkel történő összecsapás mibenlétéről. Március 30-án a Birodalmi Kancellária épületében 200 fős hallgatóság előtt a következőket mondta: „Ez két ideológia összecsapása. [...] El kell felejtenünk a katonák közti bajtársiasság eszméjét. A kommunista nem bajtárs se az ütközet előtt, se az ütközet után. Ez most megsemmisítő háború.”²⁸ Végül a Wehrmacht főparancsnokság (OKW) jogi osztálya öntötte végleges formába a Hitler által elmondottakat – ez lett a hírhedtté vált ún. komisszárparancs, amely laza keretek közé foglalta a reguláris és irreguláris csapatokkal, illetve a civil lakossággal szembeni szankciókat. A sokéves „megdolgozás” kezdett beérni: von Brauchitsch, a német szárazföldi haderő (Heer) főparancsnoka

szerint Hitler beszéde után többen fölháborodtak, ám az ellenállás csak keveseknek jutott eszébe.²⁹

Az ideológia mélyen áthatotta azok tevékenységét is, akik nem tartották magukat nácinak. Mi sem bizonyítja jobban Jan Philipp Reemstma alapkoncepciójának igazát, mint az, hogy a Wehrmacht a keleti fronton a támadás megindulásától kezdve együttműködött Himmler Reichsführer Sonderkommandóival. Így tett a Paulus tábornok által vezetett 6. hadsereg is, amelyet Ukrajnától egészen Sztálingrádig kísért a Sonderkommando 4/a. E hadsereg katonái adtak logisztikai segítséget az SS-nek 1941 szeptemberében a Kijev melletti Babij Jarnál, ahol mintegy 30000 embert lőttek egy gigantikus méretű árokba. A kiváló angol történész, Antony Beevor egy hangsúlyozottan nem náci beállítottságú német tisztet, Dohna herceget idézi, aki ezeket írta naplójába: „Ma felfoghatatlannak tűnik, hogy tiltakozás nélkül hagytam, hogy magával ragadjon ez a megalománia, de eluralkodott rajtunk az az érzés, hogy egy hatalmas hadigépezet részei vagyunk, amely ellenállhatatlan erővel gördül kelet felé, a bolsevizmus ellen.”³⁰

Eljutottunk témánk zárófejezetéhez. A fentiekben megpróbáltam bemutatni a múltbevallás folyamatát, a háborút követő időszakról egészen az 1990-es évek végéig. A Szövetségi Köztársaság pluralizálódó társadalma – ha nehézségek árán is – eljutott a bűnök kimondásáig és megvallásáig. A 60-as évek második felében aztán kiderült, hogy vannak még olyan sebek, amelyek talán már behegedtek, de még mindig fájnak. Egy sokáig tabunak számító téma jutott el a köztudatba: a németiség tragédiája a háború utolsó hónapjaiban. Külön fejezetet érdemelne az, hogy miért kellett hosszú évtizedeket várni ennek a témának a vizsgálatával. Mondhatjuk azt, hogy a német társadalom a háború után elsősorban felejteni akart, ennek kiváló táptalaja volt a Wunderwirtschaft, a német gazdasági csoda sikeressége. A fenti tendenciának azonban előbb-utóbb meg kellett szakadnia. Az okok számbavételekor nem lehet kellőképpen kihang-

súlyozni azt, hogy ezek természetesen csak feltevések. Úgy gondolom, hogy jelentős tényezője a narratíva gazdagodásának az időtényező. A háború utolsó hónapjainak sokkja nem vagy alig feldolgozható élményanyagnak bizonyult a többség számára. Ezekről akár irodalmi feldolgozásban, akár tudományos munka keretében szólni sokáig lehetetlen vállalkozásnak tűnt. Az ember természetes, gyógyító ösztönei arra sarkallták a túlélőket, hogy inkább felejtessenek. Remélhetőleg nem tűnik blaszfémiának a párhuzamba állítás a holokauszt túlélőinek reakciójával. Az európai zsidóságot ért iszonyat után évtizedek teltek el, mire az első nagy összefoglalások, illetve irodalmi feldolgozások megszülettek.³¹ Ugyanakkor felvetődött az a probléma, hogy az idő múlásával nagyon megfogyatkoztak a túlélők. A legfőbb oknak pedig azt tartom, hogy a német társadalom utolsó félévszázada annak a felismeréséről – is – szólt, hogy a „múlt kútja” nem pusztán „mélységesen mély”, hanem riasztóan sötét is. Elérkezett az ideje a német dráma teljes körű bemutatásának.

Történeti közhely, hogy a korabeli német társadalom szinte egésze Hitler démoni hatása alatt állt. Egészen addig, amíg a keleti front el nem érte a Harmadik Birodalmat, mindenki azt hitte, hogy a közvetlen háborús élmények elkerülhetőek lesznek a civilek számára. Ebbe a kábult önáltatásba robbant be egy név, amely a borzalmak rettenetes metaforájává vált: Nemmersdorf. Ez a kicsiny kelet-poroszországi falucska élte át először a német települések közül a Vörös Hadsereg irgalmatlan kegyetlenségét 1944. október 21-én. Aki tehetett, elmenekült a térségből, pedig ezzel megszegték a birodalmi körzetvezető, Erich Koch gauleiter parancsát, aki mindenkit felszólított a maradásra. Utasításait a következő, ekkor már nagyon kétes értékű megjegyzéssel zárta: „[...] a Führer szenvedélyes hangú felhívása a néphez, annak idealizmusa és hazaszeretete elegendő lesz ahhoz, hogy rövid idő leforgása alatt önkéntesek százezreit hozza a zászlónk alá, és gátat emeljen keleten.”³²

Főként öregek maradtak, és olyanok, akik nem akarták elhagyni

az otthonaikat. Pár nappal később a Wehrmacht visszafoglalta a területet, ahol döbbsen látták, mire képes az ellenség. Kevesekben fogalmazódott meg az, amit egy német közkatona, egyben neummersdorfi szemtanú ekképpen foglalt össze: „Mi is kétezer kilométerre be-
masíroztunk Oroszországba, aztán meg kijöttünk. És semmi sem maradt utánunk. Aki szelet vet, vihart arat.”³³ A faluban elkövetett embertelen rémtettek közvetett okozója az a szovjet propagandista volt, aki valósággal sugallta az előrenyomuló katonáknak, hogy a németekkel szemben nincsen helye az emberiségnek. A náci rezsim és a német nép közé ő tette ki az egyenlőségjelet – Moszkva pedig elkezdte támogatni Ehrenburg gyűlöletrohamaikat, amikor engedélyezte, hogy a hadsereg lapjában, a *Krasznaja Zvezdá*ban közvetlenül szóljon a német földre érkező katonákhoz.³⁴ A másik oldalon Göbbels azonnal lecsapott a témára, és forgatócsoportot küldött a falucskába.³⁵ Valószínűleg az elkészített dokumentumokkal akarta az általa még 1943-ban meghirdetett totális háború folytatására sarkalni a birodalom alattvalóit. Ne feledjük, hogy a propagandaminiszter a sztálingrádi csata idején a következőket vetette papírra naplójában: „A totális hadviselést már másfél évvel ezelőtt be kellett volna vezetnünk. Akkor azonban sajnos a szörnyű téli válságból nem vontuk le a szükséges és súlyos következtetéseket, és amikor újra kisütött a nap, ismét a veszélyes illúziók lettek úrrá a lelkeken, és olyan reményeket tápláltunk, amelyek sajnos abban a helyzetben nem teljesülhettek.”³⁶

Ekkor, 1945. január 12-én viszont már semmilyen illúziók nem lettek úrrá a lelkeken, amikor – a már többször idézett Guido Knopp szavaival élve – „Kelet-Poroszországra rászabadult a pokol.”³⁷ Ez az offenzíva váltotta ki azt az exodust, amely aztán visszavonhatatlanul eltüntette a németiség kultúráját a régióból (Nemmersdorf neve azóta Majakovszkoje). Az elűzetés tragédiája olyan téma, amely sajnos még a mai napig átpolitizált. Joggal jegyzi meg Karl Schlögel,³⁸ hogy valakinek a beállítottságát arról lehetett megismerni, hogy Königsberget mondott vagy Kalinyingrádot, Breslout vagy Wroclawot.³⁹

Az 1990-es években szomorú módon újra felfedezett „etnikai tisztogató” távolságtartó kifejezése új, minden addiginál nagyobb impulzust adott a téma felvetéséhez és indulatok nélküli feldolgozásához. Egy, még Nemmersdorfnál is gyakrabban emlegetett név vált szélesebb körökben is ismertté, ez pedig a Wilhelm Gustloff.

A név gazdája egy svájci náci ügynök volt, aki az NSDAP-be szervezett be szimpatizánsokat. 1936. február 4-én egy David Frankfurter nevű zsidó fiatalember lelőtte Gustloffot davosi házában, így tiltakozván a helyi náci vezér uszító politikája ellen. Gustloff egyike lett a párt „vértanúinak”. A propaganda hatására gyors ütemben terjedtek a nevére keresztelt utcák és terek, míg szülővárosa, Schwerin egész legendáriumot gyártott az elhunyt emléke köré. 1936. augusztus 4-én vízre bocsátották a róla elnevezett hajót, amelynek eredetileg az Adolf Hitler nevet szánták, de a Gustloff-mártírium megvaltoztatta az eredeti szándékot.⁴⁰ A hajó nem egészen egy évtizedes sorsa magába sűríti e korszak német tragédiáját. Tragédia volt a hitleri hatalomátvétel, még ha ezt a legtöbben nem is így gondolták. A Gustloff a náci jóléti politikának a szó szoros értelmében vett zászlóshajója lett. Ez a szándék a Német Munkafront vezetőjének, Robert Ley-nek az ötlete volt, és a Kraft durch Freude mozgalomban nyerte el végső formáját. A rendszer legnépszerűbb szervezete volt, mert a rezsim kezdettől fogva arra törekedett, hogy – legalábbis szavakban – áttörje a társadalmi korlátokat. Az 1933 őszén létrehozott szervezet, amelynek hívószava a Volksgemeinschaft volt, kirándulásokat, színházlátogatásokat, külföldi utakat szervezett, meglehetősen nyomott, államilag támogatott áron. Ezekre a – hol Madeirára, hol a norvég fjordokhoz – szervezett utakra nagy gyakorisággal a Wilhelm Gustloff szállította a többségében kétkezi munkásokat. Ez volt a hajó – és a német társadalom – gondtalannak tűnő aranykora. Mindennek véget vetett azonban a lengyelországi hadjárat, mert attól kezdve a Gustloff kórházhajó lett, amely egészen 1945 januárjáig a Balti-tenger menti Gotenhafen kikötőjében állt. 30-án több mint

9000 (!) menekülttel a fedélzetén kifutott a kikötőből, hogy a Kelet-Poroszországot bekerítő Vörös Hadsereg elől nyugatra szállítsa őket. Ennek a menekülésnek minden részlete a német tragédia esszenciája. Az emberek megkönnyebbülve vették tudomásul, hogy végre biztonságban érezhették magukat. Beteljesedett az évekkel korábban forgatott propagandafilm, a KdF-et népszerűsítő *Hajó osztályok nélkül* címének abszurd víziója.⁴¹

A német történeti elbeszélés változásában elévülhetetlen érdeme-
ket szerzett a tanulmány címében már megidézett Günter Grass. A
Nobel-díjas író a német közélet karizmatikus alakja, aki nem riadt
vissza a politikától sem: annak idején gyakran feltűnt Willy Brandt
társaságában. Érdekes, ám nem megmagyarázhatatlan, hogy miért
is kezdett bele a *Ráklépcsben* című kisregényébe. Először is nem előz-
mények nélküli a témaválasztás, hiszen *A bádogdob* című regényében
már megjelenik a német szenvedés nézőpontja is. Több interjúban
kifejtette, hogy elege lett abból, ahogy a német szélsőjobb kezeli ezt
a kérdést. Mert mit is tettek-tesznek ők? Az áldozatoknak kijáró em-
lékezet megadása mellett fejet hajtanak a nemzetiszocializmus előtt
is. Érdemes hosszabban idézni az egyik interjúból:

„Én régóta úgy éreztem, hogy adós vagyok ezzel a történettel.
Azok az írók, akik az én generációmhoz tartoznak, a második világ-
háború után mindenen előtt azokkal a bűntényekkel találták szembe
magukat, amelyeket a németek követtek el az emberiséggel szemben.
Ez óriási munka volt, nagyon-nagyon sok időt vett igénybe. Így az-
tán valahogy nem jutott idő arra, hogy a németek elleni bűntények
is a feldolgozandó témák közé kerüljenek. Ez a bombaháborúra lega-
lább annyira vonatkozik, mint a menekülő és kitelepített lakosságra.
[...] Anyámtól és még sok más ismerősömtől hallottam a szörnyű-
ségekről, amelyek a kitelepítéseket övezték, de igazán nyíltan soha
nem beszélt senki az ő borzalmas szenvedéseikről. Ezért aztán úgy
éreztem, kutya kötelességem megírni azt, amit erről a szörnyűségről
tudni kell. Aztán volt még valami, ami motivált. Mégpedig az, hogy

szerettem volna megelőzni a szélsőjobbot, akik már tettek lépéseket – legalábbis az Interneten – arra, hogy hamisan feltüntetve a történet hátterét, ezzel mégiscsak tematizálják a közvéleményt.”⁴²

Grass műve nem elsősorban művészi kvalitásai miatt aratott nagy sikert, hiszen e tekintetben akadtak kritikus hangok.⁴³ Sokkal inkább az okozott revelatív hatást, hogy az író emléket állított kilencezer embernek, többségükben asszonyoknak, gyerekeknek és időseknek, akiket 1945. január 30-án a szovjet S 13 tengeralattjáró elsüllyesztett. Ha elmondhatjuk azt, hogy a hitleri korszak egészének a jelképévé vált a Wilhelm Gustloff tengerjáró, akkor ezt csak megerősíti az a tény, hogy pár órával a katasztrófa bekövetkezése előtt még Hitler recsegő hangját hallgathatták a menekülők, aki a hatalomátvétel 12. évfordulóján ezekkel a szavakkal kezdte rádiószózatát: „Ma tizenkét esztendeje, 1933. január 30-án az én kezembe adta a Gondviselés a német nép sorsát.”⁴⁴ A szovjet tengeralattjáró támadását nagyon kevesen éltek csak túl, hiszen a csónakok nagyobbik része az erős fagy miatt használhatatlanná vált. A víz megtelt kétségbeesetten kapálódzó emberekkel. A gyerekek zömének esélye sem volt a túlélésre. A szülők, akik a szemük láttára veszítették el a kicsinyeiket, azóta is képtelenek feldolgozni a történeteket: „Sohasem bírtam elnékelni a kisfiamnak a kiskacsás éneket – mondja Ursula Resas. A kisgyerekek fejcskéje nehezebb, mint a lábacskájuk. Akikre mentőmellényt adtak, azok úgy sodródtak, hogy a fejük volt a víz alatt, és a lábuk fölfelé.”⁴⁵ Grass kisregénye szkeptikus zárlattal végződik („Ennek nincs vége. Nem lesz vége sohasem.”⁴⁶ Gondolataink visszavisszatérnek azokhoz, akiknek nem adatott meg az emlékezés ajándéka, akik – lehettek bármelyik oldalon is – ártatlanul és értelmetlenül pusztultak a háború idején. A világégés 60. évfordulója után sem lehetünk biztosak azonban abban, hogy ezt mindenütt így gondolják. Günter Grass utolsó szavait parafrázálva mondjuk inkább úgy, hogy még nincsen vége, de egyszer talán vége lesz.

Jegyzetek

- ¹Grass, Günter: *Ráklépcsben*. Budapest, 2003. 179.
- ²Fulbrook, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest, 2001. 202.
- ³Érdekes, informatív és némiképp szubjektív könyvet szentelt ennek az évnek a hazánkban méltán népszerű John Lukacs: *1945 A nulla év*. Budapest, 1996.
- ⁴Kocka érzékenysége a migráció kérdésével kapcsolatban talán azzal is magyarázható, hogy Szudéta-vidéken született 1941-ben, és maga is menekültté vált. Magyarul olvasható írása a *Magyar Lettre International*, 2004 őszi számában. Mit kezdjünk a nyomasztó múlttal? Kollektív emlékezet és politika címmel jelent meg. <http://lettre.c3.hu>
- ⁵Niemöller, Martin (1892–1984) protestáns teológus, Berlin elegáns elővárosának, Dahlemnek volt lelkésze, aki már a hitleri hatalomra jutás évében elkezdte szervezni a Lelkipásztorok Rendkívüli Szövetségét, ebből nőtt ki a Hitvalló Egyház (Bekennende Kirche), a náci uralom elleni szervezkedés emblemátikus mozgalma. Niemöllert először a saschenhauseni, majd a dachau koncentrációs táborba zárták, utóbbiban érte meg a felszabadulást. Lásd: a berlini Német Történelmi Múzeum honlapján (<http://www.dhm.de>) található Niemöller életrajzot <http://www.dhm.de/lemo/htm/biografien/NiemollerMartin>; Kershaw, Ian: *Hitler*. I. 1889–1936. *Hybris*. [Szeged], 2003. 460.
- ⁶Kershaw i. m. 458–459.
- ⁷Kocka i. m. <http://lettre.c3.hu>
- ⁸Fulbrook i. m. 83.
- ⁹Észre sem véve, hogy ez a mesterkélt és erőszakos szétválasztás mennyire a náci idők terméke volt. Lásd: a náci rafendes/schaffendes Kapital terminológiáját.
- ¹⁰Kocka i. m. <http://lettre.c3.hu>
- ¹¹Görtemaker idéz megdöbbentő adatokat mindkét jelenséggel kapcsolatban. Gör-

temaker, Manfred: *A Német Szövetségi Köztársaság története. Az alapítástól napjainkig.* Budapest, 2003. 208–209.

¹²Közülük egyike a legjelentősebbeknek az Institut für Zeitgeschichte, amely, ugyan már 1947-ben létrejött az amerikai megszállási övezetben Institut zur Erforschung der nationalsozialistische Politik néven, ám igazi szervezeti-jogi keretei csak 1961-re jöttek létre. Lásd: <http://www.ifz-muenchen.de/das-ifz/geschichte.html>

¹³Heiden, Konrad: *Das Zeitalter der Verantwortlosigkeit.* Zürich, 1936. Magyar nyelven is megjelent a következő évben a pozsonyi Prager kiadónál.

¹⁴Fest, Joachim: *Adolf Hitler: Eine Biographie.* München, 1973.

¹⁵A Hitler-irodalomról – benne Irvinggel – a legjobb magyarul megjelent kötet John Lukacstól származik: *A történelmi Hitler.* Budapest, 1998.

¹⁶Kocka i.m. <http://lettre.c3.hu>

¹⁷A vitáról jó összefoglalást ad Lukacs 1998. 42–46., illetve a kölni egyetem honlapján található írás:

<http://www.uni-koeln.de/phil-fak/fs-phil/as/walser/nolte.pdf>

<http://de.wikipedia.org/wiki/Historikerstreit>

¹⁸Fulbrook i. m. 181.

¹⁹Nolte, Ernst: *A fasizmus kora.* Budapest, 2003. 538.

²⁰Két, alapos és elemző szándékú szöveget emelek ki. Az egyik az Egyesült Államokban élő magyar történésznek, Deák Istvánnak az összefoglalója a Goldhagen-vitáról: *Hitler Európája. Tanulmányok.* Budapest, 2003. A szöveg évekkel előbb megjelent már a *Buksz*, 1997. őszi számában <http://www.c3.hu/scripta/buksz/97/03/deak.htm>, illetve Karsai László: *Történészek, gyilkosok, áldozatok* című hosszabb lélegzetű ismertetője. *Beszélő*, 1997. június, 34–62. Ezeket kívül alapos német nyelvű összefoglaló olvasható a Friedrich Ebert Stiftung honlapján: <http://www.fes.de/fulltext/historiker/00144.htm>

²¹Deák István: Visszapillantás a Goldhagen-vitára. *Buksz*, 9. évf. 1997 ősz, 3. sz. 321.

- ²²Karsai i. m. 45–53.
- ²³Uo. 53.
- ²⁴A neves történész, Jaeckel, Eberhard: Einfach ein schlechtes Buch címen reagált a könyvre. *Die Zeit*, 1996. április 19. Idézi: Deák i. m. 316.
- ²⁵Deák i. m. 322.
- ²⁶Lásd a J. P. Reemstrával készült interjút a <http://www.bedoe.de/tortenelem/ns/reemstma.htm> weboldalon.
- ²⁷Julia Vogel: „[...] in Massajedowo zwölf herumlungernde Zivilisten erschossen.” <http://www.uni-koeln.de/phil-fak/philtrat/28/288.htm>
- ²⁸Kershaw, Ian: *Hitler*. II. 1936–1945. *Nemesis*. [Szeged], 2004. 316.
- ²⁹A bátor kevesek közé tartozott Henning von Tresckow alezredes a Heeresgruppe Mittel kötelékéből, Hans Oster az Abwehrtől és Ludwig Beck, aki 1935 és 1938 között vezérkari főnök volt, ám a hadsereg náciifikálása következtében félreállították. Később mindannyian részeseivé váltak az 1944. július 20-i rastenburgi Hitler elleni merényletnek.
- ³⁰Beevor, Antony: *Sztálingrád. A keleti front fordulópontja 1942–1943*. Budapest, 2000. 37.
- ³¹Az író fenntartásai ellenére (ti. hogy műve nem holokauszt-regény, sokkal inkább lételmélet) ide sorolom a *Sorstalanság* című művet Kertész Imrétől, amelyet 1973-ig írt. Claude Lanzmann pedig 1985-re készült el a túlélők beszámolóira felépített filmjével, a monumentális, 566 perces *Sho*val.
- ³²Idézi: Knopp, Guido: *A nagy menekülés. Az elűzöttek sorsa*. Budapest, 2004. 29.
- ³³Uo. 38.
- ³⁴Uo. 33.
- ³⁵Beevor, Antony: *Berlin. 1945 – az összeomlás*. Budapest, 2004. 62.
- ³⁶Goebbels, Joseph: *Napló*. Budapest, 1994. 337. 1943. január 7-i bejegyzés.
- ³⁷Knopp i. m. 52.

- ³⁸Az Odera menti Frankfurt egyetemének (Viadrina) tanára, elsősorban a 20. századi Kelet-Európa történelmével foglalkozik.
- ³⁹Schlögel, Karl: Az elűzetések tragédiája. Egy európai történet. *Magyar Lettre International*, 2003. 51. sz. <http://lettre.c3.hu/>
- ⁴⁰Grass i. m. 52.
- ⁴¹Knopp i. m. 85.
- ⁴²Józan ész, hideg fej. Váradi Júlia interjúja Günter Grass-szal. <http://www.litera.hu/object.2014f178-2837-4477-9e3c-a8f767ddd476.ivy>
- ⁴³Konrád György szíves szóbeli közlése, aki a regény megjelenésének idején a Brandenburgi Művészeti Akadémia elnöke volt.
- ⁴⁴Idézi: Knopp i. m. 101.
- ⁴⁵Idézi: Knopp i. m. 113.
- ⁴⁶Grass i. m. 285.

